

*Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет*

Т.Ф. ГЕРАСИМЧУК
А.М. КИРИДОН
С.С. ТРОЯН

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Навчальний посібник

Київ
К О Н Д О Р
2017

УДК 32-027.21
ББК 66.4 (О) Я 73
Т70

*Гриф надано Міністерством освіти України
Рекомендовано до друку вченою радою РДГУ
(протокол № 7 від 29 червня 2017 р.)*

Рецензенти: д. політ. н., проф. Є.Б. Тихомирова;
д. політ. н., проф. М.М. Гон.

Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С.

Т70 Загальна теорія політики: Навчальний посібник. / Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. — 226 с.

ISBN 978-617-7582-25-9

Навчальний посібник висвітлює вузлові проблеми загальної теорії політики. У ньому відображено концептуальне розуміння суті теорії у загальному контексті політичної науки, висвітлено основні аспекти теорії політичної влади, теорії політичної системи суспільства та теорії міжнародних відносин.

Навчальний посібник структурно складається із вступу і трьох розділів, які включають 10 тем. Він забезпечений питаннями для контролю знань і самостійної роботи, тематикою семінарських занять, ділових ігор, диспутів, тренінгів і круглих столів, темарієм курсових (кваліфікаційних) робіт, а також переліком рекомендованих джерел і літератури.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів, у тому числі насамперед тих, які навчаються за напрямками підготовки «Міжнародні відносини», «Політологія», «Соціологія», «Державне управління» та «Історія».

ISBN 978-617-7582-25-9

УДК 32-027.21
ББК 66.4 (О) Я 73

© Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М.,
Троян С.С., 2017
© Видавничий дім «Кондор», 2017

ЗМІСТ

Вступ.

**КОНЦЕПТУАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ТЕОРІЇ
У ЗАГАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ..... 6**

Розділ I.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Тема 1. Політика і політична влада: сутність, форми та роль у функціонуванні суспільства	11
1. Політика та її сутнісна характеристика	11
2. Поняття й особливості політичної влади	14
3. Класифікація політичної влади	18
4. Політична еліта та політична влада	19
5. Політичне лідерство: теорія, сутність, типологія, функції.....	21
6. Політична опозиція.....	25
7. ЗМІ в політиці: політичний вплив та політичне маніпулювання.....	37
Тема 2. Політична влада і політичні процеси в сучасному світі	50
1. Ефективність політичної влади та її основні фактори	50
2. Суть і структура політичного процесу	52
3. Політична стабільність і конфлікти	55
<i>Концептуальні висновки до розділу I</i>	<i>57</i>
<i>Контрольні запитання і завдання для самостійної роботи</i>	<i>58</i>
<i>Тематика практичних занять.....</i>	<i>59</i>
<i>Тематика курсових (кваліфікаційних) робіт</i>	<i>60</i>
<i>Література</i>	<i>61</i>

Розділ II.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Тема 1. Поняття і структура політичної системи	66
1. Визначення та різні підходи до моделювання політичних систем.....	66
2. Структура та організація політичної системи.....	70
3. Функції політичної системи	72

Тема 2. Основні типології політичних систем	73
1. Загальні підходи та характеристики типології політичних систем	73
2. Формаційні політичні системи	75
3. Режимні політичні системи	79
4. Функціональні (модельні) політичні системи.....	83
5. Партійні політичні системиб. Виборчі політичні системи	85
6. Виборчі політичні системи	87
7. Ідеологічні політичні системи	90
8. Інтеграційні (цивілізаційні) політичні системи	100
Тема 3. Держава в політичній системі суспільства	103
1. Походження і сутність держави	103
2. Функції держави та структура державної влади.....	105
3. Формотворчі чинники держави	109
Тема 4. Держава і громадянське суспільство	112
1. Сутність громадянського суспільства	112
2. Теоретико-концептуальні підходи до громадянського суспільства	113
3. Структура, функції та атрибути громадянського суспільства	116
4. Моделі громадянських суспільств	117
<i>Концептуальні висновки до розділу II</i>	121
<i>Контрольні запитання і завдання для самостійної роботи</i>	123
<i>Тематика практичних занять</i>	125
<i>Тематика курсових (кваліфікаційних) робіт</i>	126
<i>Література</i>	127

Розділ III.

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Тема 1. Теоретичне розуміння суті та предметного поля міжнародних відносин	132
1. Теорія міжнародних відносин: суть понять» міжнародні відносини», «міжнародна політика», «зовнішня політика»	132
2. Основні закономірності та тенденції розвитку міжнародних відносин і світової політики	137
3. Національний інтерес як головне спрямування зовнішньої політики	159
4. Основні методи теорії міжнародних відносин.....	165

Тема 2. Система міжнародних відносин, її структура і середовище	174
1. Системний підхід до аналізу міжнародних відносин.....	174
2. Типи, структура, закони функціонування і трансформації міжнародних систем.....	179
3. Поняття, різновиди й основні компоненти середовища міжнародних відносин	182
4. Соціальне середовище глобальної системи міжнародних відносин	184
5. Позасоціальне міжнародне середовище. Роль геополітики в політології міжнародних відносин	187
6. Міжнародна система і міжнародний порядок. Особливості світопорядку в сучасних умовах	190
Тема 3. Проблема правового регулювання і дії моральних норм у міжнародних відносинах	193
1. Міжнародне право як юридична база системи міжнародних відносин. Принципи міжнародного права	193
2. Основні моральні імперативи і норми у міжнародних відносинах	195
3. Особливості взаємодії права і моралі у міжнародних відносинах	197
Тема 4. Теоретико-концептуальні основи міжнародних відносин	199
<i>Концептуальні висновки до розділу III</i>	207
<i>Контрольні запитання і завдання для самостійної роботи</i>	208
<i>Тематика практичних занять</i>	210
<i>Тематика курсових (кваліфікаційних) робіт</i>	210
<i>Література</i>	213

Вступ.

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ТЕОРІЇ У ЗАГАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Політична наука (політологія), як і будь-яка інша, по-перше, спирається на загальнотеоретичну базу і, по-друге, використовує прикладну сторону для конкретизації та пояснення політичних явищ, подій і процесів. У першому випадку мова йде про основи загальної теорії політики. При цьому насамперед доречно зупинитися на сутнісно-концептуальному розумінні самої категорії «теорія».

Теорія (від грецького *theoria* — спостереження, розгляд, дослідження) виступає в якості системи основних ідей у певній галузі знання; форми наукового знання, яке дає цілісне уявлення про дійсність. На відміну від ідеології, вона завжди має науковий характер і тісно пов'язана з філософськими поглядами ученого, його світоглядом і певними методологічними принципами підходу до аналізу дійсності. Синонімом строго наукової теорії, втіленої в системі понять, може виступати термін «парадигма».

Теорія у політичній науці, як правило, максимально наближена до визначеного комплексу ідей, припущень, переконань і поглядів на політичну реальність або на будь-яку сферу політичних процесів. У найзагальнішому вираженні логічна структура політичної теорії має такий вигляд: 1) загальна політична теорія; 2) концептуальна схема даної сфери політологічного дослідження; 3) пояснююча гіпотетико-дедуктивна теорія політики; 4) дескриптивна політична теорія, яка встановлює причинно-наслідкову залежність між досліджуваними політичними явищами; 5) емпіричне політичне дослідження.

Відомий український політолог доктор філософських наук професор П.П. Шляхтун зазначає, що теорія політики «вивчає політику як цілісний предмет і має свої внутрішні структурні елементи: концепції політики і влади; теорії політичної системи і процесів, моделі політичної участі й лідерства; теорії формальних і неформальних інститутів політики — державознавство, партологія, концепція груп інтересів, бюрократії та еліт; теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики. Теорія політики складає основний зміст політології як нав-

чальної дисципліни» [Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К., 2002. — С. 20].

Все це не суперечить визнанню міжнародним колоквиумом політологів, який відбувся під егідою ЮНЕСКО в 1948 р. в Парижі, того факту, що основним предметом політичної науки є: а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини.

На нашу думку, із врахуванням відзначеного вище, можна запропонувати таке **визначення теорії політики** — це частина політичної науки, яка має на меті теоретико-концептуальне (наукове) дослідження, з'ясування сутності політики як суспільного явища.

Отже, **структурно політологія у вузькому розумінні слова зводиться до загальної теорії політики, яка, в свою чергу, у якості основних розділів включає 1) теорію політичної влади і владних відносин; 2) теорію політичних систем і політичних режимів; 3) теорію або політологію міжнародних відносин.**

Запропонуємо, з використанням словника-посібника «Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці» (К., 2001), наступні їх визначення.

Теорія політичної влади і владних відносин — частина політичної науки, присвячена дослідженню сутнісної характеристики питань влади, аналізу спілкування з масами та залучення їх на свою сторону, виявленню принципів і законів функціонування владних механізмів, віднайденню шляхів вдосконалення та продовження часових термінів панування.

Теорія політичних систем і політичних режимів — розділ загальної теорії політики, який досліджує проблеми утворення та функціонування держав, партій, політичних режимів шляхом вивчення конституційних і адміністративних питань, аналізу політичних інститутів, відносин між суб'єктами політики, політичної культури.

Теорія (політологія) міжнародних відносин — у даному контексті частина політології, предметом вивчення якої є система міжнародних відносин, природа воєн, проблеми національної та світової політики, національної безпеки та національних інтересів, мирного співіснування держав тощо.

Саме означені три сюжети виступають безпосереднім предметом розгляду посібника з основ теорії політики.

Теорія політики як основа політичної науки, на нашу думку, **виконує низку** важливих і взаємопов'язаних **функцій**. Серед них відзначаємо такі.

Теоретико-методологічна — насамперед спрямована на вироблення загальних теоретичних засад політології, а також розробку та обґрунтування методів і принципів політичних досліджень.

Науково-пізнавальна — має на меті ознайомлення як політиків-професіоналів, так і широкого загалу, з основними положеннями політичної науки, її досягненнями і проблемними або вузловими питаннями.

Інформативна — дуже близька за змістом до науково-пізнавальної, але на відміну від неї основний ухил робить на інформування суспільства про поточні події політичного життя, сучасні політичні процеси, тенденції та перспективи їх розвитку.

Навчально-просвітницька — ставить своїм завданням формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян України, зокрема молодого покоління, в тому числі пов'язана з підготовкою і власне політологів у вищих навчальних закладах України.

Аналітична — прямо пов'язана з систематизацією та науковим аналізом поточної політичної інформації з метою вироблення відповідних рекомендацій різного роду владним структурам, політичним партіям, соціальним верствам, електоральним групам, суспільству загалом.

Прогностична — спрямована на розробку прогнозів розвитку політичної ситуації, моделювання можливих політичних сценаріїв, виборчих процесів тощо на основі використання певних загальнотеоретичних положень політичної науки і методик аналізу політики.

Інноваційна — зорієнтована насамперед на розробку нових продуктивних науково обґрунтованих ідей, які б постійно живили політичну практику, збагачували політологів-практиків дієвими порадами та рекомендаціями.

Прикладна — покликана вказати на ефективні способи та прийоми застосування та використання на практиці політичних знань, їх перетворення у практичні вміння та конкретно-прикладні навички з метою застосування в політичній діяльності.

Консультативна — головною метою має надання різного роду консультацій окремим особам, конкретним політичним групам, суспільному загалу, всім, хто задіяний у політичній діяльності або цікавиться політикою, з широкого кола питань політичної проблематики, в тому числі актуальних питань сучасного політичного життя як всередині держави, так і за її межами.

Соціально-адаптивна — переслідує в якості основної цілі прагнення допомогти всім членам суспільства загалом і кожному з них зокрема пристосуватися до життєдіяльності в умовах мінливої політичної ситуації, не відчуваючи при цьому особливого дискомфорту і спрямовуючи креативні зусилля на подальший поступальний суспільний розвиток.

Водночас політологія, а разом з нею і теорія політики, розвивається на стиках з іншими політичними науками. Серед них відзначимо такі як *політична онтологія* (вчення про буття, про пізнання, в якому досліджуються загальні аспекти буття), *політична антропологія* (наука про походження та еволюцію людини, утворення рас), *політична гносеологія* (теорія пізнання), *політична етика* (наука яка вивчає мораль і моральність), *політична аксіологія* (вчення про цінності), *політична історія, історія політичних учень, політична соціологія* (наука про суспільство як цілісну систему і окремі соціальні інститути, процеси, суспільні групи), *політична праксеологія* (вивчає політичний світопорядок), *політична психологія, політична географія, політична етнографія, теорія світової політики і міжнародних відносин*. Базовими політичними науками тут виступають *політична філософія і політична соціологія*. Їх взаємодія породжує напружене проблемне поле політології. Навколо нього формується коло політичних проблем, які вимагають дослідження, тобто поле конкретної політологічної галузі знання. З точки зору загальної теорії політики дане концептуально-проблемне поле вже було окреслено вище чотирма основними або базовими розділами.

Такий підхід вимагає детального аналізу чотирьох фундаментальних категорій, на яких ґрунтується теорія політики. До них слід віднести поняття політики, політичної влади, політичної системи суспільства і міжнародних відносин. На основі насамперед «Політологічного енциклопедичного словника» (К., 1997), «Большой энциклопедии Кирилла и Мефодия 2003», а також інших сучасних навчальних і довідкових видань запропонуємо такі найзагальніші визначення даних категорій.

Політика — організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами і соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб.

Політична влада — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей

та їх об'єднань з допомогою будь-яких засобів — волі, авторитету, права, насильства.

Політична система суспільства — інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію.

Міжнародні відносини — системна сукупність політичних, економічних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних та інших зв'язків і відносин між суб'єктами світового співтовариства, до яких відносяться держава, народ, суспільні та громадські рухи, різноманітні організації тощо.

Розділ І.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Тема 1. Політика і політична влада: сутність, форми та роль у функціонуванні суспільства

1. Політика та її сутнісна характеристика

Категорія політики має багато відтінків і визначень — від строго наукових до публіцистичних чи образних. Так, політику ототожнюють з владою, державою, урядом, силою; це поняття трактують як спосіб ухвалення рішень, владний розподіл благ, публічне життя; нарешті, політику розуміють в сенсі мистецтва можливого, ремесла та навіть «брудної справи».

У найбільш загальному й універсальному вигляді **політика** — це **особливий вид людської діяльності, пов'язаний з одержанням і здійсненням влади, насамперед державної**. Цей термін першим ввів у наукову літературу, а, відтак, і в повсякденну лексику давньогрецький мислитель **Арістотель (384–322 рр. до н.е.)**. Саме під назвою «Політика» вийшла одна з його праць, де він виклав свої спостереження і роздуми про державний устрій Стародавньої Греції. **У перекладі з грецької мови термін політика означає державні справи, державна діяльність.**

Політика починається там, де усвідомлюється спільність інтересів і позицій, де формуються і розпадаються об'єднання та рухи, що визначають своє ставлення до існуючої державної влади.

Політика має місце там, де прямо чи опосередковано виражена орієнтація на консолідацію, об'єднання, на визначення ставлення державної влади до інших об'єднань і товариств, до свого місця в суспільстві.

Політика присутня і там, де функція об'єднання і збереження цілісності суспільства відступає на другий план, а першочерговим стає завдання зламу та руйнування всього старого, віджилого, хоч і не завжди це пояснюється чи мотивується необхідністю створення нового суспільного устрою. При цьому усвідомлення спільності інтересів одних груп людей чи класів неминуче активізує усвідомлення протилежності цих інтересів з боку представників інших груп і громадських утворень. В цьому прихований механізм внутрішньої суперечності політики. З одного боку, вона спрямована на збереження цілісності

суспільства, а, з другого, — відсутня реальна можливість досягти такого об'єднання в ідеалі.

Політика — сфера людської діяльності, що пов'язана з відносинами між суспільними групами, партіями, державами з приводу завоювання, утримання і використання влади. Охоплює як певні настанови й цілі, якими суб'єкти керуються у своїх справах, так і практичну діяльність щодо їх реалізації.

У політиці виділяють три рівні її функціонування: 1) *мега-рівень* — пов'язаний із здійсненням державами не тільки внутрішньої, але й зовнішньої політики, міжнародним життям взагалі; у цьому плані він насамперед стосується діяльності таких міжнародних організацій як ЄС, ООН, НАТО; 2) *макрорівень* — характеризує державу як єдине ціле, поєднує державну владу з її структурою (урядом, міністерствами, відомствами тощо); на макрорівні політика виступає насамперед у якості держави та управління і пов'язаного з ними авторитарного розподілу благ; 3) *мікрорівень* — визначає політику як публічне явище, яке допомагає особистості реалізуватися, тобто, за словами українського політолога І. Мигула, «відчутти сенс свого публічного я» (Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997. — С. 10); на мікрорівні політика інституційно в першу чергу охоплює окремі структури та організації (політичні партії, громадські організації, профспілки тощо).

Отже, політика — це сфера суспільної діяльності, діяльність класів і політичних партій, яка визначається їхнім становищем у суспільстві та їхніми інтересами. Основу політики становить проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Як історичне явище політика виникає і розвивається з утворенням і ускладненням соціальної організації суспільства. Політику навіть можна ототожнювати з суспільним способом існування. Тобто, жити в суспільстві означає жити політично, оскільки політика виступає як всезагальна форма соціальних зв'язків. **Все, що пов'язане з політикою, політичними проблемами називають політичним життям суспільства.** Це поняття включає в себе найрізноманітніші політичні процеси, явища і відносини, що існують або мають місце не тільки в якомусь суспільстві чи державі, але й у стосунках між державами. Все це знаходить свій вияв у різноманітних формах політичного співробітництва та конфронтації в діяльності партій, рухів і громадських організацій, в їхньому суперництві за вплив на народні маси.

Об'єкт політики необмежений, а тому існує багато її сфер. Залежно від об'єкту політика поділяється на економічну (вона, як правило,

становить центральну ланку партійних програм, наріжний камінь різноманітних соціально-політичних доктрин), соціальну, національну, демографічну, економічну, аграрну, військову, культурно-освітню тощо.

За спрямованістю розрізняють внутрішню і зовнішню політику держави. Відносини між класами і націями певної країни становлять сферу внутрішньої політики, відносини між державами — зовнішньої політики. Зовнішня політика не тільки залежить від характеру внутрішньої, але й може певною мірою впливати на характер і протікання внутрішньополітичних процесів.

Реальним суб'єктом політики є той, хто залишає слід у політичному житті, хто спроможний визначити зміст політичних відносин.

У політиці можна виділити *чотири рівні суб'єктації*:

1) цілісна, організована, велика суспільна група. Нею може бути нація, суспільний клас, населення певної території, демографічна група;

2) організація великої суспільної групи. Це державні інститути, партії, профспілки, народні фронти, різні рухи;

3) органи, ланки і центри політичних організацій. Вони виступають суб'єктами конкретних політичних рішень і діяльності;

4) конкретний індивід як найбільш повний, багатий і неповторний вияв суб'єкту політики. Ним може бути і визначна особа і звичайна людина, які впливають на політичні процеси.

Нарешті, важливо характеризувати **головні фактори політики** (географічні, демографічні, економічні, соціальні, культурні). Так, соціальна структура становить підвалини політики, визначаючи її суб'єкти, імпульси, інтереси, характер і спрямування політичних процесів. Залежно від соціальної структури формуються політичні сили і рухи.

Геополітична доктрина вирішальним фактором політики розглядає певні географічні умови. Дійсно, географічне розташування країни істотно впливає на її економіку, особливо на формування концепції оборони.

Одним із факторів політичного життя, який надає йому специфічного забарвлення є демографічна ситуація і національний склад населення. Вони визначають певні риси і структуру суб'єктів політичного процесу.

Істотне місце посідають соціально-психологічні фактори, які позначаються на політичній поведінці мас та окремих індивідів. За певних умов ці фактори можуть стати вирішальними. Наприклад, якщо йдеться про феномен натовпу або політичного лідерства.

Від духовної культури значною мірою залежить вибір політичних інститутів, методів їхнього функціонування і цілей, навіть державний

устрій народів (конституційні монархії чи парламентські республіки). Духовна культура виливає на характер політичної соціалізації індивідів, систему їхніх політичних цінностей і політичні позиції.

2. Поняття й особливості політичної влади

Розуміння суті та змісту політики, політичного життя, політичної системи суспільства тощо неможливе без осмислення суспільного феномену влади і, насамперед, влади політичної. Справа в тому, що всі структурні елементи держави і суспільства з'єднуються в єдине ціле, а механізми приводяться в дію за допомогою політичних відносин. Вони не тільки пронизують, але й роблять осмисленою всю їх організацію. Основу ж політичних відносин становлять владні відносини, що ґрунтуються на засадах і доцільності політичної влади в суспільстві та державі.

Поняття «влада» — складне й суперечливе. У повсякденному житті ми говоримо про владу батька над дітьми, пророка над послідовниками його вчення, сил природи над людиною, держави над громадянином. Ці зовсім різні поняття про владу мають і чимало спільного. Тому не випадково мислителі впродовж століть намагалися дати визначення поняттю «влада». Так, Арістотель вважав, що елемент панування та елемент підкорення відчуються в усьому. Це об'єктивний закон природи, і йому коряться живі істоти. До того ж людина за своєю природою — істота політична. Великий філософ античності розрізняв владу деспотичну (владу господаря над рабом) і політичну (владу державного мужа над громадянином). У наш час політологи розглядають політичну владу як один із різновидів влади взагалі, відповідно починаючи з визначення загальної сутності влади.

Центральним пунктом теорії політики є проблема влади. Вона дає ключ до розуміння політичних інститутів, політичних рухів і самої політики. Вияснення питання про суть влади дозволяє виділити політику і політичні відносини зі всієї сукупності суспільних відносин. Першоджерелом будь — якої влади є наявність відмінних (протилежних) інтересів, реальне панування однієї частини над іншою. У широкому загальному значенні слова **влада** — це **реальна можливість здійснювати свою волю в соціальному житті, нав'язувати її при потребі іншим людям**. Американський політолог Г. Лассуел (1902–1978) у спільній з А. Каплан праці «Влада і суспільство» (1950) дав лаконічну дефініцію: **«Влада — це участь у прийнятті рішень»**.

Автори американського підручника «Вступ до політології» (Нью Джерсі, 1988) пов'язують три поняття: влада — законність —

суверенітет. Вони пишуть: «Законність — це повага до уряду; суверенітет — це повага до країни; а влада — це повага до конкретного політичного керівника.» Отже, **влада — це здатність конкретного керівника змусити людей підкорятись собі.** Для ефективного здійснення влади необхідне тверде, справедливе і розумне керівництво. Найменший натяк на корупційність підриває владу.

З точки зору теорії політики нас цікавить соціальна і політологічна суть влади. **У науковій літературі існує шість типів визначення влади:**

1) біхевіористичне (від англ. «поведінка» — поведінка розглядається як реакція на вплив зовнішнього середовища) — у відповідності з ним влада є особливим типом поведінки, який ґрунтується на можливості зміни поведінки інших людей;

2) телеологічне (від грец. — «ціль») — згідно з ним влада — це досягнення певних цілей, одержання намічених результатів;

3) інструменталістське — трактує владу як можливість використання певних засобів, зокрема насилля. Відомий французький політолог М. Дюверже розглядає владу підприємства кутом, чи визнає розум право одних людей командувати іншими;

4) структуралістське — розглядає владу як особливого роду відносини між правителями і підлеглими;

5) визначення влади як впливу, що здійснюється на інших. Це спроба уникнути надто широкого розуміння влади. Так, американський політолог Г. Саймон використовує поняття «влада» і «вплив» як синоніми. Вплив — це здійснення своєї волі, але часто без нав'язування. Інші пропонують замінити термін «влада» поняттям «контроль». Контроль — це постійний нагляд, спостереження з вимогою часто регулярної звітності за проведену діяльність.

6) конфліктне — зводить владу до можливості прийняття нею рішень у конфліктних ситуаціях.

Структурно поняття влади повинно включати наступні чотири елементи:

1 — наявність як мінімум двох партнерів (це можуть бути як окремі особи, так і групи людей), з яких один віддає накази, а другий підкоряється;

2 — наказ того, хто здійснює владу, який супроводжується загрозою застосування санкцій у випадку непокори;

3 — підкорення вираженій у наказі волі того, що здійснює владу;

4 — суспільні норми, які одним дають право наказувати, а інших зобов'язують виконувати ці накази.

Зауважимо, що без влади і владних відносин неможливе існування соціальних структур, їхня організація і організованість, розумна взаємодія з іншими соціальними структурами. Для існування людей необхідні матеріальні блага, які є лише там, де люди організовані. Будь-яка ж організація людей передбачає підпорядкування їх владі. Таким чином, влада є обов'язковою умовою виробництва, а, отже, задоволення матеріальних потреб людей.

З загального поняття влади випливають визначення окремих видів влади: економічної, духовної, сімейної, політичної.

Економічна влада — це об'єктивно зумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, в яких власник засобів виробництва підпорядковує своїм інтересам інших учасників виробництва. Робить він це керуючись саме правом власника. Це, звичайно, знаходить і своє правове закріплення.

Духовна влада — це організація у всіх формах духовного життя та використання ідейного впливу панівних у країні сил і духовних цінностей з метою інтеграції свідомості і волі населення країни в систему інтересів цих панівних сил.

Сімейна влада — це побудований на силі авторитету вплив одного, декількох або всіх членів сім'ї на сімейну життєдіяльність.

Політична влада — це реальна здатність даного класу, групи, а також осіб, які відображають їхні інтереси, проводити свою волю за допомогою політики і правових норм. Важливою складовою політичної влади є державна влада. Це така форма суспільної влади, яка має класовий характер, спирається на спеціальний апарат насилля і володіє монопольним правом видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для населення. Платон, а за ним Арістотель виділили і охарактеризували три можливих форми державної влади:

1 — монархія — єдиновладдя, форма правління, при якій верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави — спадкового монарха. У сучасних державах влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі — уряду. Це означає, що монарх царює, але не управляє, як наприклад у Великобританії, Швеції, Іспанії;

2 — аристократія — влада кращих або для кращих цілей, форма правління, при якій державна влада належить привілейованій знатній меншості. Аристократичними республіками були в древності Спарта, Рим, Карфаген; у середньовічній Європі — Венеція, Псковська і Новгородська феодальні республіки;

3 — політейя — влада народу в малій державі (сучасна назва — демократія). Це форма державно-політичного устрою суспільства, яка базується на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності і свободи.

Кожна з цих форм влади може деградувати і відповідно перетворитися у три наступні форми:

1 — тиранія — необмежена влада тирана, яка зазвичай супроводжується самозванством, тобто проголошенням себе без дозволу і законних процедур владою по відношенню до інших;

2 — олігархія — влада не багатьох, одна з форм правління експлуататорської держави, при якій вся повнота влади належить купці багатіїв (олігархія великих рабовласників у древньогрецьких містах-державах, олігархія кріпосників у період феодалізму);

3 — охлократія — влада натовпу, яка не визнає раціональних доказів, що розходяться з його інстинктами і настроями. Натовп об'єднує загальне збудження і вона діє як єдиний організм, керуючись тільки лозунгами, символами і закликами ватажків.

Крім цих форм державної влади можна назвати і деякі інші форми влади: автократія — самовладдя, бюрократія — влада чиновників, меритократія — влада здібних і гідних, партократія — влада партії, плутократія — влада багатих (від імені грецького бога багатства Плутона), теократія — влада духовництва, технократія — влада фахівців, тімократія — влада заможних, анархія — безвладдя, ідеократія — панування однієї ідеології. Також влада поділяється на складові частини, на так звані «гілки» — установчу, верховну, конституційну, законодавчу, виконавчу і судову.

Підсумуємо, що справжня влада — це не саме позбавлення волі підвладних, але і певне підпорядкування і впорядкування їхніх воль. Це формування такої залежності, коли людина поступається владній настанові не тільки через страх або з розсудливості, а і з власної волі, внаслідок визнання й прийняття авторитетності, необхідності, вираженням якої є владна настанова. Отже, **невід'ємною ознакою справжньої влади є її легітимність**, тобто законність (від лат. *legitimus* — законний). **Легітимізація влади — це визнання або підтвердження законності чийось прав, повноважень, рішень; це згода громадян з правом одних справляти визначальний вплив на інших.** При легітимності влада приймається, а не нав'язується. Найбільш легітимною формою влади, яка найповніше відповідає умовам сьогодення є форма цивілізованої демократії. Це такий тип організації су-

пільства, який передбачає участь різних політичних сил у його житті, можливість усестороннього і дієвого контролю за діяльністю органів влади і управління.

3. Класифікація політичної влади

Згідно з класифікацією німецького соціолога М. Вебера, існують **три типи авторитетної влади: традиційна, харизматична і раціонально-правова.**

В основі функціонування традиційного типу влади — дотримання існуючих традицій, схвалених у суспільстві норм поведінки. У цьому випадку вождь племені або монарх має право наказувати й карати згідно з традицією, йому повинні підкорятися всі, хто визнає непопушність традицій; якщо ж правитель сам порушує закони, він може позбутися влади.

Харизматичний тип влади спирається на беззаперечну віру, сліпе підкорення вождеві. Авторитет у даному випадку ґрунтується на видатних особистих якостях керівника: сміливості, інтелекті, ораторських здібностях тощо. Раціонально-правовий тип влади спирається на віру в силу права. Той, хто реалізує таку владу, має право віддавати накази і вимагати, щоб їх виконували відповідно до чинного законодавства. Можлива ситуація, коли реалізація політичне авторитетної влади санкціонується широкими масами населення; таке санкціонування називається легітимацією.

Легітимація — одна з основних категорій політології. З рівномірного розвитку суспільства вона сприяє стабільності авторитетної влади, але можуть бути випадки, коли правитель позбавляється легітимації без втрати авторитетної влади. Якщо керівник держави нездатний зупинити ріст інфляції, зменшити безробіття, то він може втратити легітимацію. Трапляються випадки, коли авторитетна влада і легітимація не належать одній людині. У Польщі перед виборами до парламенту 1989 р. В. Ярузельський, безперечно, мав авторитетну владу, а Л. Валенса — легітимацію, забезпечену йому підтримкою широких народних мас. Отже, аналізуючи функціонування політичної влади, важливо фіксувати різницю між авторитетною владою і легітимацією, тому що у випадках, коли політичні лідери втрачають легітимацію, вірогідно, що їх замінять іншими.

Легітимація — це, власне, суб'єктивне явище, тому і окремі індивіди, і соціальні групи підтримують владу певної системи або не визнають її — залежно від того, якою мірою вона відповідає їхнім інтересам.

У західній літературі питання про походження і розвиток політичної влади трактується неоднозначне. Деякі вчені вважають, що влада виникає одночасно з суспільством і розвивається паралельно з ним від елементарних неполітичних форм до зрілих політичних. Перша влада — анонімна, властива примітивним суспільствам. Вона розподіляється серед усієї маси індивідів і проявляється в сукупності вірувань і звичаїв. Згодом, коли динамізується ритм соціального життя і виникає необхідність в оперативному винесенні рішень, складається індивідуалізована влада в особі вождя або невеликої групи осіб. Однак у цієї влади немає легітимності: зі смертю вождя починається боротьба за владу. Індивідуалізовану владу заступає інституціоналізована, що існує у формі держави, коли держава — офіційна політична влада, а різні центри політичної влади, як от: економічні групи, профспілки, партії, теж є носіями влади.

4. Політична еліта та політична влада

Незалежно від характеру політичного устрою **влада в кожній країні здійснюється певною групою людей — елітою**. Термін «еліта» походить від лат. *eligere* і франц. *elite* — кращий, добірний, вибраний. Починаючи з XVIII століття він вживається для позначення товарів найвищої якості, а потім для іменування «вибраних людей», насамперед вищої знаті. У Англії, як свідчить Оксфордський словник 1823 р., цим терміном стали називати вищі соціальні групи ієрархізованого суспільства. Проте термін «еліта» став широко застосовуватися в суспільних науках тільки з початку XX століття. Саме тоді як певна система поглядів були сформовані елітарні концепції В. Парето, Г. Москою і Р. Міхельсом. Згідно з ними, необхідними складовими частинами будь-якої соціальної структури є **вища привілейова верства або верстви, що здійснюють функції управління, керівництва, розвитку культури, — тобто еліта та інша маса людей**. Еліта — це **верхівкові групи суспільства, суспільні меншості, які складаються з людей, що займають провідні позиції в різних сферах суспільного життя** — в народному господарстві, політиці, науці, культурі, зовнішньополітична еліта (істеблішмент) — люди, що володіють позиціями влади, формальною владою в організаціях та інститутах, які визначають основні напрямки зовнішньої політики держави.

Політична еліта (до неї входять державні керівники, особи, які володіють політичною владою відповідно до місць, котрі вони посідають у соціальній структурі, представники бюрократичного

апарату та різного роду груп тиску) становить основне ядро еліти, яка реалізує політичну владу. На її практичну діяльність впливає багато чинників: соціальні протиріччя в суспільстві, співвідношення сил усередині самої панівної еліти. Найбільші можливості еліта має за тоталітарного режиму. В умовах демократії вплив еліти може зростати або падати залежно від функціонування партій (наприклад, в Італії цей вплив менш істотний ніж у США, де політично значимі тільки дві партії).

Політична еліта неоднорідна і складається з представників різних елітних груп. Власники великих підприємств, директори, вищі чиновники, менеджери які працюють в управлінському апараті приватних підприємств формують економічну еліту. Вона часто функціонує як група тиску щодо політичної еліти, субсидуючи політичні партії або окремих кандидатів під час виборчих кампаній, впливаючи на діяльність парламенту з допомогою лобістів. Влада економічної еліти багато в чому нейтралізує діяльність інших елітарних груп, профспілок, різних демократичних рухів і партій.

Істотний вплив на політичний процес має бюрократична еліта, яку нерідко розглядають як елемент еліти політичної. Участь бюрократичної еліти в процесі реалізації влади проявляється під час підготовки важливих загальнополітичних рішень, оскільки чиновники часто готують їх не лише як технічні виконавці. Крім того, апаратні працівники мають досить повноважень для винесення самостійних рішень у сфері своєї діяльності. Можна виділити чотири головні характерні риси представленої чиновниками бюрократичної структури:

- ефективність, яка досягається за рахунок точного розподілу обов'язків між членами організації, що дає змогу використовувати висококваліфікованих фахівців на керівних посадах;
- формально встановлена і чітко зафіксована система правил, що забезпечують однаковість управлінської діяльності і застосування загальних інструкцій до часткових випадків у найкоротший строк;
- жорстка ієрархізація влади, що дозволяє вищестоящій посадовій особі здійснювати контроль за виконанням завдань нижчестоящими працівниками;
- безликість адміністративної діяльності та емоційна нейтральність відносин, що виникають між функціонерами організації, де кожний з них виступає не як індивід, а як носій соціальної влади, представник певної посади.

У цілому, характер бюрократії залежить від політичного режиму. Але в будь-якому випадку бюрократія стає активним об'єктом владних відносин, відбувається її політизація.

Вплив військової еліти визначається рівнем розвитку збройних сил у державі. У політичній сфері вона реалізує свої інтереси як своєрідна група тиску, в економічній — спираючись на тісні економічні зв'язки з виконавцями замовлень військового відомства.

Комунікативна еліта бере участь у політичному житті й реалізує свої інтереси, впливаючи на громадську думку.

Соціологи вказують на **чотири основні способи формування еліти: делегування, призначення, протекцію та активність самого кандидата**. Для глибокого розуміння механізму формування елітарних груп, їх функціонування і розвитку слід мати зважений аналіз взаємних відносин усіх панівних груп з урахуванням усіх чинників, які впливають на суспільство на певних етапах його розвитку. Це прямо стосується і сучасного українського суспільства та специфіки впливу політичної еліти на всі механізми функціонування його політичної системи.

Можна констатувати, що елітарна природа управління суспільними процесами характерна як для демократичних, так і авторитарно-тоталітарних політичних систем. Спроби створення замкнених систем відбору політичного керівництва призводить до корпоративізму — формування обмеженого кола осіб або груп, що об'єднуються за спільними інтересами. Для демократичної держави насамперед характерно не намагання підпорядкувати еліту суспільству (це можливо лише до певної міри за допомогою самоврядування), а конструктивне формування корисної для суспільного прогресу політичної еліти шляхом забезпечення її демократичного соціального представництва та своєчасного якісного оновлення. Критеріями ефективної діяльності політичної еліти виступатимуть досягнутий рівень прогресу та добробуту нашого народу; політична стабільність українського суспільства; національна безпека держави; авторитет України на міжнародній арені; оптимальне співвідношення між громадянським суспільством і державою.

5. Політичне лідерство: теорія, сутність, типологія, функції

Функціонування та розвиток політичного життя і здійснення владних повноважень у суспільстві та державі невіддільні від інституту

політичного лідерства. Політична діяльність вимагає відбору найкращих людей для вирішення суспільно значимих завдань на кожному етапі історичного розвитку. Звідси, **політичний лідер — авторитетний член організації, групи, суспільства загалом, особисті якості та вплив якого дозволяють йому відігравати суттєву роль у політичних процесах і політичній діяльності.**

Проблема політичного лідерства у контексті функціонування механізмів політичної влади має важливе значення. Об'єктивна необхідність лідерства зумовлюється управлінською функцією влади. Це такий стан взаємовідносин у суспільстві, при якому координація і планування публічної діяльності є прерогативою однієї людини (або кількох осіб). Необхідність у лідерстві виникає тоді, коли ситуація, до якої волею обставин залучені великі групи людей, потребує оцінки, щоб сама група або будь-хто від її імені розпочав необхідні дії. У невеликих групах лідерство може мати неформальний характер і переходити від однієї особи до іншої залежно від ситуації. У великих та організованих групах виникає потреба в офіційному лідерстві. Щоб стати політичним лідером людина повинна бути наділена як психологічним, так і соціально-політичними якостями. Серед психологічних М. Вебер виділяв три вирішальні для політика якості: пристрасть (самовідданість праці), почуття відповідальності, окомір (дистанція стосовно речей і людей). Якщо говорити про соціально-політичний аспект, то політичний лідер повинен насамперед мати власну політичну програму, бажання боротися за її здійснення, популярність, уміння завойовувати маси і довести своє лідерство. А для цього потрібно володіти такими особистими рисами як воля, цілеспрямованість, настирливість.

Існують різні **типи політичних лідерів**. Є також різні підходи до типології політичного лідерства. Так, американський політолог **Г. Лассуел** намагається пояснити типи лідерів, виходячи з особливостей їхньої поведінки. З цих позицій він виділяє лідерів-адміністраторів, агітаторів і теоретиків. **В. Хагеман** виділяє «консервативний» та «революційний» типи лідерів. Близький до нього поділ лідерів на реформаторів і революціонерів, які відрізняються насамперед в питаннях тактики (з одного боку — поступові зміни, з другого — екстремізм і насильство). Великого значення набуває типологія лідерів залежно від характеру політичного устрою. Йдеться про лідерів демократичних режимів і різних підвидів авторитарних — від олігархічних до воєнних, тоталітарних, диктаторських. У цьому плані **най-**

більший інтерес становить типологія М. Вебера, який вивів типи політичних лідерів із типів влади (правління).

Насамперед, це лідерство, властиве традиційному правлінню. Воно передбачає віру підлеглих у те, що влада законна, оскільки вона існувала завжди. Влада правителя пов'язана з традиційними нормами, на які він посилається, організовує свою діяльність. Правитель, що зневажає традиції, може втратити і свою владу.

Далі — харизматичний тип влади, харизматичний правитель. Харизма (від грецького — божественний дар) у католицькій теології розглядається як виключно духовна властивість, що посилається Богом кому-небудь заради блага церкви; другими словами — пророчий дар, непогіршність. Харизматичне панування засноване на виняткових якостях, що приписуються лідеру. Його вважають пророком, гігантською історичною особою, напівбогом. Який здійснює «велику місію». Взаємовідносини вождя і мас мають емоційно-містичний характер. передбачають повну «самовіддачу», сліпу віру, бездумне слідування за харизматичним лідером. Ці взаємовідносини характеризуються значною напруженістю.

Нарешті, легальне правління означає вибір політичного лідера через демократичні процедури і надання йому повноважень, за зловживання якими він несе відповідальність перед виборцями.

Функціонально політичний лідер покликаний формулювати політичний курс, стратегію і тактику. Його діяльність здійснюється на трьох взаємопов'язаних рівнях:

- перший — здійснення функцій оцінки (від лідерів чекають авторитетної, мудрої та своєчасної оцінки ситуації);
- другий — вироблення лінії поведінки (визначення від імені групи напрямку її дій з метою розв'язання проблем);
- третій — виконання мобілізуючих функцій (лідер повинен домагатися підтримки всієї групи або її більшості в оцінці ситуації і реалізації наміченого плану).

Існують інші сучасні підходи до аналізу ролі та покликання політичного лідера. **Українські політологи**, автори праці «Обличчя влади: російська політична еліта. 1998–2000 рр.» (К., 2002) **звертають увагу на два рівні феномену політичного лідерства.**

Перший — макрорівень — визначається процесами та явищами, до яких політик залучається «волею долі», так як загалом вони розвиваються ніби поза ним самим. До таких зовнішніх ситуаційних чинників, що впливають на реалізацію здібностей особистості та її полі-

тичну долю, належать: 1) особливості політичного ладу та політичної культури даної країни, політичної системи суспільства взагалі; 2) національно-історична ситуація на конкретному етапі розвитку; 3) культурно-національний, соціальний і політико-прикладний аспекти формування особистості; 4) особливості політичного шляху лідера; 5) наявність ресурсів і можливість їх використання для цілеспрямованого впливу на соціально та політично вагомні суспільні сфери, верстви, групи; 6) комунікаційно-інформаційний вимір політичного лідерства або існуючий «медіа-простір».

Другий — мікрорівень — сфера свідомої діяльності політика та його несвідомих проявів, які доречно пов'язувати з його особистістю та індивідуальністю. Мікрорівень насамперед включає такі основні фактори: 1) особистість, для якої найважливішими характеристиками є цілеспрямованість, морально-вольові якості, мотивація, інтелектуально-пізнавальний рівень, емоційні реакції та самооцінка; 2) покликання до політичної діяльності; 3) стиль керівництва; 4) наявні професійні навички; 5) співвідношення свободи та відповідальності у поступках лідера; 6) політичний імідж; 7) рівень управлінської команди політичного лідера; 8) специфіка публічної діяльності політика.

Характер і механізми функціонування політичного лідерства істотно відрізняються залежно від форми здійснення влади. В умовах тоталітаризму — це особиста диктатура, тиранія, що спирається на насильство, «авторитет сили». Тоталітарному режиму властивий лідер з формально необмеженими повноваженнями, які не відображені в жодному законі. Дуже часто має місце сумісництво партійної і державної влади. В умовах демократії, в тому числі елітарної — це лідерство на основі «сили авторитету», «сили закону». Однією з ознак демократії є можливість ненасильницьким шляхом усунути від влади недостойного лідера. Дія демократичного лідера не виходить за межі закону, насамперед конституції. А це передбачає, що він є носієм виконавчої влади (головою уряду, президентом). Нарешті, демократія передбачає відповідальність політичного лідера за прорахунки і невдачі, за порушення демократичних принципів правління. За певних умов демократичні режими передбачають навіть юридичну, судову відповідальність (наприклад, спеціальна процедура — парламентський суд — імпичмент).

В цілому, оскільки є влада і лідерство, неминуха і боротьба за лідерство, в умовах зміцнення незалежності і суверенітету України, розбудови її державності теж відбувається досить гостра боротьба за

політичне лідерство. Принципово важливо, наскільки її методи цивілізовані, адекватні вимогам демократії. Згідно Конституції України від 28 червня 1996 року і реально загальнонаціональним лідером є президент — глава держави, обраний на основі волевиявлення народу, Своє історичне покликання президент як загальнонаціональний лідер зможе реалізувати за умови підтримки його всіма політичними силами, метою яких є незалежна могутня держава.

6. Політична опозиція

Опозиція є невід’ємним елементом демократичного суспільства, об’єктивно вона зумовлена неможливістю інститутів політичної системи реалізувати все розмаїття інтересів, властивих будь-якому суспільству.

Опозиція (від лат. *oppositio* — протиставлення) найчастіше вживається для характеристики важливого політичного інституту сучасного парламентаризму. У теорії **під опозицією** в широкому сенсі **розуміють політичні рухи, які відстоюють альтернативні щодо правлячої політичної сили ідейні й політичні принципи та моделі розвитку.** У вузькому значенні **опозиція — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політичної системи в цілому.**

Найбільш організованою формою вираження інтересів, альтернативних або протилежних інтересам влади, є **політична опозиція**, яка завжди генетично пов’язана із суспільством та його структурами — громадськими та політичними.

Політична опозиція — важливий і необхідний елемент політичної системи, що сприяє її ефетивному функціонуванню. Протиставлення своєї позиції позиції більшості, своєї політики іншій політиці, пропозиція альтернативних ідей та методів щодо проведення того чи іншого політичного курсу в розвитку суспільства стало нормою в розвинутих демократичних країнах.

Політична опозиція може існувати в інституціоналізованій формі, тобто як парламентський інститут зі своїм усталеним історично або визначеним у законодавчому порядку статусом і набором прав. У плюралістичних суспільствах вона інституціалізується, отримуючи можливість пропонувати виборцям альтернативні плани подальшого розвитку країни, впливати на найважливіші для суспільства політичні рішення. Це стосується насамперед демократичних політичних сис-

тем. У недемократичних системах опозиція зазвичай не виступає як легітимний парламентський інститут, а формує в політичному полі суспільну контреліту та спонукає до розвитку громадські рухи.

Політична опозиція — це норма життя, природна потреба будь-якого цивілізованого суспільства. Наявність опозиції сприяє політичній стабільності держави і створенню найбільш сприятливих умов для нормальної життєдіяльності суспільства. Взаємовідносини між правлячими і опозиційними партіями являють собою не стільки протиборство, протистояння, скільки взаємодію, конструктивний діалог. У періоди відносної соціально-політичної стабільності опозиція відіграє позитивну роль, контролюючи діяльність влади. Коли ж у суспільстві назріває необхідність радикальних перебудов, опозиція виступає рішучим прихильником активних дій. Усвідомлення суб'єктами політичного процесу політичної опозиції як норми суспільного життя в демократичних режимах відбувається паралельно з реалізацією проекту нового суспільства, що найповнішою мірою відповідає би життєдіяльності кожного громадянина. Саме побудова громадянського суспільства сприяє виробленню позитивного ставлення до політичної опозиції.

Найбільш типовими об'єктивними причинами створення політичної опозиції є глибинні соціально-економічні проблеми життя народу, а найчастіше — конфлікти співвідношення трьох гілок державної влади — законодавчої, виконавчої і влади глави держави. Остання і вимушена, як правило, прийняти на себе перші удари опозиції.

До основних причин формування політичної опозиції відносять: значне соціальне розшарування суспільства, недосконалість виборчих систем, розчарування населення в ідеалах державного устрою тощо. Загалом в кожній державі сформувалась своя модель опозиції, яка ґрунтується на її історії, традиціях, політичних цінностях, особливостях правління та політичного устрою.

Щодо еволюції поглядів про опозицію, то вони беруть свій початок з давніх часів. Так, у **Сократа** зустрічаємо поняття «опозиційна мораль». Лише з допомогою моральної та політичної самосвідомості громадян можна протистояти протизаконній, тиранічній практиці. «Сократова опозиція» полягала у відмові від будь-яких державних посад.

Виявом політичної опозиції до певного режиму чи окремих осіб у Греції та Римі стали «філіппіки». Вперше цей термін вжив грецький оратор **Демосфен** проти македонського царя Філіпа. Цієї ж форми

протесту дотримувався оратор та політичний діяч Стародавнього Риму **Марк Тулій Ціцерон**, виступаючи проти прихильника Цезаря Марка Антонія. Проте політична опозиція в цей час не мала глибокої традиції, яка б опиралася на політико-правову базу.

Протягом тривалого часу опозиція в Європі розумілася як опір державі із застосуванням сили. Тому її нелегалізована форма розглядалася як бунт. Опозиція епохи Реформації пройшла довгий шлях — від 95 тез проти торгівлі індульгенціями, які Мартін Лютер прибив на двері Віттенберзької церкви (1517 рік) — і до релігійних повстань та громадянських війн у Європі. Опозиція утверджувала своє право на існування під архетипом релігійних реформ. Право чинити опір виправдовувалося інтересами істинної релігії. Проте опір і надалі розглядався представниками релігійних теорій як зло. Щоб забезпечити владу від бунту, її слід було перевести у божественну трансценденцію і у такий спосіб вивести з-під критики людського розуму. Формально цьому поклала край лише Велика Французька революція 1789–1794 рр.

В епоху Нового часу опозиція й далі розглядалася як деструктивна антидержавна дія. Деякі філософи виправдовували опозицію через відстоювання природних прав людини. Опозицію (бунт) проти державної влади намагалися заперечити з появою у ряді філософських концепцій ідей «суспільного договору». Усвідомлення опозиції як необхідного елемента та інструмента здійснення політичної влади відбувається у XVII–XVIII ст. із зародженням дуалізму держави і громадянського суспільства.

Натуралістична школа політичної думки, до якої належав **Т. Гоббс**, розглядала співвідношення природного і цивілізованого суспільств як опозиційне. Водночас обґрунтовувалося, що через опозицію, протиставлення природного стану виникає держава. Натомість у **Дж. Локка** та його послідовників, з огляду на відстоювання світського характеру влади, було передбачено право громадян на повстання заради створення нової влади у випадку порушення владноможцями умов суспільного договору.

У 1749 р. **лорд Болінбрук** вперше в політичній діяльності **сформулював поняття політична опозиція**. Дане поняття він застосовував щодо діяльності парламентських партій. Зокрема, Болінбрук вважав, що основними завданнями партій, які програли вибори, є:

- системна критика уряду, постійно вказувати на його помилки та недоліки;

- контроль за діями влади з точки зору відповідності їх дій конституції, проголошеним під час виборів обіцянкам і морально-етичним принципам, прийнятим в даному суспільстві;

- пропонування альтернатив для вирішення проблем.

Усвідомлення опозиції як необхідного та невід'ємного компонента держави та суспільства почало зростати з поширенням політичних доктрин лібералізму. Слід зауважити, що для кожної з розвинутих країн властива своя модель політичної опозиції.

У Великобританії наявність елементів інституту політичної опозиції стало нормою життя ще у XVIII ст., коли поперемінно уряди формувала одна з двох парламентських партій — віги або торі. Отже, у Англії головним джерелом легальної діяльності опозиції була теорія та практика парламентського управління з допомогою партій, що заклали основи формування інституту політичної опозиції.

Майже у кожного філософа можна знайти опозиційне нашарування щодо попередніх філософських доктрин, тогочасних політичних перетворень. Так, **Ф. Ніцше** запропонував **метод тотальної опозиції** — замість звичайного сумніву (основи опозиційності) він використовує метод заперечення цінностей.

У зв'язку з трансформацією масової свідомості у першій половині XX ст., яку спричинили катаклізми, філософи, політологи та соціологи все більше звертають увагу на опозицію. Так, опозиція є невід'ємним компонентом у теорії еліт італійського соціолога **В. Парето**, де він приходить до висновку, що постійна циркуляція еліт є результатом дії контреліти (тобто опозиційної щодо панівної політичної еліти організованої соціальної групи). Проблеми опозиційності торкається у своїх дослідженнях «генеалогії влади» французький дослідник **М. Фуко**. Він зазначає, що влада формується у боротьбі, а боротьба суб'єктів політики диктує спосіб її функціонування.

У радянській філософії питання обґрунтування опозиційних дій не розглядалось, оскільки у Радянському Союзі політика охоплювала практично всі сфери життя людини, влада була не відмежована від суспільства і протидія владі переслідувалась, як свідоме завдання шкоди суспільству. Тому опозиція вивчалась лише як явище минулого, пов'язане з внутріпартійною боротьбою у період становлення радянської влади. У «Короткому філософському словнику» 1954 р. даного поняття не має. У «Словнику слів іншомовного походження» 1955 р. дається найширше з усієї радянської довідникової літератури визначення опозиції. «Опозиція — протидія, супротив, протиставлен-

ня своїх поглядів, своєї політики якій-небудь іншій політиці, іншим поглядам». Тут виділяється «буржуазна опозиція — партія або група, що здійснює таку протидію, парламентська опозиція капіталістичних країнах протидіє або відмовляє у підтримці уряду зі сторони партій; одна з форм групової боротьби у таборі буржуазії...», «...колишня опозиція у ВКПБ — антипартійні, опортуністичні угруповання, що виражали інтереси буржуазії та дрібних прошарків і груп, загальною їх платформою є реставрація капіталізму».

«Короткий політологічний словник» 1983 р. трактує опозицію як «супротив, протиставлення своїх поглядів, своєї політики якій-небудь іншій політиці, іншим поглядам» або як «...групу людей чи партій, що виступають проти думки більшості або пануючої думки». Тут виділяється «парламентська опозиція — група депутатів парламенту, що по деяких питаннях виступає проти урядової політики, внутрішньопарламентської опозиції, проти керівних органів».

Отже, термін «політична опозиція», який спершу використовувався лише у філософських дискусіях, згодом було введено для позначення специфічного явища парламентської практики. *На відміну від вітчизняних вчених, які практично майже не розглядали опозицію як інститут, а лише як протиставлення, протидію, — у західноєвропейській практиці переважає уявлення про опозицію як про канал зворотнього зв'язку, по якому можуть надходити сигнали, як підтримки, так і заперечення, які вимагають до себе серйозної уваги.*

Багатство форм і методів опозиційної політичної діяльності (незалежно від її формалізації) можна спостерігати у політичному житті ряду демократичних країн, де опозиція є сталим, сформованим і життєздатним політичним інститутом.

Багато зарубіжних вчених у своїх працях підкреслюють роль опозиції як демократичного інституту. Так, наприклад, **Моріс Дюверже** у праці «Політичні партії» розглядає існування організованої опозиції як визначальну рису західної демократії, а її відсутність — як ознаку «східної», тобто недосконалої, неповної демократії.

Представник консервативної політичної думки **Р. Керк** досить негативно визначає опозицію, говорячи про неї як «про бунтарство, яке для нього є виявом вад, недосконалості індивіда. Противагою бунтарства є помірковані реформи та стерпний порядок».

Р. Даль розглядає організовану опозицію як «невід'ємну ознаку демократії, хоча відсутність опозиції не завжди свідчить про відсутність демократії». **С. Лоусон** у зв'язку з цим зазначає, що «хоча наяв-

ність опозиції саме по собі не створює демократію, але уряди, які можна назвати демократичними, не можуть мати інституціональних умов, в межах яких зберігаються можливості для демократичної опозиції».

У західній політичній науці політична опозиція зазвичай детермінується класифікацією політичних партій. Так, **Г. Оберреутер** запропонував поділ опозиційних партій на такі, що:

- по-перше, орієнтовані виключно на вирішення конкретних проблем;
- по-друге, віддають пріоритет досягненню консенсусу у взаєминах з правлячою партією або ж партіями правлячої коаліції;
- по-третє, дотримуються курсу на конфронтацію з правлячими політичними силами.

О. Кірххаймер у рамках парламентських режимів виділяв дві альтернативні моделі:

- «класичну» («опозиція її величності»), що виникла з практики британського парламентаризму XVIII ст.,
- «принципову опозицію», що протистоїть не лише владі уряду, але й політичному режиму як такому. На думку вченого, принципова опозиція вважає, що реалізація її програми вимагає всієї повноти влади. Винятковий характер цілей такої опозиції зменшує її внутріпарламентські можливості — передусім тому, що вона загрожує існуванню інших партій і спонукає їх до превентивних захисних мір, зокрема і до введення дискримінаційних обмежень у вигляді конституційних поправок і норм, що ускладнюють діяльність опозиції. Тому, як вважав Кірххаймер, при наявності принципової опозиції єдиною можливістю зберегти владу, не порушуючи демократичний устрій, є інтеграція опозиції в урядову систему. Пізніше він доповнив класифікацію, виділивши також лояльну опозицію. Її програмні гасла суперечать політиці уряду, але їх досягнення не вимагає зміни основ політичного устрою.

Більш детальна класифікація опозиції була запропонована відомим американським політологом **Хуаном Лінцем**, який виділив типи опозиції в залежності від методів, що вона використовує задля досягнення своїх цілей у демократичних режимах. Х. Лінц, виділяючи лояльну, напівлояльну та нелояльну опозиції, виокремлював односторонню опозицію (така, що знаходиться з урядом сам-на-сам, без огляду на решту партій, що їй протистоять) та двосторонню опозицію (опозицію до уряду, як з лівого, так і з правого спектру політичних сил). Вчений виділяє **критерії лояльної опозиції**. Серед них:

- обіцянка домагатись влади лише за допомогою виборів і готовність віддати її іншим політичним силам, які дали таку ж обіцянку;

- відмова від використання насилля для досягнення або збереження влади, за винятком тих випадків, коли це допускається законом (наприклад, при спробах незаконного захоплення влади);

- відмова від неконституційних закликів до збройних сил захопити або утримувати владу, не віддати її лояльній демократичній опозиції;

- відмова від фразеології насилля для мобілізації прибічників з метою захоплення влади, утримання її поза рамками конституційного мандату, від ліквідації опонентів, у тому числі недемократичних та антидемократичних;

- обіцянка приймати участь у політичному процесі, у виборах і парламентській діяльності, не висуваючи умов, що виходять за межі, яких вимагає гарантія громадянських свобод у чесному демократичному процесі;

- принципова готовність прийняти відповідальність за управління або бути частиною більшості, якщо не існує альтернативи партіям, що підтримують систему... готовність приймати участь в уряді, який може бути послаблений кризою;

- готовність об'єднатися з опонентами, ідеологічно далекими, але готовими сприяти виживанню демократичного устрою... Така готовність може діяти проти партій, ідейно близьких, але готових підірвати демократію за допомогою фразеології насилля і спробами придушити громадянські свободи легальної опозиції;

- відмова від таємних контактів і підтримки нелояльної опозиції, якщо ця підтримка пропонується в обмін на терпимість відносно її антидемократичної діяльності... чітке розмежування між партіями, що підтримують систему і «антисистемними» партіями... — важлива характеристика лояльних партій і політичних сил».

Згідно з поглядами Х. Лінца, нелояльна опозиція, яка не приймає конституційних норм і використовує у своїй боротьбі будь-які доступні їй засоби, існує при всіх політичних режимах. Напівлояльну опозицію, яка поєднує у собі риси лояльної та нелояльної опозиції, важко визначити, зазначає вчений. Розглядаючи історію падіння демократій у ХХ ст., Лінц вказує на ключову роль у цих процесах саме напівлояльної опозиції.

Існує й ряд інших концептуальних підходів до аналізу політичної опозиції, але найбільш поширеним у сучасній політичній науці є підхід уже згаданого Р. Даля. У своїх працях «Політична опозиція в за-

хідних демократіях» (1966 р.) та «Режими і опозиція» (1973 р.) вчений виділяє три ключові проблеми у дослідженні політичної опозиції, а саме:

- 1) який взаємний вплив режимів та опозиції?
- 2) які умови збільшують або зменшують шанси домогтися влади на чесних і вільних виборах?
- 3) які існують моделі розвитку організованої опозиції і як їх можна пояснити?

Р. Даль зазначає, що в деяких політичних режимах досить важко визначити, хто знаходиться при владі, а хто — в опозиції (особливо у випадках «розмежованого правління» в США: президент належить до однієї партії, а більшість в Конгресі — до іншої). Особливо важко визначити опозицію в країнах, де панує «консенсусна» демократія, що передбачає створення широких коаліцій всіх великих партій або розділення посад між представниками партій, етнічних, мовних або релігійних груп. Однак відсутність опозиції у демократичних країнах — явище досить рідке: у більшості випадків, оскільки уряд виражає політичні інтереси частини суспільства, завжди знайдуться громадяни, які активно будуть опонувати уряду.

На думку Р. Даля, опозиція може бути дозволена в межах політичного режиму тоді, коли спроби владарюючої групи її придушити будуть безуспішними або політична ціна репресій буде більшою, ніж ціна терпимості уряду до опозиції. В залежності від характеру взаємодії в системі уряд — опозиція, він виділив 4 ідеальні моделі:

- 1) **плюралізм** (опозиція має широкі можливості, репресії не застосовуються; приклад — більшість західних демократій);
- 2) **гегемонія** (опозиція має досить обмежені можливості, застосовуються репресії; приклад — СРСР);
- 3) **квазі-гегемонія** (опозиція має досить обмежені можливості, але репресії не застосовуються);
- 4) **квазі-плюралізм** (опозиція формально має широкі можливості, але при загрозі режиму застосовуються репресії; приклад — Іспанія часів Франко).

Р. Даль визначає **основні цілі й стратегії опозиції**.

У якості можливих **цілей опозиції** Даль розглядає наступні вимоги:

- 1) зміна складу уряду;
- 2) зміна аспектів урядової політики;
- 3) зміна політичної системи;
- 4) зміна соціально-економічного устрою.

Серед можливих **стратегій опозиції** Р.Даль аналізує шість альтернатив:

1) **електоральна стратегія** — орієнтація на перемогу опозиційної партії на виборах (наприклад, у Великобританії);

2) **коаліційна стратегія** — входження в правлячу коаліцію на правах молодшого партнера (наприклад, в Італії або Нідерландах);

3) **коаліційно-корпоративська стратегія** — входження в правлячу коаліцію у поєднанні з переговорами про згоду в межах державних інститутів (наприклад, в Скандинавських країнах);

4) **стратегія «малих справ»** — у випадку, якщо опозиція не може домогтись перемоги на виборах, концентрація на окремих аспектах політики у рамках системи — через парламентську діяльність, політичну активність на місцевому рівні, судові процеси;

5) **стратегія «навмисної відмови»** — сплановане входження опозиції до правлячої коаліції, «розчинитися» у владі і зняття опозиційних лозунгів, у випадку, якщо зовнішні фактори — такі як війна, — загрожують існуванню політичної системи в цілому (наприклад, у Великобританії під час Другої світової війни);

6) **стратегія революційної мобілізації мас** (наприклад, фашистами або комуністами).

Р.Даль також визначив **сім факторів**, що впливають на формування тих або інших моделей опозиції у різних країнах:

1) конституційний устрій та виборча система;

2) особливості політичної культури;

3) наявність специфічних субкультур у суспільстві;

4) ступінь незадоволення урядом у суспільстві;

5) соціально-економічні фактори розколу в суспільстві;

6) особливості масової свідомості;

7) ступінь поляризації суспільства.

Р. Даль залежно від організаційної згуртованості виділяє:

- неструктуровану,

- обмежену структуровану,

- структуровану опозицію.

Подібну типологію запропонував **Клаус фон Бейме**:

- опозиція *ad hoc* (орієнтована на вирішення окремих конкретних проблем);

- кооперативна опозиція (проміжний тип);

- конкуруюча опозиція (організована на регулярній основі).

У якості арени конфлікту між урядом та опозицією Р. Даль та Клаус фон Бейме розглядають як вибори (у Великобританії), так і формування коаліцій (Італія), а також систему угод в межах державних інститутів (Скандинавські країни). Клаус фон Бейме у зв'язку з цим зазначає, що традиційні в парламентській практиці поняття «відповідальної» та «безвідповідальної» опозиції (в залежності від готовності в певний момент очолити уряд) не відображають усього спектру взаємодії уряду та опозиції.

Д. Сарторі доповнив вищезгадану класифікацію поняттям «частково відповідальна опозиція» — така, що не атакує систему в цілому, але й не орієнтована на те, щоб в майбутньому очолити уряд.

В сучасній українській політичній науці також існують різні підходи до класифікації політичної опозиції. Політолог **С. Телешун** залежно від конкретних обставин сучасного політичного процесу в Україні виводив 8 типів опозиції:

1) **ідеологізована опозиція** (формує відмінну модель розвитку суспільства);

2) **економічна опозиція** (коли економічні групи, класи опинилися поза процесом здійснення влади);

3) **особистісна опозиція** (опозиція ображених амбіцій);

4) **кар'єрна опозиція** («критикую, бо мені це вигідно»);

5) **прагматична опозиція** («критикуючи, пропоную»);

6) **стихийна опозиція** (зовні неконтрольовані політичні діячі);

7) **владна опозиція** (депутати, котрі перебувають при владі та в опозиції до однієї з гілок влади одночасно);

8) **штучна опозиція** (не є закономірним явищем, а лише примхою, побажанням тих чи інших політиків).

Не можна не погодитись з українським політологом **С. Рябовим**, який визначав опозицію як «носія конкретного курсу, конкретної політики, соціальних програм, що готовий до того ж утілювати свої принципи в життя в разі приходу до влади».

Отже, політична опозиція, як інститут політичної системи суспільства, глибоко аналізується у багатьох дослідницьких працях, автори яких по суті одностайні в баченні опозиції як політичної сили, що домагається корекції курсу влади в бік проведення публічної соціально-значущої політики і кваліфіковано генерує політику, альтернативну урядовій. Можливість діяльності опозиції є показником вільної демократії й ознакою здоров'я парламентсько-урядової системи, умовою демократичного розвитку.

На основі вищезгаданих та й інших концептуальних підходів, що існують у сучасній політичній науці, виділяють різні типи і форми політичної опозиції в залежності від критерію, що покладено в основу класифікації. Так, наприклад:

- **залежно від системи влади** — лояльна, нелояльна;
- **за місцем діяльності** — парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньокланова, внутрішньопартійна;
- **за місцем у спектрі політичних сил** — ліва, права, центристська;
- **за способом дії** — легальна (системна), ситуаційно-орієнтована, нелегальна;
- **за характером** — демократична (конструктивна), недемократична, деструктивна (фундаментальна, революційна), а також особистісна, колективна тощо.

Певному типу опозиції притаманні відповідні засоби і способи її політичної діяльності: **від критики режиму** вузькою групою інакодумців **до політичного терору і насилля** зі сторони партій і рухів, що перебувають на нелегальному положенні. Найбільш значні проблеми для режиму створює непримирима опозиція, яка не визнає цінностей уряду, постійно закликає до перегляду результатів виборів, не рахується з нормами політичної гри.

На основі узагальнення ряду класифікацій політичної опозиції можна виділити **позитивну** (конструктивну, опозицію зі знаком плюс) та **негативну** (неконструктивну, опозицію зі знаком мінус) опозицію. У західній політичній науці їх ще називають **системною** (відповідальною) та **позасистемною** (невідповідальною) опозицією. У вітчизняній політичній науці зустрічаємо ще таку класифікацію: опозиція **офіційна** чи **неофіційна**. Проте, слід зауважити, що визначення того чи іншого типу політичної опозиції має суб'єктивний характер. Офіційний і неофіційний типи політичної опозиції не завжди слід вважати вітчизняним відповідником системної та позасистемної опозиції.

Системність політичної опозиції означає її відповідність політико-правовим нормам, прийняття нею правил політичної боротьби у рамках політичної системи суспільства. **Позасистемність** передбачає застосування опозицією засобів боротьби, що виходять за конституційні рамки. **Позасистемна опозиція** не визнає політичного статускво, прагне його змінити не опираючись на функціонуючі політико-правові норми. Для перехідних суспільств доцільно виводити ще й **несистемну опозицію**, яка є відображенням стану політичної системи, що перебуває у стадії формування. Такий стан характеризується

політичною неструктурованістю суспільства, великою чисельністю партій, що перебувають поза процесом владних взаємовідносин і не здатні виступити у цих взаємовідносинах у ролі суб'єкта політичного процесу. Це, насамперед, маловпливові політичні партії, які не представлені в органах законодавчої та виконавчої влади, але при цьому декларують опозиційність до політичного режиму.

З усіх вищезазначених видів політичної опозиції як невід'ємна частина позитивного розвитку політичного процесу виступає **конструктивна опозиція**, яка створює умови для політичного маневру та компромісу. Наявність конструктивної опозиції слід розглядати як обов'язковий структурний елемент влади, за допомогою якого прискорюється здійснення обраного стратегічного курсу, підвищується ефективність політичної діяльності та досягається більш високий рівень легітимації влади. За таких умов формується динамічний тип політичної стабільності, притаманний відкритим суспільствам.

Конструктивної опозиційної діяльності потребує і законодавча влада. В даній площині конструктивна опозиція створює умови для політичного маневру та компромісу, завдяки чому, приймаються консенсусні політичні рішення, що сприяють розв'язанню конфліктів, створюють гарантії реальної демократії, динамічного розвитку політичного процесу.

Діяльність політичної опозиції виражається у:

- соціальному невдоволенні існуючим порядком і ініціювання змін та оновлення суспільства;
- впливі на зміст політики, яка провадиться за рахунок її можливих корективів, компромісів;
- підтримці в належній формі «правлячої партії», надання потрібної динаміки розвитку держави;
- обмеженні зловживань владою, порушення громадянських і політичних свобод населення;
- обмеженні курсу «вліво» чи «вправо»;
- гарантуванні суспільного життя;
- перевірці на практиці гасел політичних сил, конкретних напрямків політичної діяльності, політичних лідерів.

Зважаючи на вищезазначене, в середовищі дослідників фактично не існує принципових розбіжностей стосовно ролі політичної опозиції в демократичних політичних системах та її функцій. Політологи сходяться у визначенні трьох ключових **функцій опозиції**:

- критики і контролю;

- вироблення альтернативної урядовій політики;
- включення парламентської меншості в процес формування політики, що дає змогу утримувати його у визначених рамках.

Отже, опозиція є невід'ємною складовою політичної системи, сприяє політичній стабільності держави, створенню найбільш сприятливих умов для нормальної життєдіяльності суспільства. Вибір основи для стратегії — кооперація чи конфронтація — справа, власне, самої опозиції.

7. ЗМІ в політиці: політичний вплив та політичне маніпулювання

Засоби масової інформації (ЗМІ) займають важливе місце в структурі політичної системи суспільства. ЗМІ, як цілком самостійний суб'єкт політики, спроможні впливати на політичні процеси і системи. Засоби масової інформації тлумачаться словниками як розгалужена мережа установ, які займаються збором, обробкою та поширенням інформації.

До ЗМІ відносяться: друковані та ефірні видання, радіо, телебачення (кабельне, супутникове, глобальне), електричний та електронний зв'язок (телеграф, телефон, телекс, телефакс), комп'ютерні мережі та інші телекомунікації. Інформаційні агентства мають переважне право на використання засобів комунікації. Основними видами продукції інформаційних агентств є: електронна, друкована, фото-, кіно-, аудіо- та відеопродукція.

У сучасних демократичних суспільствах через засоби масової інформації реалізується майже весь процес політичної комунікації. Саме політика, як сфера суспільної діяльності, найбільше потребує засобів масової інформації для встановлення і підтримки постійних зв'язків між її суб'єктами, оскільки вона неможлива без опосередкованих форм спілкування і спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою та громадянами. Тому ЗМІ все більше виступають не лише необхідною ланкою передачі інформації у системі механізмів політики, але й нерідко її творцем. Їхню впливовість спричинено масштабами охоплення аудиторії, високою технічною ефективністю, швидкістю поширення інформації, залежністю населення і політичних лідерів від ЗМІ у питаннях поширення знань про світ політики, який перебуває за межами сфери їхньої прямої участі, а також тим, що у найліберальніших демократичних суспільствах ЗМІ набули репутації достовірних і об'єктивних джерел інфор-

мації. Засоби масової інформації стали провідними інституціями у громадській сфері, тобто у тій сфері соціального життя, де обмін інформацією й поглядами з питань, що становлять загальний інтерес, може впливати на формування громадської думки.

Конституційно закріплена свобода слова, скасування цензури дають можливість журналістам всебічно висвітлювати важливі події та явища. Однак свобода слова у засобах масової інформації не означає вседозволеність та безвідповідальність. Надто вільна поведінка зі словом може мати негативні соціальні наслідки, деформувати політичну, соціальну, економічну, культурну орієнтацію як суспільства, так і окремого громадянина. Специфіка призначення й особливостей діяльності засобів масової інформації може мати наслідком маніпулювання масовою свідомістю.

Політичний зміст та практика роботи засобів масової інформації за умов ліберального демократичного суспільства залежать від соціального середовища та умов, у яких функціонують ЗМІ. Це середовище надзвичайно складне і до того ж його поступ відбувається в рамках індустріальної ринкової економіки та бурхливого розвитку інформаційно-комунікативних технологій. Самі по собі засоби масової інформації можуть розглядатися під різними кутами зору: як галузь економіки, як культурні інституції та як технології.

Досить точно роль сучасних ЗМІ охарактеризував російський соціолог О.Зінов'єв: «...Засоби масової інформації — це Ватикани сучасного світу. Сьогодні преса робить те, що століття тому робили священники й Церква. Телебачення, газети, радіо, інформаційні агенції грають першу скрипку у ментальній ідеологічній сфері. Дехто називає ЗМІ «четвертою владою». Але це значно більше, це третя влада. Міць нинішніх мас-медіа переважає всі можливості, які будь-коли мала та чи інша релігійна організація». Додамо: і державна влада. Ніколи жодна держава не мала таких можливостей маніпулювання суспільною свідомістю, які мають сьогодні глобалізовані ЗМІ. Наразі виникає запитання: хто ж реально управляє світовими процесами — держави з їх традиційними інститутами влади, чи ЗМІ з їх потенціалом формувати реальність для простих громадян?

Хоча існує чимало способів впливу ЗМІ, особливу вагу має журналістика і засоби масової інформації, які висвітлюють новини (*news media*). Саме вони забезпечують формування у дуже широкій аудиторії політично важливих уявлень і постачають їй щоденну інформацію. Нагромаджуючись, новини істотно впливають на картину політично-

го світу, що створюється в нашій уяві, і можуть викликати наслідки на кожному рівні політичного життя — від індивідуальних уподобань під час виборів до окреслення контурів політичної культури.

Нині складається ситуація, коли, наприклад, громадяни ЄС не довіряють як ЗМІ, так і урядам і судам. Так, за даними Євробарометра за травень 2017 року, у 18 з 28 країн ЄС низький рейтинг довіри до уряду, 52 % жителів Євросоюзу не довіряють судам і 61 % — ЗМІ. Дещо інша ситуація в США. Там, згідно з опитуваннями, проведеними службою *Harris Interactive*, рейтинг довіри до телевізійних новин становить 19%, до друкованих ЗМІ — 14%, тоді як рейтинг довіри до Білого Дому становить 25%. Причина полягає в тому, що американська преса у значно більшій мірі дотримується принципів соціальної відповідальності, а ЗМІ виконують роль свого роду «контролера влади».

Схожа ситуація і в Україні. За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (грудень 2016 р.) рівень довіри українців до уряду становить менше 10 %, а до ЗМІ — 25 % (при негативній динаміці). Позитивний баланс довіри вони зберігають лише у західному регіоні, східний регіон взагалі не довіряє українським ЗМІ. Як і раніше, російські ЗМІ займають позицію аутсайдера: рейтинг довіри до них низький у всіх регіонах.

Опозиція має кращий, ніж президент, але негативний баланс довіри — недовіри (13% довіряє і майже 60% не довіряє; президенту не довіряють на 10 процентних пунктів більше). Баланс довіри-недовіри до опозиції покращився порівняно з минулим роком, у той час як баланс довіри-недовіри до Президента України знизився. Опозиції найбільше довіряють у східних, а найменше у західних регіонах України. Президенту, навпаки, більше довіряють у західних регіонах і менше у східних. Загалом спостерігається тенденція до деякого зниження рівня довіри українців до соціальних інституцій.

Унікальна можливість, яку мають сучасні ЗМІ, — **конструювання реальності** через контроль над порядком висвітлення подій. Головний редактор визначає, що слід висвітлювати, а що ні. Більше того, суспільство стикається з реальною можливістю глобальних маніпуляцій, коли ЗМІ «створюють» подію, якої не було. У свідомості ж людей вона стає реальною, відтак може бути збуджуючим мотивом подальших дій. Французький філософ Ж. Бодріяр у зв'язку з цим зауважував: «Про що мріють засоби масової інформації, як не про те, щоб викликати подію однією лише своєю присутністю?». Якщо будь-яке повідомлення буде повторюватися достатню кількість разів, то

воно сприйматиметься як істина. «...Існує тільки одна фігура риторики, що заслуговує на увагу, — це повторення. Через повторення ідея закріплюється в умах так міцно, що, зрештою, вона вже сприймається як істина», — зазначав французький вчений Ле Бон у своїй праці «Психологія народів і мас». Ця технологія покладена, зокрема, в основу формування не лише іміджу політичних партій і лідерів, а й цілих держав.

Ще один французький вчений А. Моль так пише про ЗМІ: «Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують таким чином все поле культури. Те, що не потрапило до каналів масової комунікації, у наш час майже не впливає на розвиток суспільства». Отже, сучасна людина не може ухилитися від впливу ЗМІ.

Засоби масової інформації є однією з найважливіших інституцій суспільства. Вони спеціально створюються для збирання, обробки та розповсюдження інформації. ЗМІ утворюють складну систему інституцій, які мають змогу за допомогою технічного обладнання передавати інформацію.

Існують такі види ЗМІ:

- різні **з технологічної точки зору**: телебачення, радіо, журнали, газети, електронні служби в Інтернет, соціальні медіа;
- різні **за жанром**: інформаційний бюлетень і розділ новин у газеті, колонка експерта з громадської думки та репортаж із місця події тощо;
- різні **за аудиторією спрямування**. Серйозні або «якісні» видання, що орієнтуються переважно на еліту (політиків, професіоналів, бізнесменів), схильні до серйозного інтелектуального стилю подання новин; «популярні» видання, орієнтовані на «пересічну» публіку, схильні до сенсаційності й популізму — як за способом подання, так і за змістом повідомлень;
- відмінності існують також між національними та транснаціональними **за масштабами** виданнями, між муніципальними інформаційними тижневиками і щоденними місцевими та столичними газетами. На телебаченні і радіо також існують відмінності між національними та місцевими радіостанціями і телестудіями; своя специфіка у суто інформаційних (*all news*) каналів, оглядів новин і ток-шоу.

Характерні риси ЗМІ (за Б. Ярош, О. Ярош):

- публічність;
- наявність спеціальної технічної апаратури;
- взаємодія в часі та просторі комунікаційних партнерів;
- одnobічна спрямованість дії від передавача до споживача;
- розвинутий, десперсивний характер аудиторії.

ЗМІ мають свої особливості впливу, а саме: непомітність, відносна безперешкодність, глобальність, швидкість, можливість робити об'єктом аналізу будь-яке явище, опосередкованість впливу на політичну поведінку, особливе маніпулювання, використання PR-технологій і звичайне обдурювання. Політичний вплив ЗМІ розрахований безпосередньо на свідомість і почуття людей.

Важливою соціальною характеристикою, яка окреслює головну історико-політичну функцію засобів масової інформації за умов демократичного суспільства — підтримку демократії шляхом обміну інформацією та ідеями — є **суспільно-індивідуальна або державно-приватна дуалістичність**. У сучасному суспільстві ЗМІ можуть бути суто **державними** (тобто такими, в яких всі права власності належать урядові або іншим державним інституціям), суто **приватними** або **змішаними**. У найліберальніших демократичних суспільствах застосовують інформаційні системи змішаного типу, державні та приватні елементи яких діють у різних секторах. Так, газети тяжіють до приватної форми власності, а телевізійні і радіомовні корпорації завдяки своїм унікальним можливостям охоплення масової аудиторії та історичній обмеженості часто створюють за участю держави. У деяких країнах (наприклад, Великобританії та Канаді) телебачення та радіомовлення здійснюють державні компанії, фінансовані державою й зобов'язані виконувати певні важливі для держави функції або дотримуватися певних норм. У будь-якому разі державні телевізійні та радіомовні корпорації зберігають певну незалежність від чергового уряду.

Ще одним різновидом суспільних засобів масової інформації є **некомерційні інформаційні структури**. Вони не фінансовані державою і не є приватними підприємствами, створеними для одержання прибутку. Інколи ці засоби масової інформації називають «громадськими» (*civic media*). До цієї групи належать «підпільна» або альтернативна преса, «піратське» радіо, муніципальне кабельне телебачення, видання професійних спілок та ЗМІ, зорієнтовані на специфічні групи населення (жінок, етнічні меншини тощо). Західний вчений Кюрен поділяє ці засоби масової інформації на три рівні: перший складають

ЗМІ, пов'язані з колективними організаціями (муніципалітетами, політично орієнтованими організаціями та політичними партіями) і зорієнтовані на масову аудиторію. Другий рівень цієї «субкультури» утворюють ЗМІ, зорієнтовані на окремі групи населення (етнічні групи, сексуальні меншини). Третій рівень утворюють ЗМІ, пов'язані з окремими організаціями і зорієнтовані виключно на членів цих організацій. До цього рівня належать, зокрема, видання професійних спілок та екологічних організацій.

Важливо зазначити, що у найбільш розвинених демократичних суспільствах суспільні засоби масової інформації (як ті, що є власністю держави, так і некомерційні) діють у середовищі, де домінуючу роль відіграють приватні підприємства. Великі комерційні інформаційні корпорації контролюють більшу частину приватного сектора ЗМІ і часом застосовують масовані ринкові стратегії для охоплення максимальної аудиторії.

Ще однією важливою рисою сучасних засобів масової інформації є **загальне зміщення наголосів у бік подання об'єктивної інформації**, а не поглядів окремих політичних партій. Перехід новинних ЗМІ з «придворних» позицій на «об'єктивні» найчастіше можна простежити за низкою історичних подій у розвитку сучасних друкованих видань. Підвищення об'єктивності було пов'язане з комерціалізацією преси. З розвитком промисловості з'явився попит на рекламні послуги, що у свою чергу спричинило появу «копійчаної преси» (*penny press*), названої так за спроможність встановлювати низькі роздрібні ціни на ці видання, оскільки головним джерелом їх фінансування були надходження від реклами. Аби максимально розширити свою аудиторію, комерційні видання прагнули запропонувати щось цікаве для всіх груп читачів: новини, розваги або плітки. Тоді ж було впроваджено концепцію «об'єктивності», що ґрунтується на традиціях професійної журналістики та приділяє особливу увагу забезпеченню «незалежної та неупередженої інформації». Партійна і радикальна преса почали втрачати аудиторію, натомість комерційна преса ставала дедалі більш прибутковою і зарекомендувала себе як «об'єктивніша, менш слухняна і веселіша». Заангажована преса збереглася лише у деяких країнах Європи, але й там її видають на професійних засадах і вона лишається незалежною від держави.

Як уже зазначалося, навіть у тих країнах, де преса може відбивати специфічні групові інтереси, за умов ліберальної демократії **засоби масової інформації формально відокремлені від держави**. Те, що

газети є або можуть бути опонентами існуючій владі, усвідомлювали і прихильники, і противники такого стану речей. Отже, боротьба за звільнення преси від тиску з боку уряду була важкою та запеклою і супроводжувалася то арештами видавців, то прийняттям обмежувальних законів. Проте помалу, у важкій боротьбі свобода преси поступово відвойовувала позиції. Хоча першопрохідцями у боротьбі за звільнення від тиску з боку уряду були друковані засоби масової інформації, концепція незалежності стосується і є центральною для всіх новинних ЗМІ. Навіть у випадку державних телерадіомовних корпорацій і державних інформаційних структур діє вимога, яка реалізується часто через складну систему державних інституцій — забезпечити формальну незалежність ЗМІ від чергового уряду. Понад те, як буде показано під час обговорення системи законодавчого регулювання, чимало країн закріплюють у законодавстві, часом навіть у Конституції, право на вільне висловлювання і поширення своїх поглядів та захист від цензури з боку держави.

Формальна незалежність засобів масової інформації від держави підтверджується підвищенням активності західних урядів у сфері зв'язків із громадськістю (*public relations*), діяльності, яка була б непотрібною, якби ЗМІ перебували під контролем уряду. Уряди використовують ЗМІ для поширення «суспільно необхідної інформації», яка часом необхідна громадянам для гарантування їх власної безпеки та здоров'я, а часом слугує рекламою тих чи тих політичних кампаній. Більшість таких дій з боку держави або органів державного управління можна розглядати як боротьбу за вплив на зміст новинної інформації і, отже, боротьбу за політичну владу. Наприклад, спеціалісти з питань засобів масової інформації розкрили, як держава чи уряд можуть виступити в ролі «головного розпорядника» у боротьбі за контроль над способом подання новин. «Головний розпорядник» — це той, хто встановлює умови дискусії завдяки своєму привілейованому доступові до інформації. Очевидно, що органи державної влади часто мають кращий доступ до новинних ЗМІ, а ніж інші учасники. Таким чином формальна незалежність ЗМІ є наслідком їх розуміння своєї власної ролі.

ЗМІ виконують такі функції:

- інформаційну;
- освітню;
- соціалізації особистості через її включення в соціальне життя;
- мобілізації;

- формування громадської думки;
- артикуляції і агрегації інтересів;
- інтеграції політичних суб'єктів, різних прошарків населення;
- інноваційну;
- оперативну;
- виразу провідних інтересів політичних сил, соціальних груп;
- регулятивно-контролюючого впливу на життя, діяльність, стосунки людей, соціальних груп, класів, націй, народів, країн;
- світоглядну;
- формування політичної та правової культури суспільства, загалом, та особистості, зокрема;
- забезпечення засобів для реалізації права особисті на свободу слова.

Зрозуміло, що на функціонування інформаційних інституцій впливає їх політичне і економічне оточення. ЗМІ діють в умовах складного політичного, законодавчого та економічного середовища, що знаходить своє відбиття у змісті повідомлень мас-медіа. Вони перебувають під впливом цього середовища і водночас певною мірою беруть участь у його формуванні.

Політичні та законодавчі умови, у яких доводиться працювати ЗМІ, істотною мірою формуються на підставі багатосторонніх та багатofакторних взаємозв'язків між державою та засобами масової інформації. Тому там, де існують державні органи масової інформації, держава постає з одного боку, як регулююча структура, а з іншого — у певному розумінні є конкурентом щодо інших ЗМІ, хоча за доби приватизації та скорочення урядових видатків державні засоби масової інформації часто є надто слабкими, щоб скласти іншим реальну конкуренцію. З одного боку, вони є звичайними підприємствами, а з іншого — трибуною для вільного висловлювання і демократичної комунікації. Така подвійна роль певним чином впливає на формування політичного і законодавчого середовища, в якому доводиться працювати засобам масової інформації. Законодавчі і регулятивні приписи, що зумовлюють функціонування ЗМІ, можна поділити на засоби підтримки і обмеження органів масової інформації як економічних інституцій та засоби їх підтримки і обмеження як уособлень свободи слова.

Завдяки перетворенню інформації на товар засоби масової інформації стали суб'єктом такого ж ринкового тиску, який спостерігається у будь-якій іншій галузі ринкової економіки і передбачає необхід-

ність пошуку нових ринків збуту та прагнення скоротити виробничі витрати з метою підвищення прибутків.

Для індустрії засобів масової інформації характерні високі капітальні витрати; витрати на обладнання, інфраструктуру, заробітну плату, необхідні для випуску першого екземпляра товару — газети або, наприклад, компакт диска, надзвичайно великі. Високі витрати на виробництво і необхідність підвищення прибутковості та використання масштабної економії, як уже зазначалося, сприяють появі сучасних тенденцій у структурі власності на засоби масової інформації. Останні двадцять років спостерігається підвищення концентрації власності, тобто ситуація, коли кілька фірм контролюють значну частку сектора ЗМІ. Можна навести чимало прикладів, коли чотири найбільші фірми контролюють понад 50% свого сектора ринку, чи 8 найбільших фірм контролюють понад 70%. Такий надмірний рівень концентрації власності спостерігається у секторі щоденних газет у США та Канаді, у секторі загальнонаціональних видань у Великобританії, Франції та Японії, а також на італійському телебаченні. Деякі з цих великих корпорацій контролює лише одна людина — «інформаційний магнат». Наприклад, у Великобританії Руперт Мердок очолює концерн «News International», що володіє пакетами акцій засобів масової інформації не лише у цій країні, а й за її межами — в Австралії та США. «Hollinger Corporation» Конрада Блека контролює понад половину всіх газет у Канаді і володіє пакетами акцій ЗМІ в інших країнах. Великими пакетами акцій італійських газет і телевізійних компаній володіє «телевізійний магнат» Сільвіо Берлусконі. Отже, для західних ліберально-демократичних країн характерне зростання і без того надмірної концентрації власності у секторі засобів масової інформації і домінування на ринку інформації кількох великих мультимедійних корпорацій (за винятком державної системи телебачення і радіомовлення).

Попри це, як ринок комерційних засобів масової інформації, так і структура власності стають дедалі більш інтернаціональними за масштабами. Швидке зростання інформаційних конгломератів призвело до того, що контроль за масовими комунікаційними каналами потрапив до кількох гігантських транснаціональних корпорацій зі штаб-квартирами у Північній Америці та Європі. Найбільші серед них — «News Corporation» Руперта Мердока, «Time Warner», «Disney», «Vivacom», «Bertelsmann» та TCI. Такі зміни у структурі контролю та власності є одночасно виявом і втіленням ринкової логіки. Питання,

хто є власниками засобів масової інформації і як вони розпоряджаються своєю владою, хвилює багатьох дослідників, особливо тих, хто вважає, що така монополія на владу не завжди йде на користь процесам демократичної комунікації.

Економічні умови функціонування приватних новинних ЗМІ істотною мірою залежать від їх джерел надходжень. Всі новинні ЗМІ залежать від аудиторії або споживачів як джерела надходжень (тобто від тих людей, що купують газети або слухають радіопередачі). Крім того, більшість засобів масової інформації залежить від рекламодавців. Наприклад, у західних ліберально-демократичних країнах газети одержують від 40 до 85 відсотків надходжень від реклами.

Хоча у різних ліберально-демократичних країнах є багато спільного у тих політичних і економічних тенденціях, що формують індустрію ЗМІ, залишається й чимало відмінностей, пов'язаних з географічними, етнічними, культурними, історичними та політичними особливостями окремих країн. Внутрішні національні та зовнішні умови по-різному як з географічної, так і з політичної точок зору впливають на зміст повідомлень, що поширюються у різних країнах через засоби масової інформації. Етнічні та мовні особливості кожної країни формують різні політичну історію та політичну традицію і сприяють утворенню специфічного інформаційного середовища.

Турбота про збереження своєї самобутності у сфері культури впливає на інформаційне середовище як з точки зору поточної політики, так і в плані політичної перспективи. Наприклад, у процесі створення єдиної Європи виникає проблема захисту від культурної експансії ззовні, в першу чергу з боку США, хоча водночас держави Європи докладають максимум зусиль для підтримки культурної єдності в межах своїх країн. У кожному разі, коли йдеться про культурну самобутність, у центрі дискусій завжди опиняються ЗМІ.

ЗМІ зазнають тиску як згори (з боку держави та економічного оточення), **так і знизу** (з боку громадськості). Наприклад, протистояння культурних і політичних сил етнічних меншин може вплинути на процес визначення цілей, політики та організації ЗМІ. «Зацікавлені групи» та організації, пов'язані з окремими соціальними питаннями (охорона довкілля, зменшення податкового тягаря), можуть лобіювати або якимось іншим чином впливати на зміст інформації, поширюваної через ЗМІ. Наприклад, у Німеччині це привело до створення системи представницьких соціальних і політичних груп, що здійсню-

ють стратегічний вплив на телебачення і радіомовлення за так званою «ліберально-корпоративною» моделлю.

Ще одним джерелом внутрішньої різноманітності є **фрагментація засобів масової інформації і створення вузько спеціалізованих інформаційних продуктів**, зорієнтованих на «обмежені групи». Ці групи можна визначати за демографічними ознаками (домогосподарки, підлітки, національні меншини) або за уподобаннями (прихильники певних напрямків у музиці, спортивні уболівальники або любителі куховарити). Втім рівень фрагментації аудиторії не варто переоцінювати, оскільки переважна більшість людей, як і раніше, віддають перевагу тим самим головним інформаційним продуктам.

Важливим засобом політичного впливу ЗМІ є визначення тем дискусій і привернення уваги влади та громадськості. Український політолог Б. Ярош виділяв два основних способи розповсюдження інформації:

Перший — послідовний, за яким послідовно й різнобічно висвітлюють політичну проблему, продовжуючи її у декількох номерах або передачах.

Другий спосіб — фрагментарний, який дає змогу подати вибірково інформацію і маніпулювати нею, акцентуючи увагу на одних і замовчувати інші факти. Фрагментарний спосіб більше відповідає специфіці телебачення.

На зміст новин або повідомлень, що поширюються через засоби масової інформації, впливають політичні, законодавчі, та економічні умови (про це мова йшла вище), а також технологія і схема роботи інформаційних організацій. У сфері політичної комунікації зміст повідомлень зазвичай вписується у рамки певних моделей подання інформації, що їх називають інформаційними цінностями.

Західні політологи виокремлюють низку критеріїв або цінностей, які слід враховувати, щоб подію або проблему було визнано «вартими публікації». Деякі з них є універсальними, деякі специфічними, пов'язаними з особливостями західної культури, але разом вони є добрим орієнтиром для розуміння схеми функціонування механізму добору і подання інформації.

1. Своєчасність. Новини за своєю природою мають бути новими. Це означає, що події, які щойно сталися, мають для певного моменту набагато вищу інформаційну цінність, ніж ті, що сталися кілька днів або тижнів тому. Своєчасність як інформаційна цінність означає, що матеріали про останні події і оперативність їх опрацювання, особливо

висвітлення окремих подій у «живому» режимі, цінуються дуже високо. Втім, це часом призводить до «висмикування» подій та проблем із контексту, тобто подія висвітлюється не як частина процесу чи одна з ланок ланцюжка, а просто як окремий ізольований факт.

2. Характер новин повинен узгоджуватися з періодичністю виходу певного засобу масової інформації: цей критерій пов'язаний з критерієм своєчасності і тривалістю події. Одні події, наприклад, убивство, тривають недовго і потребують небагато часу для опрацювання, оскільки їх значення цілком очевидне для всіх. Водночас економічні, соціальні й культурні процеси потребують чимало часу для розгортання і усвідомлення їх значення. Події першої групи узгоджуються з періодичністю випуску щоденних газет та радіо і телепрограм, натомість події другої групи, щоб стати «вартими публікації», мають бути «відзначені» іншими подіями, наприклад, виходом офіційного звіту або конференцією.

3. Пороговий рівень. Цей критерій пов'язаний із співвідношенням масштабів інформаційної організації (якою вона є — місцевою чи національною) і масштабів події. Значна подія має високий поріг драматичності і відтак забезпечує додатковий рівень драматичності впродовж тривалого часу. Прикладом може бути повідомлення з місця бойових дій. При цьому велика подія стає джерелом інших новин, іноді безпосередньо з нею не пов'язаних. Прикладом такої події є смерть принцеси Діани, яка спричинила появу численних матеріалів про події місцевого і локального рівня за участю осіб, причетних до цієї трагедії.

4. Недвозначність. Цей критерій пов'язаний з розумінням події. ЗМІ потребують «завершені» матеріали, з обмеженою кількістю можливих тлумачень, які мали б логічний початок і кінець та задовольняли загальним літературним вимогам, як от чітке визначення категорій правильного та хибного, доброго та поганого.

5. Значимість. Цей критерій пов'язаний з поняттям культурної близькості події, про яку йдеться у новинах. Події, що узгоджуються з культурними традиціями людей, які опрацьовують новини, та аудиторії, яка їх споживає, вважаються значимішими, ніж ті події, що пов'язані з іншими, менш поширеними культурами. Події, що сталися у своєму регіоні чи країні, або навіть в інших країнах зі схожими культурними традиціями висвітлюються частіше, ніж ті події, що відбуваються у решті світу. Це призводить до того, що у секторі закордонних новин події у країнах, що розвиваються, систематично замовчують.

6. Співзвучність. Ця цінність характеризує передбачуваність або бажаність події. «Коли ЗМІ сподіваються, що якась подія має трапитися, вона неодмінно трапляється». Часом це призводить до появи матеріалів про події, які в дійсності мали місце лише частково, або матеріалів, зосереджених на тому, що мало статися, а не на тому, що сталося насправді.

7. Несподіваність або новизна. Варті публікації новини повинні бути несподіваними і незвичайними.

8. Рекурентність тем і продовження. ЗМІ схильні повертатися до тем та розповідей, що були опубліковані раніше. До того ж засоби масової інформації часто використовують стереотипи як короткий шлях до пояснення соціального значення або досягнення розуміння аудиторії, особливо коли ці стереотипи живлять рекурентну тему.

9. Композиція. Стосовно новин, що поширюються через ЗМІ, це означає необхідність додержуватися певного співвідношення між різними видами матеріалів. Наприклад, інформаційна організація, аби забезпечити баланс і різноманітність передач або друкованих матеріалів, змушена постійно здійснювати вибір серед матеріалів про місцеві та міжнародні події або між політичними і загальними новинами.

10. Персоналізація. Згідно з цією інформаційною цінністю новини та історію творять особистості, а не інституції чи організації, до яких вони належать, чи структури, в рамках яких вони діють. Події висвітлюються з точки зору їх впливу на окремих людей. Політичний конфлікт розглядається як боротьба окремих політиків, а не політичних напрямків.

11. Загальнолюдські інтереси. Цей критерій пов'язаний із критеріями персоналізації та новизни, проте його застосовують переважно до «м'яких» матеріалів, наприклад, історій про собак, що були загубилися, але згодом знайшли своїх господарів, або інших епізодів «доброго настрою» з повсякденного життя. Часто телевізійні блоки новин закінчуються матеріалами, що викликають загальнолюдський інтерес, аби пом'якшити вплив решти матеріалів.

13. Концентрація уваги на представниках еліти та розвинених країнах. Відомі особи, політики та найрозвиненіші в економічному відношенні нації частіше перебувають у фокусі уваги засобів масової інформації, ніж усі інші.

14. Сенсаційність: злочин, смерть, конфлікт та драма. Дослідження показали, що у новинах надто багато уваги приділяють насильству (з огляду на його справжній рівень у реальному житті), ре-

презентованому переважно повідомленнями про кримінальні злочини насильницького характеру. Кількість повідомлень у ЗМІ виявилася явно перевищеною порівняно з реальною кількістю таких злочинів, як убивства, шахрайство, шантаж та злочини, пов'язані з наркотиками. Інші сенсаційні історії на зразок політичних секс-скандалів та збочень (порушення соціальних норм) також посідають чимало місця серед повідомлень.

15. Негативізм. Ця інформаційна цінність певною мірою пов'язана із схильністю до сенсацій, недвозначністю, періодичністю та співзвучністю. Ілюстрацією до неї може бути твердження, що «погані новини — це добрі новини». Повідомлення у засобах масової інформації зазвичай сконцентровано на конфліктах, порушеннях та відхиленнях від норми.

Зрозуміло, що не всі інформаційні повідомлення і не завжди відображають всі зазначені цінності, деякі з яких до того ж суперечать одна одній (наприклад, загальнолюдські інтереси та концентрація уваги на еліті). Крім того, ієрархія інформаційних цінностей змінюється залежно від типу інформаційної продукції. Газети та щоденні радіо і телепередачі вище цінують своєчасність, ніж щотижневі журнали новин. А бульварні видання більш схильні до персоналізації, ніж «елітні» газети. Проте більшість інформаційних цінностей можна спостерігати у дії практично в усіх різновидах інформаційних продуктів.

Зазначені інформаційні цінності істотно впливають на спосіб подання матеріалів про політичні інституції та політиків. Певні прийоми подання політичної інформації можна спостерігати у будь-якому матеріалі з політичного життя, проте найяскравіше вони виявляються в процесі інтенсивних політичних дебатів: під час політичних кампаній та виборів.

Тема 2. Політична влада і політичні процеси в сучасному світі

1. Ефективність політичної влади та її основні фактори

Проблему ефективності влади доцільно розглядати перш за все як проблему ефективності державної влади, оскільки остання найбільш значима для суспільства. Саме державна влада надає суспільству цілісність. Вона зберігає його в умовах широкого плюралізму думок і дій різних соціальних верств і груп. Це зв'язано з тим, що тільки держава як політична організація всього суспільства об'єднує все насе-

лення країни і виражає його інтереси та волю. Зміст державної влади складає саме існування суспільства, його оптимальне функціонування.

Влада, яка має реальну можливість і може діяти ефективно, вважається сильною владою. **Ефективність влади можна визначити наступними головними факторами:**

- адекватне (точне, відповідне) відтворення у своїй діяльності інтересів тих соціальних груп, на які влада спирається, особливо не пригнічуючи і не порушуючи інтереси інших суспільних груп;

- оптимізація (процес вибору найкращого варіанту) організаційних основ діяльності системи влади. При цьому особливе значення для нормального функціонування механізму влади має проблема підбору кадрів керівної ланки, тобто соціальна і психологічна характеристика політичного керівництва (або політичної еліти);

- оптимізація процесу прийняття і проведення чи втілення в життя політичних рішень;

- рівень політичної і правової культури населення. Свідченням сили або слабкості влади є ставлення об'єкту до владних вимог. У всякій цивілізованій країні діє принцип «закон є закон». Будь-яка влада не впевнена у законопослушності громадян.

Для нашого сьогоdnішнього українського суспільства актуальна думка деяких політологів (наприклад, Є. Амбрацумова), хоча її і не слід сприймати беззастережно, що в умовах нашої невисокої політичної культури безумовна орієнтація на демократизм може обернутися слабкістю центральної влади.

Один з мислителів Нового часу **французький історик А. Токвіль** (1805–1859) на підставі аналізу Великої французької буржуазної революції 1789 р. **сформулював універсальний закон**, який застосовується до всіх країн, які стають на шлях модернізації і демократизації. Суть його така: **немає нічого небезпечнішого для країни, де відсутні традиції демократії і свободи, ніж надто швидке реформування**. У такому випадку процес модернізації і реформ може вийти з підприємства контролю. Народ не встигає сприймати, засвоювати, адаптуватися до нової системи. Зміни у соціально-економічній і політичній системах не встигають інституалізуватися і закріплюватися. Сильна поляризація суспільства, відсутність стійкого політичного центру і соціальних сил за цим центром не сприяє введенню масового руху в якісь розумні демократичні рамки. Цей процес свідчить про неефективність політичної влади і неминуче веде до охлократії — тиранії черні. Токвіль попереджає, що на зміну їй як результат необґрун-

товано швидкої демократизації і надання свобод може прийти ще жорстокіша тиранія.

Звідси випливає, що в умовах бурхливого розвитку суспільства необхідно, щоб у політичну систему був включений якийсь елемент, що приведе до впорядкування. Різні країни мали в перехідні періоди різні політичні центри, які гарантували стабільність політичної системи, сприяли її розвитку та модернізації. Такими центрами можуть бути армія, партія, харизматичний лідер-диктатор, який спирається на маси, навіть королівська влада. Тому наша реформа політичної системи виходить з вимоги наявності такого центру, який на кожному етапі реформи при можливих конфліктах і суперечностях гарантував би політичну систему від розпаду. Пошуки такого центру — суть реформування політичної системи у нашій державі сьогодні.

Отже, ефективність влади визначається рівнем розвитку самого суспільства. Ефективна політична влада покликана стабілізувати суспільство. Реалізація влади тим оптимальніша, чим демократичніші механізми її функціонування. Об'єктивною основою ефективною реалізації, принципом влади є гуманістична сутність її політико-економічної та духовної організації та діяльності.

2. Суть і структура політичного процесу

Політичний процес є вираженням системи або сукупності політико-владних відносин. Структурно він складається з 3 головних і взаємозв'язаних елементів: політичної діяльності, політичних рішень і політичного маркетингу.

а) **Політична діяльність** — це сукупність дій окремих індивідів і великих суспільних груп, які спрямовані на завоювання та утримання влади, а також реалізацію інших політичних інтересів. Вона відзначається високою долею прагматизму і прив'язана до реально існуючого суспільно-економічного ладу.

Цілі, зміст, розмах і наслідки політичної діяльності визначаються політичними інтересами, свідомістю, політичною культурою, традиціями і правовими нормами. При цьому вона є активним початком усього політичного процесу. Саме політична діяльність — своєрідне поле дій інститутів політичної системи і соціально-політичних норм. У ній відбиваються воля й інтереси різних соціальних груп, їх ставлення до політики і управління.

Первинним головним і фактично єдиним суб'єктом політичної діяльності виступає людина. Що стосується об'єктів політичної діяльності, то їх можна розділити на дві групи:

I — об'єкти, які є організаційними факторами суспільно-політичного життя:

- 1) утворення державних органів шляхом їх виборів;
- 2) створення масових організацій у результаті волевиявлення громадян;
- 3) вироблення політико-правових норм, в т. ч. шляхом референдумів, з'їздів, зборів;
- 4) організація системи управління основними сферами державного і суспільного життя.

II — об'єкти, які є процесами політичного розвитку:

- 1) зміцнення соціальних основ розвитку суспільства;
- 2) розвиток національних відносин;
- 3) залучення громадян до управління державними і суспільними справами;
- 4) вироблення довіри і підтримки політичним курсом партій та політичним інститутом;
- 5) формування політичної свідомості громадян;
- 6) зміцнення влади і політичних інститутів;
- 7) забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм;
- 8) проведення міжнародної політики.

Таким чином, політична діяльність в цілому пов'язана з розробкою політики, її здійсненням і функціонуванням влади.

б) Характер, а також і спрямування політичної діяльності відображаються в політичних рішеннях. Вони є головною складовою частиною політичного процесу. Так як визначають спрямування політичного життя. Звідси, **політичне рішення** — це вибір варіанту політичної діяльності з метою задоволення певних потреб. Існують різні класифікації політичних рішень. Так, залежно від об'єкта і суб'єкта політики можна виділити три типи рішень:

- 1) державні рішення;
- 2) рішення політичних партій, рухів та інших організацій (церкви, профспілок тощо) щодо держави;
- 3) рішення в межах керівної системи (напр. рішення парламенту щодо виконавчих органів, федеральних інстанцій стосовно місцевих).

Залежно від сфери суспільного життя розрізняють політичні рішення відносно економіки, соціальної сфери, духовного життя і т. п. За перспективою діяльності рішення можуть мати стратегічний (передбачати тривалі і глибокі якісні зміни в суспільному житті) і тактич-

ний (визначати способи досягнення стратегічних завдань) характер. У залежності від масштабності впливу політичні рішення бувають регіональними, загально національними і глобальними.

Процес прийняття політичних рішень складається з 5 фаз.

I — поява економічної, соціальної, духовної чи політичної потреби, яку необхідно задовольнити;

II — аргументація на користь інтересів, тобто обґрунтування задоволення відповідних потреб;

III — висловлення вимог до учасників прийняття політичних рішень, тиск на них (при цьому активно використовуються засоби масової інформації);

IV — вибір пріоритетів і встановлення їхніх сфер;

V — координація інтересів та формулювання самих рішень.

Останні дві фази здійснюються на рівнів центрів прийняття політичних рішень.

Втілюються політичні рішення в законах, указах і постановах урядових органів, в документах політичних партій. Звідси, найважливішим завданням контролю у сфері політичної діяльності по реалізації прийнятого рішення є забезпечення законності, яка регулює основні сторони суспільно-політичного життя країни.

в) **Політичний маркетинг** (від англ. marketing, market — ринок) — система спеціальних методів і засобів дослідження політичного ринку, вироблення програмних цілей і здійснення програмного впливу на поведінку людей. Політичний менеджмент (від англ. manager — управляючий) — система засобів і функції управління політичним процесом.

Політичний маркетинг є засобом організації діяльності з метою забезпечення політичних інтересів, особливо у процесі політичної боротьби за владу. Його головне завдання — управління політичним процесом.

До головних елементів політичного маркетингу належить:

- технологія підготовки правових актів;
- вивчення своєрідного попиту на політичну продукцію (основним показником рівня попиту є референдум, який свідчить про стан політичного ринку);

- політична реклама, яка повинна забезпечувати основну вимогу: об'єктивність в оцінці політичних якостей політичного діяча;

- стимулювання політичних дій.

В цілому політичний маркетинг забезпечує підготовку громадської думки, пропаганду, агітацію на користь певної політичної продук-

ції. При цьому головне завдання маркетингового підходу полягає в організації втілення політичних документів у практику.

3. Політична стабільність і конфлікти

Стабільність (від лат. *stabilis* — постійність) — це характеристика стану політичного життя всередині держави та в системі міжнародних відносин. Об'єктивною стороною стабільності і її складової частиною є відсутність політичної напруги. **Стабільність — це політична рівновага.**

Політичний конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це зіткнення, боротьба політичних протилежних поглядів або антагоністичних сторін (партій, класів, етнічних груп, релігійних об'єднань, держав).

Політичні конфлікти визначаються політичною напругою, тобто особливим станом суспільного життя на ґрунті загострення протиріч.

Існують наступні ознаки стану політичної напруги:

1) поширення серед населення невдоволення існуючим становищем (інфляція, зростання цін, злочинності, загострення екологічних проблем тощо);

2) втрата довіри до влади, зниження відчуття безпеки, поширення песимістичних настроїв.

Напруга виявляється не лише в суспільних настроях, але й у масових діях (ажіотажний попит, міграції населення, активізації діяльності суспільно-політичних рухів у боротьбі за владу, мітинги, демонстрації, страйки).

Треба мати на увазі, що політичні конфлікти і політична напруга є процесами, які проходять певні стадії.

1-а — передконфліктна ситуація, якій властиве загострення протиріч сильніше, ніж звичайне зіткнення інтересів протилежних сторін. Конфлікт існує в прихованому (імплітаційному) вигляді.

2-а — конфлікт у неприхованому вигляді. При цьому політична напруга вкрай загострюється, з'являються її небезпечні зони і вогнища.

3-а — подолання конфлікту. За певних умов політичні конфлікти набувають тенденції до послаблення. Подолання конфліктної ситуації може відбуватися само собою, коли стихійно зникають причини конфлікту через зміну обставин. Конфлікт може бути усунений також свідомою діяльністю однієї або всіх конфліктуючих сторін. Це передбачає досягнення згоди на ґрунті взаємних поступок.

З точки зору найпоширенішої загальної класифікації політичних конфліктів вони поділяються на такі:

1. Формацийні:

- а) між новими ПС і старими виробничими відносинами;
- б) між антагоністичними класами в боротьбі за владу;
- в) революція (вона є і конфліктом і способом його розв'язання).

2. За сферою впливу:

- а) національні, етнічні, релігійні, військові, дипломатичні, соціально-економічні;
- б) локальні і глобальні (міждержавні і внутрішньодержавні).

3. За характером конфлікту:

- а) мирні (урядова криза, страйк, демонстрація, мітинг);
- б) збройні (війна, революція, повстання).

4. За проявом:

- а) явні;
- б) приховані;
- в) латентні.

Згідно теорії конфлікту Ральфа Дарендорфа (нім. соціолог, 1929 р.н., Університет м. Констанц, Лондонська Вища економічна школа), яку він найповніше виклав у праці «Клас та класовий конфлікт індустріальному суспільстві» (1957 р.):

1) кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь;

2) кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями й конфліктами, конфлікт — постійний супутник суспільного розвитку;

3) кожний елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни;

4) кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших.

Звідси, конфлікти взагалі та політичні конфлікти зокрема супроводжують весь процес сучасного суспільного розвитку. Особливо зростає значення у співвідношенні між ступенем стабільності та конфліктності в суспільстві на стадії його трансформаційних змін. Саме такий етап ми переживаємо з початку 90-х років ХХ століття. Тому в нашому суспільному житті, в тому числі в його політичній складовій, постійно присутні обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт. Головне не в тому, щоб ліквідувати конфліктну складову — зробити це практично неможливо, а в мінімізації нестабільних факторів політичного розвитку і пошуку та посиленні тенденцій, спрямованих на консенсус і ефективну співпрацю між різними політичними силами.

Концептуальні висновки до розділу I

Таким чином, у контексті теорії влади та владних відносин чітко простежується концептуально-послідовний зв'язок елементів за схемою «політика — влада — еліта — лідер». Кожна із складових цього квартету займає своє вагоме місце в теоретичних побудовах і практичних реаліях суспільного розвитку.

Політика як владно значимий феномен розвитку напряму пов'язана із функціонуванням інституційних елементів і державних структур. Саме через них у суспільстві здійснюється політична влада, найважливішою складовою якої виступає влада державна. Особливості дії політики полягають насамперед у її універсальності, здатності проникати поряд з власне політичною в інші сфери суспільного життя, а також здатність взаємодіяти з неполітичними суспільними явищами та сферами. Звідси, найважливіше значення мають три головні ознаки політики:

- інституту, тобто держави та управління;
- публічного явища;
- авторитетного або владного розподілу благ.

Центральне місце в політиці займає проблема політичної влади. Саме навколо неї і виражених у ній політичних інтересів і потреб розгортається політична діяльність, ведеться політична боротьба. При цьому боротьба за владу служить ареною найгостріших протистоянь не лише в політиці, але і в інших сферах суспільного життя. Всі, хто здійснює політичну владу чи прагне до неї, намагаються максимально використати владні ресурси, серед яких головними є економічні або матеріальні, соціальні, силові, інформаційні, демографічні та політико-правові.

Треба зауважити на основі викладеного матеріалу, що незалежно від характеру політичного устрою в тій чи іншій державі, владу в кожній країні здійснює певна група людей — політична еліта. Саме вона уособлює найважливіші риси політики, серед яких влада, авторитет, вплив, керівництво, представництво і відображення суспільно-політичних інтересів. З огляду на це особливо вагома роль політичної еліти у досягненні політичного успіху та соціально позитивної спрямованості політичних процесів.

У середовищі політичної еліти завжди виділяються політичні лідери, які відображають своєрідну соціально-історичну потребу людей в організації своєї діяльності. Політичний лідер виступає свого роду

чинником легітимного впливу на суспільство чи певну його частину, які добровільно віддають йому частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Роль політичної опозиції і засобів масової інформації визначаються насамперед їх впливом на суспільство і на владу. У першому випадку мова йде про формування громадської думки, а в другому — про створення дієвих механізмів контролю і протипази системі влади з метою оптимізації її діяльності.

Контрольні запитання і завдання для самостійної роботи

1. Що таке теорія і яке її місце в політичній науці?
2. Дайте визначення теорії політики.
3. З яких структурних розділів складається загальна теорія політики?
4. Охарактеризуйте основні функції теорії політики.
5. Окресліть коло наук, з якими тісно пов'язана теорія політики.
6. Які види категорій і понять використовує загальна теорія політики?
7. Що таке політика?
8. Які причини формування політики як сфери суспільного життя?
9. Що виникає швидше в розвитку людства: політика чи держава?
10. Дайте характеристику рівнів функціонування політики.
11. У чому полягає суть і специфіка об'єкта та суб'єкта політики?
12. Визначте основні фактори політики.
13. Розкрийте зміст політологічної сутності влади.
14. Проаналізуйте основні концепції походження та сутності політичної влади.
15. З яких структурних елементів складається влада?
16. Проаналізуйте суть і відмінності політичної та державної влади.
17. Що таке легітимність і легітимізація влади?
18. Наведіть класифікацію політичної влади М. Вебера.
19. Які сутнісні риси характеризують політичну еліту?
20. Дайте визначення політичного лідера.
21. Охарактеризуйте основні рівні політичного лідерства.
22. Визначте головні функції політичної опозиції.
23. Розкрийте роль ЗМІ в політичному житті сучасного суспільства.
24. Якими факторами можна визначити ефективність влади?

25. У чому полягає змістовна суть універсального закону А. Токвіля?
26. Розкрийте зміст основних структурних елементів політичного процесу.
27. Визначте фази процесу прийняття політичних рішень.
28. Що таке політичний конфлікт?
29. Дайте оцінку теорії конфлікту Р. Дарендорфа.

Тематика практичних занять

Семінар 1.

Теорія політики у контексті політичної науки

1. Зміст та етапи становлення науки про політику.
2. Поняття теорії та її місце в політичній науці.
3. Структура, функції, методи та місце теорії політики в структурі наукового знання.
4. Сучасний стан і тенденції розвитку теорії політики в Україні.

Реферат: Інструментарій теорії політики: основні категорії, закономірності та методи.

Семінар 2.

Політика та її роль у суспільстві

1. Теоретичні основи, суть і причини виникнення політики.
2. Об'єкт, суб'єкт і головні фактори політики.
3. Структура та функції політики.

Реферат: Політична влада в суспільстві: необхідність, суть і форми політичного владування.

Семінар 3.

Проблема влади — центральний пункт теорії політики

1. Сутність і модель політичної влади.
2. Політична влада як явище: ознаки, функції, форми, рівні, аксіоми.
3. Типологія політичної влади.
4. Порівняльний аналіз політичної та державної влади.

Реферат: Особа та влада: соціально-психологічні аспекти політичної діяльності.

Круглий стіл.

Політична еліта в системі влади

1. Поняття еліти та місце в ній політичної еліти.
2. Роль різних груп політичної еліти у здійсненні владних функцій.
3. Політична еліта та маси: пошук оптимуму.

4. Особливості формування та функціонування політичної еліти в сучасній Україні.

Диспут.

Яким повинен бути сучасний політик: до проблеми політичного лідерства

1. Поняття політичного лідера та його покликання.
2. Чи потрібен позитивний імідж політичному лідеру?
3. Основні складові іміджу політичного лідера.
4. Аналіз феномену політичного лідерства на макро- та мікрорівні.

Тренінг-диспут.

Місце та роль ЗМІ в політиці

1. Політичний вплив ЗМІ та політичне маніпулювання.
2. Вплив ЗМІ на політичну психологію людини. Основні канали і особливості політичного впливу ЗМІ.
3. ЗМІ — «четверта гілка влади».

Тематика курсових (кваліфікаційних) робіт

1. Політологія в системі наукового знання.
2. Теорія політики в системі наук і навчальних дисциплін.
3. Основні етапи розвитку політичних знань: особливості та характерні риси.
4. Основні етапи розвитку української політичної думки.
5. Становлення сучасної української політичної науки.
6. Поняття політики в історії суспільно-політичної думки.
7. Структура та функції політики.
8. Політичне життя: зміст і особливості.
9. Політичний процес: поняття, структура та особливості.
10. Функціональна спрямованість політичного процесу.
11. Політичні рішення: класифікація та процес прийняття.
12. Політичний маркетинг: зміст і основні елементи.
13. Основні концепції змісту та походження влади.
14. Реалізація політичної влади та критерії її ефективності.
15. Політична влада в системі владних відносин.
16. Теорія політичного розвитку та модернізації.
17. Політичний розвиток: поняття, зміст, спрямованість і обумовленість.
18. Сутність і основні етапи політичної модернізації.

19. Політичний конфлікт: суть і стадії.
20. Сучасні концепції елітизму.
21. Політична еліта та її місце в системі владування.
22. Сучасні концепції лідерства.
23. Сучасні класифікації політичного лідерства: принципи та виміри.
24. Політико-психологічні аспекти політичного лідерства.
25. Імідж політичного лідера: теоретико-прикладні аспекти.
26. Громадянська компетентність опозиції і влади.
27. Роль комунікації в політиці.
28. ЗМІ та процеси демократизації суспільства.

Література

1. Авксентьева Т.Г., Бакіров В.С., Герасіна Л.М., Довбня О.М., Кашиновський В.Б., Литвиненко О.В. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна / Віль Савбанович Бакіров (ред.), Микола Іванович Сазонов (ред.). — Х., 2008. — 576 с.
2. Авторханов А. Происхождение партократии: В 20 т. — Франкфурт–на–Майне, 1983.
3. Алаев Л.Б., Ахмедов В.М., Беккин Р.И., Белокреницкий В.Я., Володин А.Г. Политические системы и политические культуры Востока / Московский гос. ин-т международных отношений (ун-т) МИД России / Алексей Дмитриевич Воскресенский (ред.). — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: АСТ, 2007. — 830 с.
4. Алексеева Т.А. Современные политические теории. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. — 479 с.
5. Аляев Г.Є. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Г.Є. Аляев. — Вид. 2-ге. — Полтава: АСМІ, 2011. — 312 с.
6. Арендт Х. Джерела тоталітаризму: спільний видавничий проект телеканалу «1+1» та видавництва «Дух і літера» / Х. Арендт; пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. — 2-ге вид. — К.: Дух і літера, 2005. — 584 с.
7. Аркуша О.Г. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності: наук. вид. / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, Є.І. Головаха, В.М. Горобець; Ін-т історії України НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 988 с.

8. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / Олена Фешовець (пер.з англ.). — Л. — Івано-Франківськ, 2000. — 236 с.
9. Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті / Пер. з англ. А. Іщенка. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. — 101 с.
10. Воронов І.О. Демократичний транзит: людський вимір / І.О. Воронов. — К.: Генеза, 2006. — 328 с.
11. Воронов І.О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації / І.О. Воронов. — К.: Генеза, 2006. — 232 с.
12. Воскресенский А.Д. Политические системы и модели демократии на Востоке: учеб. пособие для студ., обучающихся по спец. и направлениям «Международные отношения» и «Регионоведение» / А.Д. Воскресенский. — М.: Аспект Пресс, 2007. — 189 с.
13. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Концептуальні основи теорії політики: Навчальний посібник. — К., 2008. — 307 с.
14. Даль Р. О демократии / А.С. Богдановский (пер.с англ.). — М.: Аспект-Пресс, 2000. — 208 с.
15. Даль Р.А. Демократія та її критики / М. Лупішко (пер.з англ.), О. Лупішко (пер.з англ.). — Х.: Видавнича група «РА-Каравела», 2002. — 440 с.
16. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / О.Д. Білогорський (пер.з англ.). — Х.: Каравела, 2002. — 216 с.
17. Дегтярев А.А. Основы политической теории — М.: ЮЮНИТИ-ДАНА, 2010. — 434 с.
18. Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — 1105 с.
19. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб. ст. / НАН України; Інститут політичних досліджень ім. І.Ф. Кураса; Українська академія політичних наук; Інститут політичних наук / О.О. Рафальський (голов. ред.) — К.: ТОВ УВКП «Екс об», 2006. — Т. 1. — 492 с.; Т. 2 — К.: ТОВ УВКП «Екс об», 2006. — 580 с.
20. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология: Учебник. — М.: Юристъ, 2009. — 511 с.
21. Кетлін Крос та Роберт А. Гакет. Політичні комунікації та новинні засоби масової інформації у демократичних країнах: конкуруючі підходи. — <http://www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/POLCOM/content.htm>
22. Конончук С.Г., Ярош О.А. Уряд «Гіньовий кабінет»: як можлива вестмінстерська модель у політичному полі України? Дослі-

- дження проблеми / С.Г. Конончук, О.А. Ярош. — К.: [Український незалежний центр політичних досліджень], 2007. — 43 с.
23. Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ. / І. Маклін (ред.), А. Макмілан (ред.). — 2-е вид. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. — 789 с.
 24. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Молибога Р.М., Перегуда Є.В. Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України — місті Києві / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К.: Логос, 2005. — 216 с.
 25. Кудряченко А.І., Бебик В.М., Бортніков В.І., Гаврилюк О.Р., Горбатенко В.П. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / А. І. Кудряченко (заг.ред.). — К.: НІСД, 2007. — 396 с.
 26. Мухаев Р.Т. Теория политики: учебник для студентов вузов / Мухаев Рашид Тазитдинович. — М.: ЮЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 623 с.
 27. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Луганськ: Видавництво СНУ ім. В.Даля, 2006. — 216 с.
 28. Політологія: підручник / за ред. М.П. Требіна. — Х.: Право, 2013. — 416 с.
 29. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. — Л.: Тріада плюс, 2004. — 389 с.
 30. Ротар Н.Ю. Політичні еліти та лідерство: навч. посібник / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2006. — Ч. 1. — Чернівці: Рута, 2006. — 76 с.
 31. Рудич Ф. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2011. — № 2. — С. 3–13.
 32. Рудич Ф. Політичний режим в Україні: тенденції формування / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2011. — № 5. — С. 3–12.
 33. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2010. — № 2. — С. 3–16.
 34. Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Ганжуров Ю.С., Дергачов О.П., Зеленько Г.І., Кононенко Н.В. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посіб. для

- студ. ВНЗ / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров, О.П. Дергачов, Г. І. Зеленько, Н.В. Кононенко. — К.: Либідь, 2008. — 439 с.
35. Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Дергачов О.П., Зеленько Г.І., Кононенко Н.В. Політика в особах: політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — 352 с.
 36. Скрипнюк О.В. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: монографія: у 2 т. Т. 1. Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження / О.В. Скрипнюк, В.В. Медведчук, О.В. Петришин, В.П. Тихий, О.Д. Крупчан, К.А. Бабенко, Р.Ф. Гринюк, І.В. Гладуняк, Д.Є. Прокопов, О.В. Пушкіна; Нац. акад. прав. наук України. — К.: Логос, 2010. — 626 с.
 37. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). — К.: Логос, 2006. — 368 с.
 38. Словник-довідник політологічних термінів: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка / Ігор Олексійович Рафальський (уклад.), Олег Михайлович Швидак (уклад.). — Житомир: ЖДПУ, 2003. — 110 с.
 39. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б.А. Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — 464 с.
 40. Тихомирова Є.Б. Конфліктологія і теорія переговорів: Навч. посібн. — Рівне, 2007. — 321 с.
 41. Троян С.С. Вступ до теорії політики: Навч. посібн. — К., 2005. — 250 с.
 42. Троян С.С. Концептуальні засади функціонування спеціальності «Політологія»: теоретичні основи та сучасні вимоги до спеціалістів // Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку: Збірник наукових доповідей і статей. — К., 2000. — С. 234–238.
 43. Тупчієнко Л. Політична опозиція як атрибут демократії // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — Вип. 7. Зовнішня політика та дипломатія: теорія, історія, практика / За заг. ред. Гуменюка Б.І., Тупчієнка Л.С., Ціватого В.Г. — К., 2002. — С. 73–81.
 44. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / О. Фісун // Політ. менеджмент. — 2005. — № 5. — С. 38–50.

45. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю.Р. Шведа. — Л.: Тріада плюс, 2004. — 523 с.
46. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К., 2002. — 325 с.
47. Эндрейн Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем: эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч.Ф. Эндрейн; пер. И.И. Мюрберг. — М.: Издательский дом «Инфра-М»: Весь мир, 2000. — 319 с.
48. Ярош Б.О., Ярош О.Б. Загальна теорія політики: Навч. посібн. — Луцьк, 2005. — 240 с.
49. Gulczyński M. Nauka o polityce: Podręcznik akademicki. — Warszawa: AlmaMer, 2010. — 250 s.
50. Heywood A. Politologia. — Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2010. — 572 s.
51. Podstawowe kategorie badawcze w nauce o polityce / red. P. Maj. — Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2013. — 175 s.
52. Wprowadzenie do nauki o Państwie i Polityce / pod redakcją Marka Żmigrodzkiego. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. — 520 s.

Розділ II.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Тема 1. Поняття і структура політичної системи

1. Визначення та різні підходи до моделювання політичних систем

Кожна наукова дисципліна вивчає певну об'єктивну реальність у цілому або окремі її частини, а політологія — передусім політичні системи і процеси. Як і інші наукові дисципліни, вона має свою специфіку, свою систему понять. Політології, через складність предмета її вивчення, довелося запозичувати багато термінів у суміжних дисциплін — права, соціології, філософії та ін. Процес формування понятійного апарату цієї науки ще не завершився, і тому не можна говорити про існування єдиного підходу вчених до визначення поняття «політична система». Так, скажімо, у прихильників соціологічної теорії обміну політична система вважається інститутом, який підтримує стабільність загальних правил щодо стосунків обміну. Згідно з конфліктологічними концепціями, політична система є інструментом легалізації та продуктивного розв'язання соціальних конфліктів. Поряд із цими існує багато інших наукових інтерпретацій політичної системи. Що ж таке політична система суспільства в суто політологічному розумінні?

Система — це одне з основних понять політології, яке дозволяє скласти уявлення про суспільство у вигляді абстрактної та спрощеної моделі реального суспільства чи окремих його елементів. Поняття «система» запозичене з електроніки й кібернетики. Його «перенесення» в політичну науку здійснили американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, У. Мітчел. Це поняття на їхню думку, є тією універсальною категорією наукового аналізу взаємопов'язаних елементів, дотичних до винесення політичних рішень. Отже, політологія розглядає систему як єдність таких компонентів: структури (різних соціально-політичних інститутів); процесів (поведінки різних спільностей та індивідів), за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Кожне суспільство складається з повної кількості досить складних підсистем (сфер); виробничої, соціальної, духовної та політичної, до якої входить інститути держави і влади. Усі ці підсистеми характеризуються притаманними лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями тощо. Виробнича підсистема забезпечує матеріальну основу життя суспільства. Соціальна і духовна, складаючи в сукупності громадянське суспільство, сприяють нормальному функціонуванню різних соціальних інститутів. Політична підсистема покликана створювати сприятливі умови для ефективної діяльності всі ланок суспільної системи, для повної реалізації інтересів усіх членів суспільства. Кожна з підсистем (сфер) людського суспільства може зберігати життєздатність і функціонувати лиш за умови, що всі інші бездоганно чи хоча б задовільно виконуватимуть свої функції.

Політична система складається із законодавчої, судової, виконавчої систем, центральних, проміжних і місцевих систем управління (чи самоуправління), які базуються на принципах представництва та організації. Політична система має низку суттєвих характеристик, які відрізняють її від усіх інших систем: забезпечення неперервності, зв'язаності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей; знаходження механізму вирішення соціальних конфліктів і протиріч, гармонізація суспільних відносин; сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил із приводу основних цінностей, цілей та напрямів суспільної розвитку. Вивчення політичної системи надзвичайно важливі для з'ясування політичного життя суспільства, частиною якої вона є.

Політична система суспільства — це інтегрована сукупність взаємовідносин державних і недержавних соціальних інститутів, які виконують певні політичні функції щодо захисту інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, можливостей їхньої гармонізації.

Політична система виникла на певному етапі розвитку суспільства внаслідок його поділу на класи та появи держави. У процесі еволюції державно-організованого суспільства політична система стає більш складною та розгалуженою. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретно-історичний характер, зумовлений рівнем економічного соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками.

Політична система суспільства досліджувалася протягом багатьох століть, починаючи від Арістотеля. Але справді вагомих результатів

пощастило досягти лише у 50–60-х рр. ХХ ст. після застосування американським теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу у працях «Політична система» (1953), «Модель для політичного дослідження» (1960), «Системний аналіз політичного життя» (1965). Це дало можливість ученим перейти від вивчення фактів до розроблення загальної теорії, позаяк окремі факти мають вагу лише в рамках загальних моделей які сприяють чіткішому уявленню функціонування політичним систем.

Політична система, на думку Д. Істона, — цілісна множина багатьох елементів, кожний з яких складається з простіших явищ і процесів. У дослідженнях політичної системи, з погляду вченого, необхідно застосувати два підходи: соціально-психологічний, спрямований на вивчення поведінки особи і мотивації учасників, та ситуаційний, який дозволяє аналізувати активність груп під впливом навколишнього середовища. Політичні життя, за Д. Істоном, є неврівноваженою системою, у якій весь час відбувається порушення та встановлення рівноваги. Тому системи бувають стійкими і нестійкими. Нерухомість політичної системи недосяжна, доки система живе. Пошук стійкого положення — її природне функціонування. Людина постійно впливає на положення системи. Саме тому політика визначається Д. Істоном як процес винесення обов'язкових рішень дій не лише з приводу реалізації цінностей та ідеалів, а й з приводу відновлення порушеної рівноваги в суспільній чи політичній системах. Політична система, на думку вченого, має свої межі, у рамках яких політичні рішення даної системи обов'язкові та реально виконуються. **Вплив навколишнього середовища на політичну систему Д. Істон називає введенням інформації у вигляді вимог та підтримки, що стимулюють систему. Введена інформація стає її частиною. Вплив політичне системи на довкілля відбувається через вихід інформації у формі рішень та політичних дій. Це й є результат функції існування системи.** Модель Д. Істона дозволяє уявити положення та умови дії політичної системи, прогнозувати наслідки схвалених політичних рішень.

Не менш цікаві ідеї про політичну систему висловив і американський політолог Г. Алмонд у працях «Порівняльні політичні системи» та «Порівняльний політичний аналіз». Політична система розглядається ним як набір ролей, що взаємодіють. Велике значення мають його нововведені принципи:

- будь-яка політична система має свою структуру;

- всі політичні системи здійснюють ті самі функції;
- кожна політична система багатофункціональна (рівновага влад);
- всі політичні системи змішані в культурному значенні (відсутність «чистого» правлячого режиму).

Введення інформації, за Г. Алмондом, складається з політичної соціалізації населення, аналізу наявних інтересів, політичних комунікацій (зв'язків різних політичних сил). Функції виходу інформації: установлення правил (законодавча діяльність), застосування правил (виконавча діяльність), формалізація правил (надання їм юридичного оформлення), безпосередній вихід інформації (практична діяльність із виконання внутрішньої та зовнішньої політики). Найважливіша функція політичної системи — вивчення ситуації та обрахування її особливостей. Специфічну увагу приділяє ця модель політичній соціалізації як важливому чинникові політичної культури. Модель Г. Алмонда отримала назву мікроструктуралістського функціоналізму, тому що головне її завдання — фіксація різних інтересів всередині системи, їх інвентаризація, зіткнення та гармонізація.

Оригінальний підхід до трактування політичної системи суспільства запропонував К. Дойч — він розробив її інформаційно-кібернетичну модель. У праці «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1963) він розглянув політичну систему як складну сукупність інформаційних потоків і комунікаційних зв'язків. Вони визначаються рівнями тих чи інших політичних агентів, ролями, які вони виконують, завданнями, що вирішують, особливостями процесів переробки, передачі та збереження ланцюга повідомлень, а також іншими причинами та факторами.

К. Дойч виходив з того, що політична система — це цілеспрямовано організована сукупність інформаційних зв'язків, спрямованих кінець-кінцем на управління та регулювання політичних об'єктів. При цьому він розрізняв особисті (персональні, неформальні) комунікації; комунікації, які здійснюються організаціями (урядом, партіями, лобі); нарешті, комунікації, що проходять через спеціальні структури — друковані або електронні ЗМІ. У найзагальнішому вигляді схему взаємодій таких інформаційно-комунікативних процесів К. Дойч поділяв на чотири основних блоки:

- отримання інформації;
- оцінка та відбір інформації;
- прийняття рішень;
- реалізація рішень.

Ця сукупність системних елементів показувала, як інформаційно-комунікативні процеси послідовно диференціюються з метою виконання основоположних функцій державної влади. Тому з даної точки зору політичну систему суспільства навіть можна визначити у якості реального складного механізму формування та функціонування влади в суспільстві.

Моделі функціонування політичної системи були також розроблені Т. Парсонсом, Г. Спіро, К. Кулчаром, А. Лопаткою та іншими західними вченими.

2. Структура та організація політичної системи

Аналіз політичної системи дозволяє розкрити її структуру, тобто внутрішню організацію окремих складників.

Структура політичної системи — сукупність її елементів, владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єдиний компонент системи — політична влада, що зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, насильства. Отже, влада — це елемент управління, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Структуру політичної системи складають: політичні відносини, політична організація суспільства (державно-правої органи політичні партії, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання); засоби масової інформації; політичні принципи і норми; політична свідомість і культура.

Політичні відносини складаються в суспільстві з приводу завоювання та здійснення політичної влади. Це — міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини; вертикальні відносини, що складаються у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами); відносини, що складаються між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

Політична організація суспільства виростає з політичних відносин, обіймаючи стабільні політичні організації та установи даного суспільства, які здійснюють політичну владу. Всі вони поділяються

на три види: власне політичні організації (держава, політичні партії, політичні рухи); політизовані організації (народні рухи, профспілки); неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Являючись головним інститутом політичної системи, держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери. Взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянська суспільством виконують політичні партії — певні групи людей яких еднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є досягнення державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, що їх вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та впливи на висування і призначення державних лідерів. Поступове розширюється також впливовість трудових колективів на функціонування політичної організації суспільства.

Вирішальну роль у політичному житті суспільства відіграють суспільні організації та рухи, котрі мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне професійне, молодіжне, творче та інші добровільні об'єднання мають статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів. Активним і самостійним елементом політичної системи суспільства є засоби масової інформації, які в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у складі масової інформації.

Політичні принципи й норми формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й недозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

Політична свідомість і політична культура, які теж є важливими елементами політичної системи, складаються під впливом соціальної та політичної практики.

З точки зору існування структурних елементів політичної системи суспільства можна також виділити її **окремі підсистеми**:

- **інституційна або політична організація суспільства** — включає дві складові — 1) власнеполітичні інститути (державні органи, органи виборчої системи, політичні партії, лобістські групи); 2) не-власнеполітичні інститути (громадські організації, масові громадські рухи, засоби масової інформації, трудові колективи);

- **світоглядна або політична свідомість** — складається із двох елементів — 1) політичної ідеології (ідеї, гасла, ідеали, цінності, концепції, теорії); 2) політичної психології (думки, погляди, слухи, настрої, почуття);

- **нормативна або політичні принципи та норми** — об'єднує 1) правові норми (Конституція, закони, інші нормативні акти); 2) норми діяльності громадських формувань; 3) традиції та звичаї; 4) етико-моральні принципи та норми;

- **культурна або політична культура** — до неї входять 1) пізнавальні елементи (уявлення, знання, міфи); 2) нормативно-оцінні (політичні оцінки, цінності, ціннісні орієнтації); 3) практично-поведінкові (форми діяльності, стереотипи поведінки); 4) інституційні (традиційні інститути, принципи їх побудови та діяльності);

- **комунікативна або політичні відносини** — поділяється на дві частини — 1) первинні політичні відносини між класами, етносами, народами; 2) вторинні політичні відносини між партіями, державними інститутами, громадськими організаціями, різними видами політичних інститутів.

3. Функції політичної системи

Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи. Виходячи із її складових і їх специфіки можна виокремити наступні найголовніші з них:

- вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;

- організація діяльності суспільства на виконання шлей, завдань і програм;

- координація окремих елементів суспільства;

- легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм);

- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність суспільства);

- артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, які виробляють політику);
- агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);
- стабілізація (забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи в цілому).

Водночас є й **інші підходи до виділення функцій політичної системи суспільства**. Наведемо два з них. Так, український політолог **І. Дзюбко** вважав, що політична система виконує в суспільстві такі функції: 1) забезпечення цілісності громадянського суспільства; 2) владно-політичну; 3) народної, національної інтеграції; 4) управління; 5) відтворення політичного життя; 6) демократизації життєдіяльності суспільства; 7) організації й упорядкованості політичного життя; 8) консолідації соціально-політичних сил; 9) соціально-політичної модернізації; 10) стабілізації соціально-політичного життя.

Схожу позицію займає інший український науковець **О. Рудакевич**, який виходить із того, що сила впливу політичної системи на весь суспільний організм виражається насамперед у здійсненні нею наступних функцій: 1) владно-політичної; 2) стратегічної; 3) управлінської; 4) представницької; 5) мобілізаційної; 6) інтеграційної; 7) розподільчої; 8) стабілізаційної; 9) модернізаційної; 10) правової.

Натомість російський політолог **О. Соловйов**, звертаючи увагу на те, що виконання функцій політичною системою забезпечує цілісність всього суспільного організму, сприяє гармонізації розвитку соціуму та природи, до найважливіших із них відніс: 1) цілеспрямоване регулювання суспільних процесів, орієнтоване на забезпечення стійкого просування суспільства на шляху соціального розвитку; 2) забезпечення оптимальної взаємодії між соціальними та політичними, суспільними та природними процесами і структурами; 3) включення громадян у політичне життя на основі пануючих у державі принципів і норм; 4) забезпечення упорядкованості та стабільності політичних порядків.

Тема 2. Основні типології політичних систем

1. Загальні підходи та характеристики типології політичних систем

Функціонування політичної системи обумовлене наявністю відносин з іншими політичними системами. Кожна політична система має

свої ознаки й характеристики, форми і типи. Для з'ясування того, як вони формуються, чим різняться або як поєднуються, політологія ставить перед собою важливе завдання з вироблення класифікації, тобто типології політичних систем.

У сучасній західній політичній науці вирізняють такі типи політичних систем: військові та громадянські; консервативні і ті, що трансформуються; закриті й відкриті (в основу покладено ступінь і глибину зв'язків з навколишнім середовищем зовнішнім світом); завершені й незавершені (основний критерій — наявність усіх складників); мікроскопічні, макроскопічні та глобальні; традиційні й модернізовані; авторитарні й тоталітарні.

Досить поширеною є типологія Ж. Блонделя, який вирізняє п'ять типів політичних систем: ліберальної демократії, радикально-авторитарні (комуністичні), традиційні (збереження наявних соціальних відносин), популістські (властиві країнам третього світу), авторитарно-консервативні. Американський вчений Г. Алмонд визначив чотири типи систем:

- англо-американську (характерні риси — прагматизм, раціоналізм, основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека);
- континентально-європейську (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами);
- доіндустріальну (або частково індустріальну), що передбачає перехрещення різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень;
- тоталітарну (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

Дж. Коулмен поділяв політичні системи на конкурентні, напівконкурентні та авторитарні. В основу типології російського вченого К. Гаджієва покладено такі ознаки: 1) природа політичної системи, характер політичного режиму (демократія, авторитаризм, тоталітаризм); 2) форми державно-адміністративного устрою (унітарна держава, федерація, конфедерація); 3) співвідношення різних гілок влади (монархія, республіка та їх різновиди).

Відомі американські політологи З. Бжезинський і К. Фрідріх (праця «Тоталітарна диктатура та автократія» — 1956 р.), а також С. Гантінгтон (спільна з Бжезинським робота «Політична влада: США / СРСР» — 1961 р.) поділяли всі політичні системи на інструментальні та ідеологічні. Так, до інструментальних вони відносили політичну систему

США, бо вона уособлює демократичні установи й інститути. У соціалістичних країнах, на їх думку, існували ідеологічні політичні системи, які є продуктом примусу. Вони створені партіями та їх лідерами силовими методами, хоча і з метою побудови нового суспільства.

Усі вищезазначені типології є умовними. Насправді не існує «чистого» виду політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є плодом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — досить специфічне і своєрідне утворення, характер якого визначається історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

Відмінні особливості кожної окремої типології політичної системи дозволяють визначити якийсь певний основний критерій, що зумовлює різницю між ними. Автор зупиниться на аналізі восьми найпоширеніших типологій політичних систем, критеріями виокремлення яких виступають:

- тип суспільно-економічної формації;
- характер політичного режиму;
- модельні характеристики за принциповими, «корінними» ознаками;
- характер партійної системи;
- спосіб здійснення виборів;
- панівна або домінуюча ідеологія;
- комплексні, інтеграційні (цивілізаційні) чинники розвитку суспільства;
- форма держави.

2. Формаційні політичні системи

Ця типологія ґрунтується на традиційному формаційно-стадіальному підході до суспільного розвитку, суть якого полягає в послідовній зміні суспільно-економічних формацій. Характер політичної системи визначається насамперед економічно та соціально обґрунтованими інтересами й цілями. Звідси, виділимо й охарактеризуємо п'ять типів політичних систем.

1. Рабовласницька політична система, яка базувалася на наявності класового антагонізму (в першу чергу між рабами та рабовласниками) в рамках тодішніх рабовласницьких держав. Різновидами такої політичної системи були територіально-політичні утворення на Сході, в античній Греції та Стародавньому Римі.

На Сході (в Ассирії, Вавилоні, Єгипті) задовго до нової ери склалася форма необмеженої самодержавної влади, відомої під назвою

деспотії. Вона ґрунтувалася на сваволі правителів і їх оточення, жорсткому придушенні будь-якого волевиявлення.

В античній Греції у VII–VI ст. до н.е. сформувалися самостійні держави-поліси з власними політичними, військовими та релігійними центрами (древньогрецький мислитель Аристотель проаналізував у своїй праці «Політика» державний/політичний устрій і внутрішнє життя 158 таких грецьких полісів). Залежно від результатів боротьби між демосом і родовою аристократією встановлювалася, відповідно, демократична чи олігархічна державна влада. Економічний розвиток і політична могутність полісів ґрунтувалися на широкому застосуванні рабства. Раби, на відміну від вільних (громадян), позбавлялися будь-яких політичних прав. У період еллінізму (III–II ст. до н.е.) в Греції переважали держави воєнізованого типу — Ахейський союз, Етолійський союз, Македонія, які прагнули до панування в Елладі. Але після розгрому римлянами Ахейського союзу в 146 р. до н.е. Грецію підкорив Рим.

У Стародавньому Римі спочатку впродовж VIII–VII ст. до н.е. правили шість царів — царський період політичної історії. На початку VI ст. до н.е. почав формуватися республіканський устрій у формі так званої полісної республіки, до складу якої входила група міст на Апеннінському півострові з різним правовим статусом. Всі вони знаходилися під владою Риму, який за рахунок завоювання та підкорення провінцій у Європі, Азії, Африці значно зміцнив і розширив свою територію. Політичну владу в Римській республіці здійснював сенат і консули, які вибиралися на певний період часу. На місцях основні владні функції здійснювали правителі провінцій, які окрім цивільних мали великі військові повноваження. Громадянські війни у I ст. до н.е. привели до встановлення одноособового правління — у 27 р. до н.е. Октавіан Август став імператором. Римська імперія проіснувала до 476 р. н.е. Падіння Західної Римської імперії означало крах рабовласництва і зруйнування рабовласницької політичної системи.

2. Феодальна політична система, для європейського варіанту якої характерне панування в основному монархічної форми правління (республіки існували лише у Новгороді, Венеції, Флоренції, Любеку), християнського світосприйняття та феодального способу виробництва. Він базувався на поземельній власності феодалів і використанні праці залежних і вільних селян і ремісників. Поступово відбувався процес об'єднання роздібнених держав і посилення королівської влади. Наслідком стало утворення в XV–XVI ст. централізованих

феодалних держав — Англії, Франції, Росії, Іспанії. У надрах феодалізму почали зароджуватися представницькі органи влади (Боярська дума в Росії, парламент в Англії, Генеральні штати у Франції), які поклали початок представницькій монархії і парламентському устрою — конституційній монархії. У період розкладу феодалізму та початку переходу до індустріального (капіталістичного) суспільства принципово новим явищем у Європі стала Голландська республіка, в якій місце короля посіли Генеральні штати.

3. Капіталістична політична система, яка була заснована на приватній власності на засоби виробництва, експлуатації найманой праці капіталом, ідеях прогресу, свободи вільного підприємництва та недоторканості приватної власності. У країнах Західної Європи та США остаточно склався тип буржуазної держави. Головними її ознаками стали парламентська система, система конкурентних політичних партій (консервативна і ліберальна — в Англії, демократична і республіканська — в США), сильний апарат державної влади, загальне виборче право, місцеве самоврядування. Значно розширилося втручання держави в різні сфери соціальних відносин і суспільного життя. Зросла роль виконавчої влади у порівнянні з законодавчою. Дедалі більшого значення набували такі важливі елементи буржуазної державної машини як поліція, суд, армія. Остаточно склалася політична влада великої буржуазії, хоч у різних країнах вона мала різні форми. Так, в Англії це була конституційна монархія, у США — буржуазно-демократична республіка, в Німеччині — юнкерсько-буржуазна монархія. Головні важелі економічної та політичної влади зосередилися в руках порівняно нечисленної еліти представників промислового та фінансового капіталу. Основи буржуазного державного устрою і політичної системи закріплювалися в конституціях — писана конституція стає традицією буржуазного політичного устрою (наприклад, 1787 р. — Конституція США, 1791 р. — Конституція Франції, 1871 р. — Конституція Німецької імперії). На рубежі XIX–XX ст. з переходом до нової стадії капіталізму — імперіалізму — зросла влада монополістичного капіталу, яка поєднується із силою буржуазної держави (так званий державно-монополістичний капіталізм).

4. Соціалістична політична система, основу якої склала соціалістична (всенародна) власність на засоби виробництва і держава диктатури пролетаріату. Для неї була характерна система радянської влади, яка ґрунтувалася на всесиллі та владній монополії комуністичної партії, контролі з боку держави за всіма сферами суспільного життя й

особливій ролі Рад депутатів трудящих (потім — народних депутатів), у яких зосереджувалися законодавчі та виконавчі важелі влади. Соціалістична політична система характеризувалася також режимом народної демократії при переході до соціалізму країн Центральної та Південно-Східної Європи. Народна демократія була революційною демократичною владою під керівництвом робітничого класу і його комуністичної партії. Фактична монополія комуністичної партії на владу, заперечення політичної опозиції, політичного й ідеологічного плюралізму, посилення влади державних органів примусу — характерні риси соціалістичної політичної системи в СРСР і країнах соціалістичного табору 40–80-х рр. XX ст. Конституційне закріплення прав і свобод громадян, розвиток формальної демократії, забезпечення фактичної рівноправності націй і народностей сприяли переростанню держави диктатури пролетаріату у всенародну соціалістичну державу. Це було закріплено в конституціях так званого розвиненого або реального соціалізму (наприклад, у Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р.).

5. Перехідна або трансформаційна політична система, характерна для країн, які знаходилися або перебувають на стадії переходу від одного до іншого економічного та суспільно-політичного устрою. Характеризується розмитістю та невизначеністю політичного режиму, тобто методів державного управління, кардинальними змінами партійно-політичної системи, нестабільністю внутрішньополітичної обстановки, суперечливістю політичних процесів, ідейними розколами в суспільстві та дискусіями з питань вибору шляхів розвитку, часто ускладненням соціальних, етнонаціональних і етнорелігійних конфліктів. Прикладом таких трансформацій є політичні та інші системні перетворення у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи кінця 80-х — початку 90-х рр. XX ст., які супроводжувалися крахом тоталітарних політичних систем.

Політичне банкрутство керівних правлячих партій, неефективність адміністративно-командних методів управління та небажання більшості населення жити в старих умовах тоталітарного режиму — все це визначило виникнення своєрідної революційної ситуації у країнах Центрально-Східної Європи. При наявності конкретних особливостей загальним для всіх країн було прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих партій, встановити дійсно демократичну форму правління і на основі широкої демократизації оновити соціально-економічне та політичне життя суспільства. Все це покликані були

здійснити так звані «оксамитові» або «ніжні» революції кінця 80-х років минулого століття, які в цілому відбувалися мирним шляхом і без людських жертв (за винятком Румунії і НДР, а також Югославії, де спалахнула громадянська війна).

При всій своєрідності революційних процесів у державах Центрально-Східної Європи можна виокремити й загальні риси радикальних перетворень. Насамперед це:

- відмова правлячих партій від монополії на владу, від конституційних гарантій права на одноосібне управління країною, бурхливе оформлення багатопартійних систем;
- становлення реальної системи плюралістичних демократичних виборів на всіх рівнях державної влади;
- виведення з-під контролю комуністів армії, міліції, прокуратури, органів держбезпеки, тобто деполітизація репресивно-силового апарату;
- відміна державної цензури на засоби масової інформації, масове відкриття нових друкованих видань, теле- радіоканалів і передач демократичного спрямування;
- розробка та впровадження пакету соціально-економічних, насамперед ринкових реформ і перетворень.

3. Режимні політичні системи

Найпоширенішою є типологія політичних систем за політичними режимами на тоталітарні, демократичні, авторитарні, анархічні й охлократичні. Критерієм розмежування виступає тип політичного режиму — характер і способи здійснення та взаємодії влади, суспільства (народу) і особи (громадянина). Західні політологи Г.О. Доннел і Ф. Шміттер влучно визначали режим як сукупність явних або прихованих структур, «які визначають форми та канали доступу до провідних урядових постів». Основні ознаки, за якими розрізняють політичні режими та, відповідно, режимні політичні системи, такі:

- спосіб формування органів влади;
- співвідношення законодавчої, виконавчої та судової влади, центрального уряду та місцевого самоврядування;
- становище та роль громадських організацій і партій;
- правовий статус особистості;
- встановлена законодавча система;
- зміст і співвідношення того, що дозволено і що заборонено;
- рівень економіко-господарського розвитку;

- політична стабільність суспільства;
- порядок функціонування правоохоронних і каральних органів;
- ментальні установки, історичні та культурні традиції, мораль і звичаї народу.

1. Тоталітарний тип політичної системи виник у ХХ ст. і був характерний насамперед для держави Б. Муссоліні в Італії (фашистський тоталітаризм), нацистської диктатури в Німеччині (націонал-соціалістський тоталітаризм), сталінізму в СРСР (комуністичний тоталітаризм), Ірану періоду А. Хомейні (теократичний тоталітаризм). Термін «тоталітаризм» з'явився в 20-х роках минулого століття в Італії, а в 1944 р. Ф. Хайек написав знамениту «Дорогу до рабства». Науковий аналіз тоталітаризму ще в 40–50-х рр. ХХ ст. здійснили у своїх працях американські політологи Х. Арендт («Походження тоталітаризму», 1951) і К. Фрідріх та З. Бжезинський («Тоталітарна диктатура і автократія», 1956). Яскраву картину тоталітарного суспільства у романі «1984» створив відомий англійський письменник Дж. Орвел. На політологічному симпозіумі в США в 1952 р. тоталітаризм був визначений як «закрита й нерухома соціокультурна та політична структура, в якій будь-яка дія — від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів — спрямовується і контролюється з єдиного центру». Подібного розуміння тоталітаризму дотримувався у своїй відомій праці «Демократія і тоталітаризм» французький політолог Р. Арон, який назвав цей тип політичної системи «монополістичним устроєм».

У своєму політичному розвитку тоталітаризм проходить три етапи: 1. Революція; 2. Консолідація влади, що означає усунення опозиційних партій і сил з політичної арени; 3. Ліквідація очевидних і вигаданих ворогів всередині правлячої партії. Для тоталітарного режиму характерні такі ознаки:

- надзвичайно централізований і бюрократичний характер державного управління;
- наявність лише однієї офіційної ідеології для всього суспільства, де головним носієм цієї ідеології виступає одна правляча політична партія;
- абсолютна підпорядкованість громадян, всіх організацій і спілок правлячій партії;
- наявність розгалуженої системи таємної політичної поліції;
- культ вождя, який має практично необмежену владу;
- яскраво виражений антилібералізм і антидемократизм, репресії проти власного народу тощо;

- діє правило чіткої регламентації: не заборонено те, що дозволено законом.

2. Демократичний тип політичної системи як форма організації та здійснення влади є протилежністю тоталітарному характеру і способу взаємодії влади, суспільства й особи. Такою виступає демократія західних держав, насамперед Англії, Франції і США. Демократичний тип політичної системи як форма організації і здійснення влади пройшов довгий і складний шлях розвитку від прямої демократії античного полісу до ліберально-демократичного або поліархічного (за визначенням американського політолога Р. Даля) політичного устрою ХХ ст. Основна суть його полягає у правлінні меншості, що обирається народом на конкурентних виборах, а також чіткому розмежуванню влади між різними її гілками при взаємному контролі.

Існують чотири головних ознаки або принципи демократичної політичної системи:

1) суверенітет народу (загальна демократія, пряма демократія, представницька демократія);

2) будова і порядок формування органів влади (парламентська, президентська, змішана, суперпрезидентська республіки, парламентська монархія);

3) рівність прав громадян на участь в управлінні державою (політична демократія і соціальна демократія);

4) підпорядкування меншості більшості при прийнятті та здійсненні рішень (деспотична демократія, тоталітарна демократія, конституційна демократія).

Сучасні політологи М.Д. Раскін, Р.Л. Корд, У.С. Джонс дають таке визначення демократії: це політична система, яка передбачає заміну державних чиновників і право людей справляти вплив за допомогою голосування на рішення, що приймаються. Ще краще, на нашу думку, сказав свого часу президент США А. Лінкольн: «Демократія — це правління народу, обране народом, для народу». При цьому серед головних ознак демократизму можна виділити наступні:

- формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном;

- визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття рішень;

- переважне право більшості при прийнятті рішень, чітке регламентування політичних процедур і процесів;

- вимога виборності та періодичної змінюваності складу органів державної влади;

- наявність політико-правового порядку, при якому дозволяється існування і діяльність різних політичних партій, рухів та організацій;
- дотримання конституційних норм і реальне здійснення принципу «розподілу влади» на законодавчу, виконавчу, судову;
- наявність розвиненого громадянського суспільства — розмаїття неопосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної правової державності;
- на відміну від тоталітаризму діє правило: дозволено все, що не заборонено законом.

3. Авторитарний тип політичної системи відповідає такому державно-політичному режиму, який характеризується:

- значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи людей;
- ураженням, звуженням політичних прав і свобод громадян і суспільно-політичних організацій;
- строгою регламентацією активності громадян і політичних інститутів;
- дозволом діяльності лише лояльних правлячій владі політичних сил і легальної лояльної опозиції;
- різким скороченням прерогатив і повноважень демократичних інститутів.

Іншими словами — це режим жорсткого примусу до дотримання законів, до виконання непопулярних, але формально легальних вимог.

Зразками авторитарного правління вважаються режими Ю. Пілсудського в Польщі, адмірала Хорти в Угорщині, генерала Франко в Іспанії, генерала Піночета в Чилі. Проте авторитарних ознак може набрати будь-яке державне управління, якщо виконавча чи законодавча інституція або керівна посадова особа перебирають на себе функції та повноваження інших, стають єдиним у суспільстві центром прийняття загальнозначимих рішень. До речі, це може статися не тільки від злого умислу авторитарної особи, але й відповідно до вимог конституції. Так, пряме президентське правління в надзвичайних ситуаціях передбачене законодавством багатьох країн світу. Авторитарні режими, як правило, спираються на армію — воєнний режим (свого часу він існував у Чилі, Пакистані, Греції, Туреччині та інших державах). Військові найчастіше втручаються в політичний процес, щоб покінчити з тривалою кризою, яку не вдається подолати ліберальними засобами. Разом з тим виокремлюють кілька й інших основних типів авторитарних політичних систем: партійні (СРСР періоду Л. Брежнєва і після нього), су-

часна Білорусь, Марокко, Гватемала), корпоративні (сучасна Росія), національні (сучасні Узбекистан, Туркменістан, Казахстан), особисті (Індія при І. Ганді, Румунія при Н. Чаушеску) режими.

З іншого боку, встановлення авторитарного режиму вважається неминучим у процесі модернізації тоталітарного суспільства. Якщо тоталітарний режим — це влада сваволі й беззаконня, то авторитаризм є владою суворого закону. Така авторитарність у конкретних умовах зміцнює силу демократії фактичною політичною силою, створенням демократичного політичного механізму. Найдоцільніший при цьому шлях — досягнення революційних змін, але еволюційними методами.

Іноді за способом здійснення політичної влади політологи також виділяють ще два типи політичного режиму — анархічний і охлократичний.

4. Анархічний тип політичної системи найчастіше має такі риси:

- ерозія або повна руйнація ідеї єдиної держави та єдиної політичної системи суспільства;
- взаємна конфронтація або навіть атомізація (розпад, подрібнення) владних структурна, відсутність ефективних форм координації їх дій;
- втрата найвищими органами влади монополії на організоване застосування збройної сили;
- сваволя та відсутність гарантій безпеки населення;
- відсутність системи елективного нормативного регулювання суспільних відносин.

5. Охлократичний тип політичної системи характеризується:

- некомпетентністю політичної влади;
- намаганням простими засобами і дуже швидко розв'язувати складні проблеми суспільного життя, що вимагають тривалої копіткої праці;
- відсутністю у представників влади реального почуття відповідальності перед своїм народом;
- апеляціями влади до широких народних мас — популізмом;
- рекрутуванням значної частини правлячої політичної еліти із «соціальних низів» і маргінальних верств суспільства, при цьому вона прагне швидко підвищити свій соціальний статус і поліпшити матеріальне становище.

4. Функціональні (модельні) політичні системи

Близькою до типології політичних систем за характером політичного режиму є типологізація за принциповими, корінними ознаками,

які ґрунтуються на факторах, що визначають характер і напрям розвитку політичної системи. Такими факторами виступають політичний інтерес соціально-політичних та етнічних спільнот, цілеспрямованість і цілевизначеність, суб'єкт політики, економічні зв'язки. Кожний із цих факторів діє як самостійно, так і в сукупності з іншими. Якщо ж із них випадає хоча б один, то відбувається послаблення або навіть розвал всієї політичної системи чи окремих її структурних елементів. Залежно від прояву та сили впливу зазначених факторів, на думку українських політологів І. Дзюбка, К. Левківського, Т. Мельника, історично складається один із трьох типів або моделей політичної системи тієї чи іншої країни — командний, змагальний, соціопримирливий.

Командна політична система пройшла історичний шлях від правління єгипетських фараонів, імператорів Риму, феодальних абсолютних монархів до сучасних авторитарних, тоталітарних систем. Відповідно до панівної ідеології різновидами тоталітаризму виступають комунізм, фашизм і націонал-соціалізм. Сьогодні командні системи існують насамперед в Азії та Африці (Північна Корея, Ірак, Лівія). Дана політична система має такі риси:

- надмірна роль центру, в тому числі у прийнятті та реалізації рішень;
- командний стиль управління всіма сферами суспільного життя;
- заперечення політичного плюралізму;
- ставка на силові структури;
- виняткова роль партійно-державного лідера й однієї ідеології;
- обмеження прав і свобод громадян;
- відсутність чіткого розподілу влади;
- поширення політичної демагогії на захист інтересів народу;
- створення еліти закритого типу — номенклатури.

Змагальна політична система є протилежною командній і може ефективно функціонувати за умов стабільного суспільства як єдиного соціального організму. Історично вона існувала в рабовласницьких Афінах, феодальних містах-державах (Новгород, Дубровник, ганзейські міста) і найяскравіше проявила себе в епоху індустріального суспільства (капіталізму) з його постулатами вільної торгівлі, вільної конкуренції, ринкової економіки, поваги до природних прав людини. Для змагальної політичної системи характерні наступні ознаки:

- наявність багатьох центрів прийняття політичних рішень, які через свої «групи тиску» впливають на державну владу;

- визнання рівності та гарантій прав людини й об'єднань громадян;
- захист конституційного ладу та його правових засад;
- ставлення до права як до найвищої цінності;
- зв'язок політичної системи та саморегуляції суспільства у сферах економіки, соціальних відносин, духовного життя тощо.

Соціопримирлива політична система має такі типологічні характеристики:

- першочерговість соціальних проблем у змаганні за утвердження політичних цілей і завдань;
- використання компромісів для вирішення політичних та інших проблем;
- професіоналізм політичного управління;
- утвердження політичного плюралізму та високий рівень політичної культури;
- прагнення до утвердження соціального миру та соціальної справедливості;
- високий рівень захисту прав людини;
- поступове, постійне, неухильне здійснення соціальних програм;
- політична безконфліктність і саморегульованість суспільства.

Певні елементи такої системи існували в історичному минулому й існують зараз. Однак справжня соціопримирлива політична система складається лише в умовах високого рівня економічного розвитку, соціальної захищеності громадян, гарантування їхніх конституційних прав і свобод, політичного та культурного співробітництва між народами в процесі переходу людства від конфронтації до співробітництва, від протиборства до створення єдиної нової цивілізації. Реальними державами сучасності з найхарактернішими рисами соціопримирливої політичної системи виступають насамперед західні соціальні держави — Німеччина, Швеція, Норвегія, Люксембург, Швейцарія, США та інші — країни, які прагнуть до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості в суспільстві.

5. Партійні політичні системи

Партійні системи — це частина (підсистема) політичної системи, під якою слід розуміти сукупність стійких зв'язків і відносин партій різного типу одні з одними, а також з державою та іншими інститутами влади. До числа факторів, що справляють найбільший вплив на

формування партійних систем належать характер соціальної структури суспільства, діюче законодавство (насамперед виборчі закони), характер власне міжпартійних взаємин (утворення змичок, блоків, коаліцій) і соціокультурні традиції. У залежності від цього політичні системи на основі партійного принципу типології прийнято класифікувати насамперед за кількісним складом партій, а також за якісними характеристиками зв'язків, у які вони вступають.

За кількістю діючих у країні партій виокремлюють наступні партійні політичні системи.

За російським політологом О. Соловйовим:

- однопартійні, серед яких розрізняють деспотичні та демократичні різновидності (колишній СРСР);
- півторапартійні, в яких діє коаліція, що складається із домінуючої партії та близької їй за поглядами, але менш популярної організації (колишні НДР і Болгарія);
- двопартійні з двома відносно рівноцінними за популярністю конкурентними партіями (США, Великобританія);
- двох з половиною партійні системи, в яких наявність двох авторитетних партій поєднується з діяльністю посередницької, але одночасно альтернативної організації, яка відіграє роль «третьої» сили, що дозволяє примирити цих двох противників (ФРН);
- багатопартійні, з кількістю понад три партії (Україна, Австрія, Росія, Польща, Чехія, Словаччина, Нідерланди, Франція).

За американським політологом Л. Етстайном:

- багатопартійна система з однією пануючою партією (Мексика);
- модифікована однопартійна система (США);
- система «два плюс одна партія» (Великобританія, Канада, Австрія);
- крайня багатопартійна система (Франція);
- стабільна багатопартійна система (ФРН).

Близькою до цієї типології, але складнішою, так як вона ґрунтується на якісних характеристиках зв'язків, у які вступають партії, є типологія італійського політолога Дж. Сарторі. На основі аналізу ідеологічної дистанції («полярності») між партіями він виділив сім типів партійних політичних систем:

- однопартійні (СРСР, Північна Корея, Куба, Лівія), з однією легальною партією, яка володіє всією повнотою влади, що призводить до зрощення партійного апарату з державним;
- гегемоністські (колишні соціалістичні країни Східної Європи, Китай, Мексика), з однією провідною партією (інші — партії-сателіти) та зрощенням партійного апарату з державним;

- домінантні (Японія, Швеція, Індія), при яких одна домінуюча партія має тривалу (понад 40 років) перевагу в конкурентній боротьбі та формує уряд, що відзначається стабільністю;

- двопартійні (США, Великобританія, Канада, Австралія), передбачають наявність двох рівноправних конкурентних партій, одна з яких після перемоги на виборах формує уряд, а інша складає впливову опозицію;

- обмеженого плюралізму (Чехія, Литва, Болгарія, ФРН, Австрія, Бельгія), коли функціонує кілька потужних партій при відсутності гострих політичних суперечностей між ними та позасистемної опозиції, домінуючі партії формують урядові коаліції (часто нестабільні);

- поляризованого плюралізму (Італія, Фінляндія, Нідерланди, Латвія, Словаччина, певною мірою Україна), з багатьма партіями, потужними з яких є крайні — ліві та праві, при цьому уряд формують центристські партії та існує гостре ідеологічне протистояння між центром і право-лівою опозицією;

- атомізовані (Уругвай, Парагвай, Малайзія, Казахстан, Польща, Україна початку 90-х років ХХ ст.), коли існує багато не впливових політичних партій, а уряд формується або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції.

Треба зауважити, що не існує єдиного стандарту в оцінці ефективності тих або інших партійних політичних систем. Однак у будь-якому випадку тип партійної системи суттєво впливає на наступні політичні явища та процеси:

1) характер організації та здійснення виборів глави держави, парламенту, органів місцевого самоврядування;

2) спосіб формування уряду, його ефективність і стабільність;

3) форму державного правління;

4) тип політичного режиму та політичної системи.

6. Виборчі політичні системи

Виборча система — це сукупність передбачених законом виборчих процедур, пов'язаних із формуванням органів влади, які функціонують у рамках виборчого права. Відповідати своєму соціальному призначенню вибори можуть лише тоді, коли вони ґрунтуються на певних принципах. Мова йде про дві групи таких принципів:

- принципи виборчого права, які визначають статус кожного громадянина на виборах (загальний характер виборів, рівність виборців, таємниця виборів, пряме або безпосереднє голосування);

- загальні принципи організації виборів (свобода виборів, наявність альтернативних кандидатів, конкурентність виборів, періодичність і регулярність виборів, рівність матеріальних та інформаційних можливостей політичних партій і кандидатів).

В сучасному світі використовується приблизно 350 різновидів виборчих систем, кожна з яких має певні переваги та недоліки. При цьому можна виокремити чотири основних типи виборчих політичних систем — мажоритарна, пропорційна, змішана, консенсусна.

Система абсолютної більшості або **мажоритарна** передбачає, що перемагає той кандидат, який набрав встановлену законом більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. При цій системі виборчі округи бувають одно- або багатомандатні з приблизно рівною кількістю виборців на округ і наближеністю меж округів до меж відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Голосування відбувається тільки за одного кандидата в одномандатному окрузі або за кількох кандидатів — у багатомандатному. При застосуванні мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості (Франція, Білорусь) обраним вважається кандидат, який отримав понад 50 % голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. При мажоритарній системі відносної більшості (Україна до 1998 р., США, Великобританія, ФРН, Канада, Японія) перемагає той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Загалом мажоритарна виборча система застосовується у понад 70 країнах світу, сприяє успіху насамперед великих партій і забезпечує стабільність уряду. Водночас при цій системі голоси виборців, подані за переможених кандидатів фактично пропадають. Відсутня також відповідність між кількістю голосів і кількістю отриманих мандатів. Окрім того безпосередня залежність результатів виборів від розподілу виборців за округами створює небезпеку маніпулювання шляхом тенденційного нарізання виборчих округів. Така практика спотворення волі виборців отримала назву «виборчої географії» або «джеррімендерінгу» (за іменем її творця — американського губернатора штату Массачусетс Джеррі).

Система пропорційного представництва або **пропорційна** передбачає проведення виборів за партійними списками і розподіл мандатів між партіями та виборчими блоками партій пропорційно до кількості голосів, набраних ними (саме така виборча система діятиме в Україні уже на виборах Верховної ради у 2006 р.). При цій системі виборчі округи багатомандатні і їх межі або співпадають з межами всієї країни (єдиний загальнонаціональний округ), або з межами її об-

ластей (провінцій, земель). Голосування відбувається не за конкретну особу, а за певну партію чи блок партій, що виставляють свій список кандидатів. При цьому голоси можуть віддаватися за список в цілому без надання переваг (преференцій) — Польща, Чехія, Португалія, Ізраїль — так звані «жорсткі» списки; або із наданням переваг (преференцій) окремим кандидатам з того списку, якому віддається голос — Італія, Іспанія, Швеція, Норвегія, Данія, Австрія, Бельгія, Нідерланди — так звані «м'які» списки. У першому випадку партійні списки отримують кількість мандатів, пропорційну до кількості поданих за них голосів виборців. При наявності преференцій мандати надаються конкретним представникам із відповідних партійних списків. З метою усунення надмірної розпорошеності мандатів між партіями та сформування парламентської більшості й утворення уряду в більшості країн, що застосовують пропорційну систему (всього їх майже 50), введено своєрідний «бар'єр» — мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли одержати депутатські мандати (найчастіше він становить 4–5 %, хоча може коливатися від 1 % — в Ізраїлі до 10 % — в Туреччині). Загалом пропорційна виборча система покликана забезпечити представництво в парламенті різних політичних сил пропорційно до їх реального впливу.

Мажоритарно-пропорційна або **змішана** виступає в якості комбінації мажоритарної та пропорційної виборчих політичних систем. Найголовнішим і найпростішим варіантом такої системи є так зване «лінійне змішування», за якого одна частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина — за пропорційною. Класичним прикладом змішаної виборчої системи є ФРН, де 50 % депутатів Бундестагу обирається за земельними партійними списками, а ще 50 % — на основі мажоритарної системи відносної більшості. Саме такий принцип формування представницьких органів влади запозичили такі посткомуністичні держави як Україна (з 1998 р.), Росія, Молдова, Литва, Грузія, Болгарія, Угорщина. Ця система є реальною спробою компромісу між принципами представництва різних політичних сил і стабільністю уряду зсередини.

Консенсусну систему виборів використовують ООН і деякі партії (наприклад, «зелені»). Вона має позитивну спрямованість, тобто орієнтована не на критику противника, а на вибір найбільш сприятливого для всіх кандидата або виборчої платформи. При цьому виборець голосує не за одного, а за всіх кандидатів (їх має бути обов'язково біль-

ше двох) і ранжирує їх список у порядку власних симпатій. Так, якщо на посаду президента претендує три кандидати, то виборець визначає місце кожного з них: за 1-е місце дається 3 бали, за 2-е — 2 бали, за 3-є — 1 бал. Після голосування всі отримані бали сумують і за їх кількістю визначається переможець.

Незважаючи на відмінності, з точки зору життєдіяльності політичної системи суспільства **вибори та виборчі системи повинні забезпечити виконання наступних найважливіших функцій:**

- артикуляція, агрегація та представництво різноманітних інтересів як всього населення, так і власне електорату;
- мобілізація виборчого корпусу на розв'язання актуальних суспільних проблем;
- політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі;
- генерування оновлення суспільства шляхом конкурентної боротьби альтернативних політичних програм;
- конституювання ефективної опозиції та її підготовка до виконання функцій політичного керівництва;
- рекрутування політичної еліти;
- інтеграція різноманітних точок зору та формування загальної політичної волі;
- каналізація, переведення політичних конфліктів у русло їх інституційного мирного врегулювання;
- контроль за інститутами державної влади;
- розширення комунікацій, відносин представництва між інститутами влади та громадянами;
- легітимація та стабілізація політичної системи взагалі, а також власне конкретних інститутів влади — парламенту, уряду, президента, місцевого самоврядування тощо.

7. Ідеологічні політичні системи

Політична ідеологія — систематизована сукупність ідейних переконань, які виражають докорінні інтереси різних соціальних груп з приводу влади, її завоювання, захисту та використання, на ґрунті яких утворюються політичні відносини і функціонують відповідні інститути, організації та установи. Основними формами її вияву виступають політичні теорії, політичні концепції, політичні ідеї, соціально-політичні ідеали, політичні гасла, політичні погляди. У зв'язку із великим впливом ідеологічної підсистеми політичної системи суспіль-

ства на весь його розвиток доцільно детальніше охарактеризувати процес виникнення, розуміння і характерних рис політичної ідеології.

Термін «ідеологія» зобов'язаний своїм походженням Д. де Трасі. Французький філософ позначив ним методологічні основи всіх наук. Він приділив багато уваги походженню ідей, результатам їх практичного втілення, а також розробці методів ліквідації помилок, які з'являються в процесі пізнання дійсності. Написаний де Трасі у 1801–1805 рр. 4-томний трактат «Елементи ідеології» містив утопічні погляди, віру в безмежні можливості освіти, її вирішальний вплив на розвиток суспільства. Автор прагнув підняти ідеологію до рівня науки, включити її в систему соціальних дій. Критерії раціональних ідей де Трасі шукав не в тому політичному устрої наполеонівської держави, сучасником якого він був, а в тих можливостях політичної системи, які могли б проявитися у деяких ідеальних умовах. Суттєвим для нього було, наскільки наукова думка вільна від ересі, брехливих авторитетів, застарілих традицій. В ідеології відображалась віра у могутність людського розуму, здатного захистити думку від неправильних ідей (релігії, метафізики).

У наступні епохи поняття ідеології зазнало семантичних змін. У багатьох випадках критику релігійних і політичних ідей стали розглядати як загрозу існуючому способу життя. Наполеон I Бонапарт презирливо називав «ідеологами» людей, схильних до абстрактного теоретизування, яким просто не вистачало здорового глузду. Водночас імператор усією силою своєї влади підтримував стабілізуючу і охоронну функцію помилкових ідей. Історичний розвиток і науковий прогрес суспільства у XIX–XX ст. привели також до виникнення та існування різних понять ідеології у рамках марксистської і немарксистської соціологічної думки.

Марксизм розумів під ідеологією систему політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів і ідей, у яких усвідомлюється та оцінюється ставлення людей до дійсності. Однак таке визначення явно страждає примітивізмом, спрощеністю, поверховістю і тому погодитися з ним не можна. Крім того, воно з'явилося в період адаптації теорії Маркса-Енгельса до нових соціально-політичних умов кінця XIX — початку XX ст., яка проявилася у популяризації і спрощенні марксизму (П. Лафарг, К. Лібкнехт, А. Бебель). У Росії це поетапно знайшло вираження у діяльності Г. Плеханова, В. Ульянова-Леніна, М. Бухаріна, Й. Сталіна. Як результат, цей «вульгарний марксизм» XX ст. став визначатися єдино вірним

ученням, яке знаходилося поза всякою критикою і швидко перетворилося у догматичну закріплену теорію, причому дуже далеко від розробленої К. Марксом і Ф. Енгельсом у середині і другій половині XIX ст.

Відповідаючи на питання, що ж конкретно являє собою ідеологія у параметрах «природничоісторичного процесу», Маркс і Енгельс, стверджуючи принцип історизму в підходах до суспільних явищ, у рукопису «Німецької ідеології» писали: «Ми знаємо тільки єдину науку, науку історії. Історію ... можна поділити на історію природи і історію людей... Історією людей нам доведеться зайнятися, тому що майже вся ідеологія зводиться або до хибного розуміння цієї історії, або до цілковитого абстрагування від неї. Сама ідеологія є тільки одна із сторін цієї історії. З точки зору філософського підходу Енгельс визначав ідеологію як «виведення дійсності не з неї самої, а з уявлення». При цьому він вважав, що ідеологія породжується конкретними матеріальними умовами існування, по відношенню до них є ідеальним і базується на економічному фундаменті: «... головний притиск ми робили і повинні були робити, спочатку на виведенні політичних, правових та інших ідеологічних уявлень і зумовлених ними дій з економічних фактів, які лежать в їх основі».

У цілому під ідеологією Маркс і Енгельс у своїх роботах розуміли: 1) ідеалістичну концепцію, згідно якої світ являє собою втілення ідей, думок, принципів; 2) відповідний цій концепції тип мислительного процесу, коли його суб'єкти-ідеологи, не усвідомлюючи зв'язку своїх побудов з матеріальними інтересами певних класів і, відповідно, об'єктивно збуджувальних сил своєї діяльності, постійно відтворювали ілюзію абсолютної самостійності суспільних ідей; 3) впливаючий звідси метод підходу до дійсності, який полягає у конструюванні бажаної, але уявної реальності, що видається за саму дійсність. Таким чином, дійсність постає в ідеології у спотвореному, перевернутому вигляді, ідеологія виявляється ілюзорною свідомістю, в якій соціальна реальність, об'єктивні протиріччя і потреби суспільного життя виступають у спотвореній формі.

Маркс і Енгельс ніколи не розглядали своє учення як ідеологію, тим більше наукову. Це було зроблено Ленінінм і означало відхід від марксистського розуміння ідеології. У роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» він писав: «... історично умовна всяка ідеологія, але безумовно те, що всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної) відповідає об'єктивна істина, абсолютна природа». У Марк-

са і Енгельса, як ми бачили, це слово вживається у дещо іншому розумінні. Вони називали ідеологією лише більш вузьке коло мислення — саме ті думки, які відірвалися від зв'язку з матеріальною дійсністю, втратили усвідомлення цього зв'язку, відображають цю дійсність неправильно, у перевернутому вигляді і не розуміють цієї хибності. З ідеологією німецькі теоретики XIX століття воювали. Їх метод діалектичного матеріалізму був якраз тим знаряддям, яке здійснює реальну революцію у мисленні і руйнує «ідеологічну» точку зору. Це дуже точно підсумував відомий філософ, історик і діяч КІРС В. Адоратський у статті «Про ідеологію»: «Ідеологія — це своєрідна аберація (відхилення від норми — *авт.*) розуму, який відображає дійсність спотворено, у перевернутому вигляді. Продукти свого мислення, свої ідеї людина приймає за самостійні сутності. Їй здається, що ці породження розуму визначають собою всю дійсність, тоді як насправді вони є неусвідомлено неправильними відображеннями дійсно існуючих відносин... Таким чином, ідеологію можна визначити як свідомість, яка відірвалася від дійсності, втратила свідомий зв'язок з цією дійсністю і відображає останню неправильно, у перевернутому вигляді. Марксизм — ворог ідеології.

Однак Адоратський дуже швидко змінив свої погляди на ідеологію, цілковито перейшовши на ленінські позиції. У цьому догматизованому марксистському варіанті хоча і пропонувалося «ідеологічне осягати», протиставляючи йому наукове як істинне, однак тлумачення даної відмінності у підсумку незмінно зводилося до тих же ідеологічних обґрунтувань з відкрито заявлених позицій науковості ідеології марксизму-ленінізму. Єдиним науковим результатом виявлялася хіба що все нова і нова актуалізація, а також самоілюстрація проблеми наукового трактування ідеологічного феномену. Підтвердженням сказаного може служити сучасна марксистсько-ленінська точка зору, яка належить доктору економічних наук С. Проніну: «Марксизм як ідеологія претендує на те, щоб бути не тільки світоглядом одного класу, але й «загальнолюдським імперативом», теорією розвитку людини і людства. Саме марксизм бере на себе нелегке завдання пошуку взаємозв'язків між «мотором» історії, яким є класова боротьба, і прогресом загальнолюдської цивілізації.

Марксистські і марксистсько-ленінські підходи до трактування ідеології далеко не вичерпують тлумачень цього поняття, що заслуговують на увагу. Оригінальна і глибоко аргументована точка зору належить відомому німецькому соціологу К. Мангейму. Вона була ви-

кладена у 1929 р. у його книзі «Ідеологія і утопія». Книга складається з п'яти розділів і головне її завдання, на думку автора, полягає в тому, щоб «показати, як люди дійсно мислять». «Зіткнення різних типів мислення, — писав німецький учений, — кожен з яких у рівній мірі претендує на репрезентативність, вперше робить можливою постановку настільки фатального і настільки фундаментального для історії мислення питання, а саме: як можуть ідентичні процеси мислення людей, об'єктом яких є один і той же світ, створювати різні концепції цього світу».

Мангейм намагався створити послідовну концепцію, яка б пояснювала природу соціального знання і специфіку відображення соціальної дійсності. Як і Маркс, він дотримувався положень про залежність суспільної свідомості від суспільного буття, ідеології, від економічних відносин. При цьому він поширював на марксизм положення про спотворену свідомість, запропоноване Марксом і Енгельсом у I томі «Німецької ідеології»: «Якщо в усій ідеології люди та їх відносини поставлені на голову, наче в камері-обскурі, то це явище так само походить з історичного процесу їх життя». Мангейм вважав, що погляди різних соціальних груп продиктовані лише їх економічною зацікавленістю та іншими егоїстичними міркуваннями. Відкидаючи будь-який об'єктивний критерій істинності у пізнанні суспільних явищ, Мангейм назвав свою точку зору «реляціонізмом». Він зображав історію суспільної думки як зіткнення класово-суб'єктивних світоглядів. Кожен з них є «частковою ідеологією», тобто наперед спотвореним відображенням соціальної дійсності, а всі разом — «тотальною (загальною) ідеологією». Згідно Мангейму, всяка ідеологія являє собою апологію існуючого ладу, погляди класу, зацікавленого у збереженні статус-кво, яким протистоїть настільки ж необ'єктивна і пристрасна утопія або погляди опозиційних знедолених верств населення. У випадку приходу останніх до влади, утопія, за Мангеймом, автоматично перетворюється в ідеологію і т. д.

Німецький соціолог виводив появу і розвиток ідеології з політики і політичної боротьби. Він виходив з того, що у понятті «ідеології» відображається одне відкриття, зроблене у ході політичної боротьби. Суть його така: мислення правлячих груп може бути настільки тісно зв'язане з певною ситуацією, що ці групи просто не в змозі побачити ряд фактів, які б могли підірвати їхню впевненість у своєму пануванні. У слові «ідеологія» імпліцитно, тобто логічно, міститься розуміння того, що у деяких ситуаціях колективно неусвідомлене певних

груп приховує дійсний стан суспільства як від себе, так і від інших і тим самим стабілізує його.

Поняття утопічного мислення відображає протилежне відкриття, також зроблене у ході політичної боротьби: певні пригнічені групи духовно настільки зацікавлені у знищенні і перетворенні існуючого суспільства, що мимоволі бачать тільки ті елементи ситуації, які спрямовані на його заперечення. Їх ні в якій мірі не цікавить те, що реально існує. Вони лише намагаються у своїй уяві випередити зміну існуючої ситуації. Тому їх мислення ніколи не буває спрямоване на діагноз дійсного становища. Водночас саме внаслідок політичного конфлікту ідеологія і утопічне мислення як виразники інтересів відповідних соціальних груп можуть помінятися місцями: утопія раніше пригноблених верств після їх приходу до влади перетворюється в духовну суспільну доміную, тобто ідеологію; ідеологія ж до того панівних груп, які втратили владу і опинилися в таборі опозиції, переходить у розряд утопічного мислення.

Концепція Мангейма виходить не стільки з врахування класових інтересів, скільки насамперед інтересів професійних груп, поколінь, соціальних верств і т.п. Її аналіз показує, що в цілому слід розрізняти два значення поняття «ідеологія». Часткова ідеологія означає більш або менш усвідомлене спотворення дійсних фактів, справжнє відтворення яких не відповідає інтересам того, хто це робить. Поняття радикальної тотальної ідеології вживається у розумінні ідеології епохи або конкретної історичної і соціальної групи. Саме у цьому контексті можна, наприклад, говорити про ідеологію британського чи німецького колоніалізму як притаманну правлячим колам і елітним групам відповідно Англії та Німеччини в період нового часу.

Об'єктивно розібратися у змісті поняття «ідеологія» допомагає також публікація німецького політолога, професора Кельнського університету У. Матца. Його стаття «Ідеологія як детермінанта політики в епоху модерну» присвячена феномену політичної ідеології та ідеологізованої політики. Особливо цікаво, що автор систематично, послідовно розкриває специфіку політичної ідеології у її нерозривному зв'язку з політикою епохи модерну, тобто європейського нового часу.

У своїй статті Матц, відштовхуючись від висунутого у 1968 р. Е. Шилсом припущення «застосування поняття ідеології до системи переконань такого типу, який закономірно виходить на авансцену під час серйозних суспільних криз», приходять до констатації: «Епоха кризової свідомості співпадає з «віком ідеологій», тобто цих великих

політичних світоглядів Нового часу, які ми звично позначаємо у цілому як ідеології і в наступі кінця яких якраз і переконаємося в даний момент». Німецький професор припускає, що європейська культура разом зі своїми ідеологіями у ході дальшого розвитку зберігає регіональне, тобто в першу чергу європейське значення. На його думку, ідеології — не структурно-функціональна необхідність відкритого суспільства, а результат історичних випадковостей. Він пише: «У фазі світоглядних криз вони подібно до милиць підвернулися під руку і як такі перетворилися у домінуючий елемент політичної культури».

Матц зауважує, що у новий час ідеології набувають здатності впливу завдяки тому, що пропонують у перспективі історичної свідомості епохи модерну свою орієнтацію в середовищі історичного процесу. Ця орієнтація може бути прогресистська, реакційна чи консервативна. Як і у Мангейма, марксизм стає у ХІХ ст. лише однією з можливих точок зору, виступаючи в рамках загальної боротьби різних соціальних груп за свою інтерпретацію світу, часткову істину, отриману від однієї з можливих у даний історичний період точок зору.

Матц приходять до такого визначення ідеології нового часу: «Ідеологія є, по суті, картина світу, яка склалася у ході систематичного редуціювання складності дійсності». Відмінні ознаки ідеології цілком очевидно характеризують її як вищою мірою специфічний феномен серед усього того, що складає область переконань, які мають силу віри. Вихідним пунктом ідеології, по суті, служить деяка «ідея». Вона розвивається в інтелектуальному середовищі і веде до виникнення інтелектуальних рухів, які більш чи менш сильно впливають на всю суспільну свідомість або навіть виливаються також у масові політичні рухи.

Загалом можна констатувати, що жодна влада не обходиться без ідеології, яка надає їй доцільного характеру, орієнтуючи громадян на певну систему цінностей, норм поведінки, відповідний спосіб життя. Політична ідеологія проходить три стадії в своєму розвитку: І — стадія революційної боротьби, яка передбачає схематично такий цикл: рівень емоцій, рівень ідей, рівень дій; ІІ — стадія післяреволюційного відчуження; ІІІ — стадія зародження нової ідеології. Оскільки політична ідеологія є духовним утворенням, яке спеціально призначене для цільової та ідейної орієнтації політичної поведінки громадян, то необхідно розрізняти наступні рівні її функціонування:

- теоретико-концептуальний — на ньому формуються головні положення, які розкривають інтереси й ідеали класу, соціальної верстви, нації, держави;

- програмно-політичний, на якому розробляються програми, маніфести, гасла, що складають ідейно-політичну основу для прийняття політичних рішень, орієнтування та стимулювання політичної поведінки мас;

- актуалізований — визначається ступенем засвоєння громадянами цілей і принципів ідеології, характером їх втілення у різних формах політичної участі.

Кожна політична ідеологія виконує кілька основних функцій:

- освітньо-виховну — оволодіння масовою політичною свідомістю, впровадження в неї заданих критеріїв оцінки сучасного та майбутнього розвитку суспільства, певних цілей і завдань, за якими люди мають орієнтуватись у політичному просторі;

- інтегруючу — згуртування суспільства на базі інтересів будь-якої соціальної або національної групи (середнього класу) чи на ґрунті свідомо сформульованих цілей, що не зорієнтовані на конкретні групи населення;

- пропагандистську — створення позитивного іміджу політичної лінії, що проводиться або пропонується населенню, її відповідності інтересам певного класу, нації, держави.

Основними політичними ідеологіями, на основі яких виокремлюють ідеологічні політичні системи необхідно розглядати консерватизм і неоконсерватизм, лібералізм і неолібералізм, комунізм і соціал-реформізм (соціал-демократизм), фашизм і неофашизм, радикалізм і націоналізм, анархізм і анархо-синдикалізм.

Консерватизм — ідейно-політичне вчення та політична течія, орієнтована на збереження та підтримку форм державного і суспільного життя, насамперед його ціннісних підвалин, втілених у власності, релігії, сім'ї, науці тощо. Оформлення консервативної ідеології пов'язане з виходом есе Е. Берка «Міркування про Французьку революцію» (1790 р.) і заснуванням Шатобріаном у 1815 р. журналу «Консерватор».

Неоконсерватизм — політична реакція з боку ліберальних технократів і власників на появу альтернативних пізньому капіталізму ідеологій лівого та правого напрямів, що проявилася у ліберально-технократичному визнанні значення традицій і соціокультурних факторів суспільного розвитку. Ідеологія неоконсерватизму свідчила про зближення позицій традиційного консерватизму з лібералізмом. Ідеологом неоконсерватизму вважається професор Цюріхського університету Г. Люббе, а її яскравим практичним проявом стала політика тетчеризму в Англії та рейганоміка в США.

Лібералізм — політична ідеологія, що проголошує свободу особистості й інші громадські та політичні права індивіда, обмеження діяльності держави. Ліберальна ідеологія знайшла оформлення у працях і публічних виступах француза Бенжамена Констана (1767–1830), англійця Ієремії Бентама (1748–1832), росіянина Миколи Сперанського (1772–1839).

Неолібералізм — сучасна політична концепція, яка виражається в захисті вільного ринку, дотриманні мінімального державного втручання у справи особистості та в негативному трактуванні свободи (за своєю суттю, це економічний консерватизм у поєднанні з основними положеннями класичного лібералізму). Ідеологія лібералізму активно розвивалася в ХХ ст. представниками західної науки та політичної думки, зокрема Ф. Науманом (серединноєвропейська концепція), Дж. Гелбрейтом (теорія конвергенції), К. Поппером (теорія «відкритого суспільства»), О. Тоффлером (концепція «хвиль цивілізації»).

Комунізм (марксизм) — політична ідеологія та практична доктрина, яка стверджує за мету встановлення суспільства, заснованого на єдиній загальнонародній власності на засоби виробництва, заборони приватної власності, утвердженні планування як регламентації з боку держави процесів виробництва та розподілу продукції, здійсненні самоврядування, досягненні рівноправ'я, розподілу матеріальних і соціальних благ «за потребами». Принципи та теоретичні засади комуністичної ідеології були розроблені впродовж середини ХІХ — початку ХХ ст., насамперед К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Ленінім (Ульяновим).

Соціал-реформізм (соціал-демократизм) — соціально-політичне вчення і течія, орієнтована на еволюційний розвиток, демократичний соціалізм і його досягнення шляхом поступових реформ. Батьком сучасної соціал-демократії вважається Едуард Бернштейн (1850–1932). Вона знайшла своє втілення у програмі та діяльності створеного у 1951 р. Соціалістичного інтернаціоналу.

Радикалізм — політична ідеологія, яка обстоює розрив з визнаною традицією, виступає за рішучі методи у вирішенні питань політичної теорії та політичної практики без зміни соціально-економічних засад суспільного ладу.

Націоналізм — система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних (етнічних) вартостей щодо усіх інших.

Анархізм — соціально-політична ідеологія, спрямована на звільнення від усіх форм політичної, економічної та духовної влади, запе-

речення держави як форми організації суспільства та її владного впливу, утвердження нічим не обмеженої свободи людини як своєї мети. Одним із засновників та теоретиків ідеології анархізму вважається російський революціонер-анархіст Микола Бакунін (1814–1876).

Анархо-синдикалізм — ідеологія, прихильники якої вважають себе складовою частиною соціалістичного та робітничого руху, відстоюють ідеали самоуправління, федералізму, профспілкової демократії, незалежності трудових колективів.

Фашизм — правоекстремістська ідеологія, заснована на доведених до істерії войовничому антидемократизмі, расизмі, шовінізмі, і спрямована на обстоювання сильної тоталітарної держави; для зовнішньої політики характерна агресія проти інших країн і народів. У рамках конкретно-історичного тлумачення характеристика фашизму безпосередньо пов'язується з описом різного роду націоналістичних і особливо тоталітарних режимів. Зокрема, французький теоретик С. Пейн описує фашизм як «форму революційного ультранаціоналізму». Німецький історик А. Меллер досліджує його як «персоналістську форму тоталітаризму». Інший французький учений П. Мілза у своєму дослідженні «Що таке фашизм» (Полис. — 1995. — № 2) запропонував навіть враховувати кілька етапів у розвитку й еволюції фашизму: I — фашизм існує як форма кризи екстремістських рухів, що захопили частину дрібної буржуазії, яка виступала проти капіталізму та крайніх лівих сил; II — фашизм набуває форми союзу між великим приватновласницьким капіталом і дрібною буржуазією для захоплення влади; III — фашизм стає специфічним політичним режимом; IV — стадія повного тоталітаризму, яка водночас супроводжується повним становленням фашизму з точки зору політичної ідеології. Ідеологами фашизму були Артур Шопенгауер (1788–1860), Фрідріх Ніцше (1844–1900), Карл-Густав Юнг (1875–1961), Адольф Шикльгрубер (Гітлер) (1889–1945).

Неофашизм — сучасна система політичних поглядів, для якої характерна переважна відсутність ідеї етнічного месіанства, але присутня нетерпимість до філософії лібералізму, переважають ідеї «патріотизму» і «народного ґрунту», що знаходяться в основі «природної держави» з «нешадним урядом». Неофашистська ідеологія ґрунтується, зокрема, на теорії «нового», «гуманізованого» фашизму французького письменника М. Бардіна, який трактує фашизм лише як психологічну схильність людей до рішучих дій; концепції Ернста Анріха, що розглядає людину як нікчемність, яка не має самостійного значення, а держава віддає незаперечні рішення всім громадянам.

8. Інтеграційні (цивілізаційні) політичні системи

Для цивілізаційного підходу основне значення має **розуміння цивілізації** як групи культурно-споріднених народів (С. Хантінгтон), цілісної суспільної системи, якій відповідає певного типу політична система суспільства. Такий підхід зафіксований у теорії культурно-історичних типів цивілізації М. Данилевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера, С. Гантінгтона. Данилевський налічував 13 типів або «самобутніх цивілізацій», Тойнбі — від 6 до 13 (на перших порах — майже 100), Шпенглер — 8, Гантінгтон — 7. Останній у 1993 році у полемічній статті «Зіткнення цивілізацій?» виокремив такі цивілізації: західно-християнську, східно-християнську, ісламську, буддистсько-конфуціанську, японську, латиноамериканську, африканську.

Основні риси цивілізаційного підходу, які характерні для історичного та політологічного аналізу, наступні:

- універсальний характер, орієнтований на пізнання історії суспільства, політичних процесів і явищ із врахуванням поліваріантності та багатолінійності розвитку, специфіки країн і регіонів;

- цілісність і єдність історії та політики в рамках великих груп країн або регіонів (цивілізацій), що зумовлює цілісність і єдність багатоманітного полікультурного світу;

- особливо важлива роль в історичному процесі, формуванні та розвитку політичних систем відводиться ідеологічним, духовним та інтелектуальним факторам.

У контексті цивілізаційного підходу виділимо наступні типології політичних систем.

1. Типологія американського соціолога Д. Белла. Автор праць «Кінець ідеології» та «Постіндустріальне суспільство» головною рушійною силою суспільного розвитку вважав науково-технічний прогрес. Він поділив історію людства на доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство. Постіндустріальна стадія розвитку, на його думку, має такі риси: домінування економіки обслуговування; панування науково-технічної еліти; контроль суспільства над технологіями; створення нових ресурсо-, енерго- та працевзберігаючих технологій; широке використання комп'ютерів. Вирішальним у постіндустріальному суспільстві буде не власність на засоби виробництва, а рівень компетенції, знання, професіоналізм. Головним буде не конфлікт між працею та капіталом, а між знанням і компетенцією та незнанням і некомпетентністю. Такому типу суспільства повинна відповідати гнучка і рухлива політична система, до того ж зорієнтована

на конвергенцію, яку Белл вважав вповні реальною, між капіталістичною та комуністичною системами в рамках постіндустріального суспільства.

Подібної точки зору дотримується російський філософ В. Федотова, яка виділяє три основні стадії розвитку людства: предсучасна (предкапіталістична, предіндустріальна); сучасна (капіталістична, індустріальна, західна); постсучасна (постіндустріальна, інформаційна, посткапіталістична). Причому перехід до останньої стадії означає, що з'являються нові шляхи розвитку — на власній основі та з використанням високих технологій, які створюють нові центри розвитку.

2. Теорія американського економіста, соціолога, політичного діяча Уолта Уїтмена Ростоу. У низці праць, зокрема «Політика і стадії росту», разом з Р. Ароном сформулював один із варіантів теорії індустріального суспільства. Виступив автором концепції «стадії економічного росту». Запропонував вирізняти в історії суспільства 5 етапів (стадій), які відрізнялися за рівнем технологічного розвитку. Визначальними чинниками кожної стадії були техніко-економічні, окрім них провідну роль відігравали також політичні чинники, насамперед реагування на зовнішні подразники системи. Важливими факторами політичних змін були й зміни в політичній свідомості та політичних цінностях, що все разом детермінувало політичний курс суспільства.

Стадії суспільного росту за Ростоу такі: 1. Традиційне або аграрне суспільство; 2. Перехідне суспільство, коли створювалися передумови індустріальної революції; 3. Суспільство промислової революції; 4. Стадія зрілості індустріального суспільства; 5. Постіндустріальне суспільство — ера високого масового споживання.

Відповідно до стадій економічного росту змінювалися і форми держави та суспільно-політичного устрою, а також відповідні їм типи політичних систем. Спочатку найбільш поширеними були деспотії, потім централізовані держави і, нарешті, обмежені монархії та республіки, парламентська плюралістична демократія характеризувала насамперед розвинені держави західного світу.

3. Політична концепція американського мислителя-футуролога Олвіна Тоффлера. Свою концепцію він виклав у трилогії «Футурошок», «Третя хвиля» та «Зміщення влади». «Футурошок» — це шок, що його викликає зіткнення людини з майбутнім. Політичним наслідком для суспільства має бути розширення демократії, визнання плюралізму головним принципом організації усіх сфер суспільного життя.

Тоффлер представив історію у вигляді «хвиль цивілізації», які послідовно змінюють одна одну. Усього виділив три хвилі: перша призводить до встановлення сільськогосподарської цивілізації, друга — до індустріальної, третя — до інформаційної. «Третя хвиля» характеризується використанням наукових досягнень у всіх без винятку сферах суспільного життя. На думку американського футуролога, поширення інформаційних технологій призводить до якісної переоцінки значення знань, перетворює їх у реальну виробничу силу, вирішальний засіб суспільних перетворень. Володіння знаннями, уміння використовувати їх стають не лише визначальною виробничою силою, а й могутнім інструментом влади. Власне та країна, яка буде здатна найповніше акумулювати знання і найефективніше їх використовувати, претендуватиме на місце лідера цивілізації. Тоффлер вважав, що проаналізовані ним кардинальні зміни дають підставу говорити про нові підходи щодо поділу існуючих на планеті суспільств: поділ на підставі здатності систем до навчання (вирізняв «швидкі» та «повільні» системи).

4. Типологія політичних систем російського філософа А. Панаріна. Він виділяв два основних типи політичних систем — традиційні та посттрадиційні. Для традиційних політичних систем характерним було майже повне підпорядкування людини традиції та авторитету старших. Лояльність і довготерпіння людини значною мірою базувалися на уявленнях про непорушність світобудови. У традиційних суспільствах більшість місця займала не політика, а церква, віра, традиції, сімейний авторитет. Крім того, суспільну стабільність забезпечує держава як центральна ланка політичної системи, яка впорядковує та врегульовує суспільно-політичні стихії.

У посттрадиційному суспільстві людина відкриває розуміння своєї власної свободи. Політика займає все більше місця не лише тому, що менше місця залишається церкві, традиції, сімейному авторитету. Політики стає більше, бо енергія особистостей, яка звільняється від традиційної опіки, підлягає регулюванню за допомогою особливих політико-правових технологій. Це не означає, що всі види соціальної енергетики, вивільненої у результаті краху традиціоналізму, потрапляють у сферу власного політичного регулювання. Між політичною системою і системою громадянського суспільства розгортається свого роду стратегічна гра, у якій ролі та позиції партнерів постійно змінюються. На думку Панаріна, порівняльний аналіз різних посттрадиційних суспільств доводить наявність кількох типів такої гри. Вони

відображають як особливості культурно-цивілізаційного простору, так і особливості історичного часу. Цим взаємозв'язкам між державою і суспільством відповідають свої типи посттрадиційних політичних систем: 1) класична ліберальна або представницька; 2) модернізаційна; 3) постмодерністська.

5. Типологія політичних систем Г. Алмонда. У цивілізаційному вимірі він виокремив три типи політичних систем:

- англо-американська (характерні риси — прагматизм і раціоналізм, основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, безпека, добробут);

- континентально-європейська, яка характеризується взаємодією політичних субкультур із модернізованими інститутами;

- доіндустріальна або частково індустріальна, що передбачає перехрещення різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень;

- тоталітарна, яка відзначається концентрацією влади в руках бюрократичного апарату, монополією правлячої партії, заідеологізованістю суспільно-політичного життя.

Тема 3. Держава в політичній системі суспільства

1. Походження і сутність держави

З'ясування проблеми походження держави має актуальне значення, позаяк у процесі її виникнення виявляються її головні функції та специфіка. Знаючи обставини, які породили державу, ми можемо прогнозувати можливості зміни її функцій і структур, а також ймовірність її відмирання в майбутньому.

У політичних ученнях немає однозначних концепцій походження держави. Важливість вивчення цього питання полягає в тому, що процес утворення держав іще не закінчився. Загальновизнаним є положення про те, що держава не існувала вічно, а породжена історичним розвитком. Платон у праці «Держава», аналізуючи досвід античності, пов'язував походження держави з розвитком суспільного поділу праці та виникненням різних груп населення: ремісників і рільників, воїнів і правителів філософів. З точки зору відомого древньоримського оратора, політичного діяча і мислителя Цицерона держава виступає як погоджене правове спілкування. Релігія пов'язує походження держави з утіленням божественної волі, розглядаючи хрестові походи та інші релігійні війни як вираз цієї волі. У розумінні німець-

кого філософа Гегеля, держава — це відбиття і дійсність розуму, втілення моральної ідеї. Матеріалісти XVII–XVIII ст., як-от: Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та ін., трактували державу як суспільний договір з метою відвернути «війну всіх проти всіх». Суспільний договір, об'єднуючи всі групи людей, має, на думку Ж.-Ж. Руссо, вирішувати благородне завдання: держава повинна знайти таку форму співжиття людей, яка спільними зусиллями захищає особистість та її власність, створює асоціацію, в якій кожний (будучи єдиним з усіма і водночас підкорюючись тільки собі) вільний так само, як і в недержавному об'єднанні. Марксизм визначив сутність держави як суспільного явища, виявив закономірності її розвитку зі зміною суспільно-економічних формацій. У XX ст. дійшли висновку, що в походженні класів і держави важлива роль належала відтворенню самої людини та регулюванню шлюбних відносин. Це, певна річ, породило нові функції управління, нові засоби примусу.

Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що **на процес формування держави впливають три групи чинників**: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності, експлуатації та класів; 3) істотні зміни у відтворенні самої людини. Значення і дія цих чинників різні. Якщо в Європі державні структури вирости в основному з відносної приватної власності, то на Сході — з адміністративного управління, яке поряд із формуванням державного апарату концентрувало в своїй владі і головні засоби виробництва, і землю, що стала власністю держави. Держава виникла як перший великий політичний компроміс, їй властива, насамперед, наявність таких складників, як публічна влада, закони, судді, правителі, виконавці їхньої волі, війни, територія, що охороняється, і закріплене за нею населення.) На відміну від інших інститутів і організацій політичної системи державі притаманні такі ознаки: особлива група людей, яка зайнята управлінням усього суспільства, охороною його економічних та соціальних структур; примусова монополія влади, що поширюється на всіх жителів держави; особливе право видавати обов'язкові для всіх закони й розпорядження; державно-організована територія, недоторканність якої гарантують інститути влади, особливо армія: право реалізувати зовнішню політику в усіх сферах міжнародних відносин; монопольне право встановлювати обов'язкові для всіх податки і формувати державний бюджет.

Формування держави — тривалий процес розкладу первісного самоуправління і становлення державних інститутів за такою схемою:

- класичний спосіб — соціальні, класові за характерні зміни в суспільстві, загострення суперечностей без зовнішніх стимулів (грецька антична держава);

- до вже наявних першооснов виникнення державності приєднується напад народу з уже організованою державністю (скажімо, напад болгар на слов'янські землі на Балканах);

- реальна загроза нападу, яка прискорює формування держави за наявності внутрішніх передумов (виникнення Київської Русі в ситуації візантійської загрози);

- спілкування з державними суспільствами, ідеєю держави (вплив Риму на Західноєвропейський регіон).

Отже, вирішальну роль у створенні держави можуть відіграти дуже відмінні й різні, не тільки класові, чинники.

З огляду на складність поняття й неоднозначність уживання терміна «держава», варто звернути увагу на основні підходи до його розуміння. Одним з них є тлумачення держави як організації великої суспільної групи, що передбачає ототожнення з поняттями «країна», «нація», «суспільство», «вітчизна». В іншому варіанті держава розглядається як система зв'язків і взаємовідносин різноманітних форм і структур влади в суспільстві та відповідно виступає синонімом таких понять, як «інституціональна система» або «апарат влади». Можливе також розуміння держави як сукупності юридичних норм і правил, що регулюються органами державної влади. У будь-якому з названих підходів держава постає як суспільне, залежне від людей утворення, своєрідний соціальний феномен із тільки йому властивими (названими вище) ознаками.

***Держава** — територіальна спільність класового (або з поділом на страти, верстви) суспільства, яка з допомогою механізму публічної влади забезпечує основи існування індивіда й суспільства, а також суверенітет народу.*

2. Функції держави та структура державної влади

Специфіка самої держави розкривається в змісті її функцій. Діяльність кожної держави переслідує дві групи завдань: 1) необхідні для існування всього суспільства; 2) специфічні, що впливають із протиріч між державними інститутами і підпорядкованими їм соціальними верствами.

Функції держави, їхні зміст і пріоритет змінюються залежно від історичної епохи, типу і форм держави. Існують відмінності і в тлума-

ченні функцій держави політичними теоріями. Так, марксизм (радикалізм) дотримується концепції, що є функції держави, які служать правлячим класам, а є такі, котрі служать усім мешканцям даної країни. У західній соціології переважає думка, що кожна функція містить як загальнонаціональні інтереси, так й інтереси соціальних (у тому числі правлячих) груп, не виокремлюючи відмінності в самостійній функції. Загальноприйнятим у політології є поділ функцій держави на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції держави:

- гарантування безпеки громадян і суспільства, розвиток законодавства, утвердження законності й правопорядку;
- захист економічної основи суспільства, всієї багатоманітності власності;
- регулювання соціальних конфліктів і класових протистоянь, забезпечення узгодженості інтересів і потреб індивідів та соціальних груп;
- контроль за освітою й вихованням, сферою культури, регулювання відносин етнічних груп і національна консолідація;
- гарантування демографічної та екологічної безпеки, розумного використання природних ресурсів, збереження людей.

Зовнішні функції держави покликані вирішувати такі завдання: захист інтересів і суверенітету держави в усіх сферах міжнародних відносин; з'ясування й реалізація міждержавних і міжнародних інтересів через дипломатичні відносини і служби, а також участь у роботі міжнародних організацій, союзів, об'єднань (ООН, ЄС, НАТО тощо).

Для реалізації державних функцій необхідно мати державний апарат, певну структуру державних органів. Ця структура змінюється залежно від різних типів держав і політичних режимів, але в будь-якому разі вкладається в поняття «державна влада».

Державна влада — здатність системи державних органи підкоряти собі, розпоряджатись і управляти всіма підлеглими їй юрисдикції громадянами, організаціями та установами, здатність видавати обов'язкові для всіх закони й інші нормативні акти та забезпечувати їх виконання.

Завдання кожної держави — створити таку систему публічної влади, яка здатна забезпечити: одержання, аналіз і систематизацію необхідної інформації; узгодження інтересів різних груп у межах суспільного устрою; оптимальну систем підтримання громадського порядку.

У структурі державної влади вирішальним є питання про організацію влади, а саме: про суб'єктів влади та їх концентрацію в одній

особі (монарх, диктатор) або ж в одній інстанції влади; про поділ влади та її розмежування. У розвинених країнах сучасного світу міцно утвердився демократичний принци влади, який передбачає систему функціонування незалежних відповідних органів, що обмежують і врівноважують один одного.

Законодавча влада — це система органів формування законодавства держави.

Головні стадії процесу формування законодавства:

- законодавча ініціатива, суб'єктами якої можуть бути різні організації громадянського суспільства, депутати, голова уряду, уряд і судові інстанції;

- підготовка законопроекту в різних законодавчих органах, урядових і судових інститутах;

- обговорення законопроекту в органах законодавця та його підрозділах, а також загальнонародне обговорення;

схвалення законодавчого акта та його публікація. Після прийняття закону в парламенті його найчастіше санкціонує глава держави, який може мати право відкладного чи абсолютного вето. Особливо це характерно для президентських республік. У парламентських державах парламент як вища влада здійснює контроль над урядом, що затверджується парламентом і відповідальний перед ним. У президентських республіках, поряд із парламентом, ці та подібні функції здійснює і президент.

У складній системі інститутів державної влади суверенітет народу за демократичних режимів становлять органи законодавчої влади — обрані народом парламенти, національні збори, конгреси, верховні ради тощо. Глава держави та уряду в межах конституційних норм також може володіти певними законодавчими правами. За диктаторських, тоталітарних режимів і військової диктатури законодавчі органи або зберігають свої формальні права, або ж вони взагалі ліквідуються, і тоді законодавство, як і в абсолютній монархії, узурпує глава держави або уряду.

Виконавча влада — це система органів управління державою.

Термін запропонував англійський філософ Дж. Локк, а політичну концепцію розробив Ш.-Л. Монтеск'є. З початком виокремлення виконавчої влади її суб'єктом був монарх і підлеглий йому апарат чиновників. У сучасних парламентських державах (парламентських монархіях і республіках) виконавча влада належить голові уряду (президентові, монархові) та урядові на чолі з прем'єр-міністром.

Із переходом від обмеженої монархії до парламентської форми правління утворюється дуалістична форма виконавчої влади — не підзвітний парламентові глава уряду — монарх (у Великобританії, Іспанії, Норвегії, Швеції та інших державах) або президент республіки (у Франції, Мексиці, Фінляндії) та незалежний уряд на чолі з прем'єр-міністром, що його утворює парламент і який цьому парламентові підзвітний. Президента громадяни обирають прямим голосуванням, забезпечуючи йому в такий спосіб незалежне джерело легітимації. Монократична, або президентська, форма виконавчої влади виражається в концентрації влади в руках однієї людини, яка одночасно є главою держави і главою уряду та обирається на загальних виборах. У США протягом тривалого часу така система себе виправдовує. Запровадження ж президентської форми правління в країнах Латинської Америки і в ряді країн Африки призвело до порушення рівноваги на користь виконавчої влади. У парламентських республіках президента обирають парламент або колегія виборців, основу якої становлять депутати парламенту (Італія, ФРН).

Судова влада — система органів суду й конституційного нагляду.

До судової системи належать місцеві й вищі органи судової влади, які діють від імені держави, захищаючи інтереси громадян і суспільства, передбачені Конституцією права і свободи, недоторканність особистості та її власності. Конституційний контроль здійснюють, приміром, суди всіх інстанцій (США, Мексика, Японія); Верховний суд (Індія, Колумбія); спеціальні конституційні суди (Австрія, Італія, ФРН, Росія, Україна); Конституційна рада (Франція).

Особливу систему в функціонуванні держави утворює місцеве самоврядування, яке є дуже різним у різних державах, але має однакове завдання: реалізувати співробітництво індивіда, громадянського суспільства й держави. Сукупний світовий досвід демократичного розуміння місцевого самоврядування було втілено в середині 80-х рр. ХХ ст. у двох міжнародно-правових актах — «Європейській хартії про місцеве самоврядування» і «Всесвітній декларації місцевого самоврядування»

Місьцеве самоврядування — політико-правовий інститут, в межах якого здійснюється управління місцевими справами; в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів за згодою і допомогою держави.

Система органів демократичної влади створювалась у тривалій боротьбі громадян і держави, в перебігові революцій контрреволю-

цій. Як наслідок тривалої політичної боротьби, часом виникли концепції про соціальну відповідальність держави, прогресивне соціальне законодавство й податкову політику, більш справедливий розподіл національного багатства і соціальний захист громадян. Цей процес триває і досі, хоча хвиля неоконсерватизму і розкриває вади ідеології держави загального достатку (зростання бюрократичного апарату, прояви соціального паразитизму, зменшення ініціативи, ризику, індивідуальної відповідальності).

Навіть у найдемократичніших країнах не вдається повністю усунути джерела конфліктів і уникнути протиріч між суспільством, індивідом і державою. Ці протиріччя є джерелом соціальної напруги. Рівночасно вони стимулюють розвиток політичної системи, пошуки оптимальних варіантів у найважливішому ланцюзі політичної системи — державі. Тому слід звернути увагу на такий складник державної структури, як організація роботи державної адміністрації.

3. Формотворчі чинники держави

Держава відрізняється від інших ланок політичної системи наявністю:

- органів, які здійснюють верховну владу і поширюють її на все населення;
- права, тобто сукупності обов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою;
- певної території, на яку поширюється влада, юрисдикція даної держави.

Існування, розвиток і зміна форм держави, політичних інститутів і режимів, що її утворюють, відбувається на економічній базі, на основі розвитку продуктивних сил і соціально-класової структури. Так, наприклад, економічно ефективніша, ніж праця рабів, праця селян у феодалів сприяла переходові від рабовласницької держави до феодалної. Своєю чергою, сучасна науково-технічна і технологічна революція радикально змінила продуктивні сили, продуктивність праці. Держава одержала значні матеріальні ресурси для пом'якшення соціально-класових відмінностей і конфліктів, а водночас відбулася демократизація політичних режимів і форм правління. Сама форма держави також постійно впливає на можливості розвитку та становище індивіда і громадянського суспільства. Тому в державах відбувається постійне вдосконалення окремих елементів форми, а іноді й радикальні перетворення. Отже, актуальним залишається висновок

Та чи інша форма державного устрою відображає зв'язок центральних і місцевих державних органів, відносин окремих частин держави між собою і з державою в цілому. Вирізняють дві основні форми державного устрою: унітарну й федеративну державу.

Унітарна держава — централізована держава, в структурі якої не самостійні утворення, а адміністративно-територіальні одиниці.

У національному відношенні унітарні держави монополізовані, національні меншини в них не мають своїх державних автономних утворень (Польща, Швеція, Фінляндія, Франція та ін.).

Федерація — це об'єднання автономних структур (штатів, кантонів, республік, земель), які мають державну самостійність і для яких характерні національні, соціально-економічні, територіально-історичні відмінності.

Законодавчою владою за федеративного устрою володіють федерація та її суб'єкти, які мають свої структури влади. Федеративними є такі держави, як Канада, США, ФРН, Швейцарія та ін. В Україні свого часу виступав за федеративне влаштування державного управління М. Драгоманов. Він був одним із теоретиків, які розробляли питання політичної перебудови Російської імперії на засадах федеративного принципу, подібно до Швейцарії чи Північноамериканських штатів.

Конфедерація — союз самостійних держав для досягнення конкретних спільних цілей.

Конфедерація не має центральних органів влади, єдиної конституції, громадянства, грошей тощо. Здебільшого конфедерація — перехідний етап до федерації як єдиної держави.

Форму правління визначають правовий статус вищих органів держави, їхні структура і взаємні відносини. При цьому головною ознакою держави є законне, формальне джерело влади. У монархічній державі формальним джерелом влади виступає особа монарха; у республіці — народ чи більшість народу. Основні форми правління (власне, дві) можуть мати різні підвиди; наприклад, монархія може бути деспотичною, абсолютною, конституційною, парламентською; республіка — аристократичною, парламентською, президентською та ін.

Політичний режим — це сукупність методів і способів управління.

Він характеризує політичне становище в державі — ставлення державної влади до індивіда, громадських інститутів, етнічних спільностей, ступінь політичних свобод, відносин особистості й влади. Політичний режим у широкому розумінні належить також і до структури громадянського суспільства, характеризуючи політичну систему

в сукупності, але визначальна роль належить йому саме в державній системі. Політичний режим обумовлений:

- співвідношенням класово-політичних, а також національних сил (у ситуації антагоністичної рівноваги цих сил державна влада як посередник одержує відносну самостійність, що сприяє утворенню абсолютної монархії, деспотичних, диктаторських, тоталітарних режимів);

- політичною зрілістю індивіда і громадського суспільства, яка тісно пов'язана з історичною спадщиною, традиціями, попередніми формами і елементами держави, ефективністю політичних інститутів суспільства;

- умовами геополітичного оточення (режими сусідніх держав; зовнішньополітична орієнтація, ступінь надійності кордонів і т. д.);

- особистістю керівних державних діячів, політичних лідерів.

Політичні режими характеризуються ставленням державної влади до ухвалених нею ж законодавчих актів, відповідністю політичної практики конституціям і деклараціям. У сучасному світі чітко проявляється орієнтація на демократичні режими з участю більшості народу в діяльності держави.

Сучасні вчені й політики демократичного спрямування виходять із того, що правову державу повинні творити самі люди. Творити, привчаючи себе до думки, що закон — це закон, обходити його не можна ніколи, ні за яких обставин, навіть із найшляхетнішою метою. Правосвідомість народу — вирішальний чинник забезпечення верховенства закону в житті суспільства. Підкоряти себе законові у правовій державі повинні влада, і громадянин. Отже, формуючи правову державу в Україні, слід використовувати світовий досвід і все позитивна що було в нашому минулому. Саме на це спрямовує й Конституція України, в ст. 1 якої зафіксовано: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

Що ж до проблеми майбутнього держави, існують думки, що вона не є вічним явищем, оскільки продуктивні сили вже в наш час переростають державні кордони, пробивають собі дорогу до створення світового господарства. За відмирання держави виступають транснаціональні монополії, хоча колишні колоніальні народи переживають ейфорію національної державності, тоді як «стара Європа» прямує до об'єднання і зняття всіляких бар'єрів. На користь прагнень до спільності народів і держав свідчать численні перспективні тенденції в сучасному світі: міжнародна правова діяльність, демократизація держав, формування об'єднань держав і міжнародних організацій. Ці

тенденції стимулюють одвічне прагнення людства до єдності, гуманного та безпечного спільного життя народів. На зміцнення спільних рис спрямовано й нове мислення в політичній діяльності провідних держав світу. Отже, держава буде дедалі більшою мірою ставати перехідною формою від держави до недержави, а діяльність державних органів набуватиме неполітичного характеру; відтак поступово відпаде потреба в державі як особливому політичному інституті. Для цього, звісна річ, знадобиться багато часу. Отже, ще довго для більшості людства актуальними будуть завдання зміцнення і розвитку національної державності.

Тема 4. Держава і громадянське суспільство

1. Сутність громадянського суспільства

Поняття «громадянське суспільство» є одним із ключових для розуміння відносин суспільства, держави та особистості. Громадянське суспільство є найвищим ступенем розвитку суспільства. Це суспільство рівноправних громадян з високорозвиненими правовими відносинами, яке не залежить від держави, але активно взаємодіє з нею заради спільного блага. Громадянське суспільство проявляється в різноманітних формах соціальної активності населення, його самоорганізації. Жити в такому суспільстві — це в першу чергу відповідальність, адже громадянин свідомо має брати «на себе» певний обсяг обов'язків і добровільно їх виконувати. Разом із тим, воно не може сформуватися там, де люди не ведуть боротьбу за свої права та свободи, де громадяни, отримавши свободу, поступово починають «втікати» від неї. Водночас варто пам'ятати, що громадянське суспільство не покликане створювати опозицію державній владі — воно займає лише ту сферу, до якої не може втручатися держава. Лише за певних умов, захищаючи інтереси своїх членів, громадянське суспільство може виконувати наглядову функцію за ефективністю здійснення владних повноважень.

Що ж таке громадянське суспільство?

Колектив авторів першого в Україні «Політологічного словника» вважають, що «громадянське суспільство — це сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних тощо), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів та їх асоціацій». У соціологічному словнику дано таке визначення громадянського суспільства: асоціація вільних громадян,

що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компромісів тощо). Ю. Красін і А. Галкіна під громадянським суспільством розуміють стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виросла безпосередньо з відносин власності, але не зводиться до них. В цій системі концентруються і оформляються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних верств і груп.

Таким чином, на відміну від держави громадянське суспільство не структуроване по вертикалі, не передає імпульсів, що керують зверху до низу, але створює мережу інтересів, які об'єднують усіх громадян у певну спільність, забезпечують стабільність політичної системи. Громадянське суспільство потребує і створює передумови для децентралізації державної влади шляхом передачі значної частини її функцій органам самоврядування. Воно розвивається в умовах правової держави і саме є базисом для неї. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Держава, в свою чергу, захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Але якщо державі властиві різні форми правління (демократична, диктаторська, монархічна), то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії. Громадянське суспільство має під собою й економічну основу, позаяк його формування супроводжується появою різних форм власності та перевагою приватного капіталу. **Високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави.**

2. Теоретико-концептуальні підходи до громадянського суспільства

Термін «громадянське суспільство» (від латинського виразу *civilis societas*) увійшов у вжиток в Європі приблизно в 1400 році разом з усіма відтінками значень, наданих йому Цицероном ще у I столітті до н. е., хоча концептуально оформився лише у XVII ст. **Платон і Арістотель**, ототожнюючи суспільство з державою, водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління. **Н. Макіавеллі** один із перших за-

пропонував покласти в основу здійснюваного будь-якою державою політичного курсу інтереси людини, а також увів в обіг поняття держави в їх сучасному розумінні. Вбачаючи різницю між громадянським та політичним, Н. Макіавеллі фактично вперше наголосив, що держава постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися над ним, і цим відділив від держави той феномен, який згодом дістав назву «громадянське суспільство».

Концепція громадянського суспільства, що почала формуватись на зорі Нового часу, розвивалась і змінювала свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона позначала. Громадянське суспільство розглядалось як усвідомлення переходу суспільства до цивілізованого стану, до встановлення між членами суспільства тісних соціальних зв'язків, які забезпечували його силу і стійкість. Суттєвого значення набуло розрізнення громадянського суспільства й держави. Розвиток громадянського суспільства як соціального феномену, і як теоретичної концепції зустрічаємо у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ф. Гегеля, А. де Токвіля та ін.

Т. Гоббс — концептуально оформив ідею громадянського суспільства, одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Вважав, що природне в людині є некерованим і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне — владі, державі. Природному суспільству (*societas naturalis*) було протиставлене громадянське суспільство (*societas civilis*) як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство — це одержавлене суспільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, встановлюючи порядок, цивілізуючи його членів.

Дж. Локк — підтримав і розвинув ідею Т. Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське: «Ті, хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві...». У творах Локка «політичне, чи громадянське суспільство» протиставлялося батьківській владі та природному стану. Це означало, що грошова економіка, готівковий обмін за умов, подібних до вільного ринку, технологічний розвиток, що забезпечує цивілізованим та освіченим людям зручне і достойне життя, і законоорієнтований лад є для людства задовільним і прогресивним станом справ.

Г. Ф. Гегель, на відміну від вчених, які не розмежовували суспільство й державу, зазначав, що громадянське суспільство існує не всередині держави, а поряд з нею. У Гегеля громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, в якій індивіди пов'язані інтересами.

Алексіс де Токвіль, аналізуючи демократію в США, визначав громадянське суспільство як розгалужену мережу вільних асоціацій громадян, показуючи тісний зв'язок і в певному сенсі тотожність громадянського суспільства та демократії. Власне Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, що акцентує увагу на моральному та соціопсихологічному впливові мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних «малих» справ. Саме ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації. На думку української вченої А. Колодій, така інтерпретація видається найбільш плідною при розгляді *громадянського суспільства як «стратегії переходу»* до демократії в посткомуністичних суспільствах, бо вона акцентує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (бути протियाгою владі, служити заборону проти диктатури), скільки на позитивних (створювати громадянську культуру, формувати сприятливе для демократії соціальне середовище).

Громадянське суспільство охоплює всю сукупність існуючих у суспільстві відносин, які не є **державно-політичними і які перебувають поза сферою впливу держави**, стверджував професор Сергій Рябов. Тобто, не варто намагатися поставити громадянське суспільство під контроль політичної системи — його потрібно максимально вивести з цієї сфери, аби забезпечити недоторканість приватного життя. За кілька сот років своєї історії вислів став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано різних значень. Як справедливо наголошував Роберт Патнем: «Воно не може обійтися без соціального капіталу, без міжособистісної довіри, без віри у можливість впливати на політичну систему, віри в позитивні наслідки такого впливу».

Отже, громадянське суспільство — це не нова, але дуже актуальна теоретична концепція, яка усе ще «володіє значним аналітичним, нормативним і політичним потенціалом». З крахом комунізму і кризою соціалістичних ідеологій центр ваги в дослідженні соціальних проблем перенесено з соціалізму на демократію. А в арсеналі демократичної теорії найбільш вдалою для аналізу політичних проблем, солідар-

ності та соціальної взаємодії є саме концепція громадянського суспільства. У наш час багато авторів розглядають громадянське суспільство як ключове поняття системи посткомуністичної трансформації. Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства й держави — цих двох підсистем єдиної суспільної системи — є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку країни.

3. Структура, функції та атрибути громадянського суспільства

У розумінні сутності громадянського суспільства особливе значення має його структура. Більшість дослідників схиляються до думки, що інститутами громадянського суспільства є сім'я, освітні установи, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, які забезпечують економічні, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп чи окремих індивідів.

До основоположних принципів ГС слід віднести: 1) економічний і політичний плюралізм, 2) особисту свободу, 3) публічність і загальну поінформованість, 4) справедливість, 5) високий рівень правової культури.

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної сфери суспільного життя. У зародковому стані вона присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться:

- її розмірами вона може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності;
- її якістю: рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей.

Інститутами громадянського суспільства є:

- добровільні громадські організації і громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади;
- незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті — вибори та референдуми, коли вони служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;

- залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);

- на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

Зауважимо, що охарактеризована вище підсистема суспільства може називатись громадянським суспільством лише за умови, що в ній не лише наявна мережа добровільних асоціацій, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності. Тобто **громадянське суспільство — це не лише сфера, а й тип взаємодії, певна модель соціальної організації**. Але громадянське суспільство не може повноцінно виконувати свої функції, якщо відсутній бодай один з найголовніших його атрибутів, до яких відносяться:

- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;

- організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією і законами;

- незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;

- зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри та співробітництва.

Отже, громадянське суспільство — це опора демократії, а демократія забезпечує перенесення властивого громадянському суспільству соціального плюралізму на політичний рівень.

4. Моделі громадянських суспільств

Існують різні підходи щодо виділення моделей громадянського суспільства. Розглянемо два з них. Професор Каліфорнійського університету Джеффри Александер на основі періодизації ідей і практики громадянського суспільства, виділив часові або історичні моделі, які умовно назвав «ГС — I, ГС — II, ГС — III». Історично громадянське суспільство виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації, зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди, поширюючись у наш час на різні регіони та континенти.

«ГС — I» — охоплює період з кінця XVII ст. до першої половини XIX ст., його основні положення були сформульовані такими видат-

ними мислителями як Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, А. де Токвіль. Вони застосували термін *civilis societas* (пізніше — *civil society* — цивільне суспільство) для означення нових суспільних порядків, що утверджувались на їхніх очах. Отже, ГС — І на практиці було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку з проблем, які були визнані загально значимими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси люди намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації.

В процесі загострення класової боротьби теорія громадянського суспільства відходить у минуле. Наступає період «ГС — II», який тривав з середини XIX ст. і до другої половини XX ст. В багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, змінилися його якісні параметри. На практиці це проявилось в загостренні класових суперечностей, у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів. Популярними стали соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найбільш радикальних — марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники оголошують громадянське суспільство формою класових відносин, що була «породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним». А в першій половині XX ст. концепція ГС взагалі стає непопулярною внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства» (фашизм і сталінізм). Але варто зазначити, що саме на період «ГС — II» припадає найвище піднесення громадського життя в країнах ЦСЄ, і, зокрема в тій частині України, що належала до Австрійської імперії, яка саме в цей період стала на шлях конституційного розвитку та надала рівні права народам, що входили до її складу. Відбувся злет громадської свідомості й організованого громадського життя українців Галичини. Він сприяв відродженню їх економічного і політичного життя, зростанню національної гідності тощо. У цей час розвивався громадський рух і в Наддніпрянській Україні, але менш успішно, зосереджуючись більшою мірою на просвітянській діяльності. На Галичині громадянське суспільство було досить розвиненим впродовж 1920–1930-х років, аж до приєднання до СРСР. Визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал присвятили свої твори теорії громад, громадянського життя і правової держави.

«ГС — III», як концепція, відродилось у другій половині ХХ ст. насамперед як знаряддя критики «соціалістичного авторитаризму» в країнах ЦСЄ. Одним із найбільш відомих дослідників цього періоду є німецький філософ, соціолог Юрген Габермас. На основі його теорій соціальної комунікації та теорії «публічної сфери» («сфери відкритості») було розроблено нову «стратегію трансформування диктаторських режимів», що згодом стала інструментом пояснення причин падіння комуністичних режимів у країнах ЦСЄ.

І реальність, і теорія, еволюціонуючи в часі, зазнали змін, які було узагальнено під назвами «ГС — I, II, III». Згодом нові реалії суспільного розвитку привернули увагу вчених, які намагалися знайти способи поєднання зусиль держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної для всіх свободи та більшої соціальної справедливості (Джон Кін, Чарльз Тейлор, Ненсі Розенблюм, Роберт Патнем та ін.). В даному ключі зупинимося на підході Ненсі Розенблюм, яка виокремлює три різновиди громадянського суспільства: **«демократичне»**, **«посередницьке»** та **«виборче громадянське суспільство»**.

«Демократичне громадянське суспільство» — характеризується політичною участю та потенційною опозиційністю громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). Головним завданням громадянських об'єднань є «прищеплення» громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра.

«Посередницьке громадянське суспільство» розглядається як агент формування таких чеснот як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадськості, відкритості, товарищескості і відповідальності — якості, що тримають плюралістичну ліберальну демократію разом (як це описано у Токвіля).

«Виборче громадянське суспільство» докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це допоки новий тренд у розумінні його функцій, але саме це, на думку авторів, найбільше відповідає сучасним реаліям.

Охарактеризовані вище аналітичні моделі можна застосовувати передусім до вивчення динаміки громадського життя в розвинених демократичних країнах. США, наприклад, пройшли шлях від «посередницького ГС» токвілівського періоду I половина XIX ст.) через політизований період «демократичного ГС» у першій чверті та в 60–

70-х роках ХХ ст., а тепер перебувають на порозі (або стадії становлення) «виборчого громадянського суспільства».

Оскільки у перехідних до демократії суспільствах 1980-х — початку 1990-х років існувала передреволюційна або революційна соціальна реальність, а не така про яку писав Токвіль, то не дивно, що перевагу тут також отримало «демократичне громадянське суспільство». Цьому підтвердженням є й те, що «українська «оксамитова революція» 1989–1991 р., завдяки якій Україна здобула незалежність, розпочалася і фактично була здійснена не політичними партіями, а громадськими організаціями політичної орієнтації. На хвилі громадської діяльності з'явилась і більшість українських політиків. Не дивно, що пізніше саме таке політизоване уявлення про громадянське суспільство та його функції стало домінуючим в українських суспільно-політичних науках.

Разом з тим, громадянське суспільство в Україні вже заявило про себе як центр сили, з яким мають рахуватися владні структури. За роки незалежності в Україні склалась мережа громадських інститутів, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав особи та її добровільної участі у вирішенні громадських справ. З утвердженням інституту приватної власності були утворені приватні культурно-освітні установи, які також є проявом громадянського суспільства. Розвивається благодійництво як форма громадської діяльності. З'явилося багато приватних ЗМІ. Але маємо зацентувати увагу, що нам вкрай потрібні радикальні зрушення в системі цінностей, у характері стосунків між державою і громадянином (суспільством), в судово-правовій системі, в медіапросторі. Нам все ще заважають укорінені в масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі й «патріархальні» орієнтації значної частини громадян; їх сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера» і як наслідок — вичікувальна позиція замість громадянської активності. Втім, події останніх років, які відбуваються в Україні дають надію на майбутнє. Адже, не зважаючи на всі негативні моменти, події Революції Гідності 2013–2014 років показали, що в Україні є можливість, прагнення та перспективи до побудови демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством. Структурні (інституційні) зміни допоки перебувають у процесі трансформації на культурний рівень, що сприятиме формуванню особистості, здатної захищати свої

власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії. Ставши на шлях демократичного розвитку, українське суспільство має подолати недовіру до влади й відчуження значної частини українського народу від громадського життя й політики; позбутися тоталітарних стереотипів у його свідомості; використати інструменти громадянського суспільства для зменшення всевладдя державних чиновників і для того, щоб формально демократичні інститути влади почали керуватися принципами демократії на практиці.

Відтак теорія громадянського суспільства, досвід його розвитку в інших державах, безперечно, має велике значення для України. Потрібні зусилля як широкого загалу, так і національної еліти, спрямовані на зміцнення інститутів громадянського суспільства і формування громадянської культури. Необхідність вивчення громадянського суспільства, як самостійної наукової категорії, зумовлюється насамперед необхідністю реформування суспільного життя та формування основних рис майбутньої організації суспільства. І в цьому ключі чи не найважливішу роль відіграють власне політологи і соціологи, як фахівці нової генерації, яка й повинна стати локомотивом демократичних змін в Україні.

Концептуальні висновки до розділу II

Політична система — це інтегрована сукупність інститутів і взаємозв'язків, які формують і розподіляють державну владу та здійснюють управління суспільними процесами, а також репрезентують інтереси певних соціальних груп у рамках відповідного типу політичної культури.

Відзначено, що особливості політичної системи полягають в тому, що вона володіє монополією на владу в масштабах усього суспільства, визначає стратегію суспільного розвитку, забезпечує політичне і адміністративно-державне управління суспільними процесами, формує правову систему.

Політична система включає такі підсистеми:

- інституційну, основою якої є держава;
- органи регіонального та місцевого самоврядування;
- партійну систему;
- виборчу систему;
- комунікативну (політичні відносини з приводу влади);

- нормативно-правову;
- культурно-ціннісну.

Політична система суспільства виконує такі основні функції:

- владно-політичну;
- національної інтеграції;
- стабілізації соціально-політичного життя;
- соціально-політичної модернізації;
- управління;
- правову.

Сутність владно-політичної функції зводиться до формування механізму використання і підтримки державної влади відповідно до рівня політичної культури та інтересів суспільства. Влада тримається на примусі, ідеології і довірі до неї народу, тобто легітимності.

Функція національної інтеграції полягає у здатності політичної системи забезпечити формування нації. Цей процес може здійснюватися шляхом примусу, насильства або шляхом консолідації (що є характерною тенденцією сучасності).

Функція стабілізації соціально-політичного життя виявляється у здатності політичної системи забезпечувати рівновагу між суспільними підсистемами, не допускати гострих конфліктів між соціальними суб'єктами. Такого рівня можна досягти або завдяки жорсткому контролю політичними інститутами суспільного життя, або шляхом узгодження соціальних інтересів.

Функція соціально-політичної модернізації зводиться до того, що політична система забезпечує перехід суспільства від одного стану до іншого через реформування його інститутів. Успіх цього процесу залежить від попередньої культури, реформаторського потенціалу політичної еліти, а також геополітичних чинників.

Функція управління передбачає наявність професійного апарату управління, який функціонує як на рівні державних органів, так і громадських інститутів. Висока ефективність політичного управління забезпечується через високий професіоналізм працівників апарату, розвинутий правовий контроль і жорстку конкуренцію між політичними елітами.

Правова функція полягає в тому, що політична система формує право і функція політичної системи залежить від здатності суб'єктів політичного процесу виробити такі правила гри, які б забезпечували б зрівноваженість соціальних інтересів і реалізацію творчих потенціалів людини. Якщо суб'єкти політичного процесу не оволоділи сучасною політичною культурою, котра передбачає принцип гармонізації

інтересів особи і спільноти то їм, як правило, не вдається витворити й сучасну правову систему.

У політичній системі громадянське суспільство забезпечує усім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських справах. І хоча концепція громадянського суспільства виходить з того, що дане суспільство забезпечує права людини, а держава — права громадянина, йдеться про право особистості на самореалізацію — як основну умову існування і громадянського суспільства і правової держави. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства й держави — цих двох підсистем політичної системи — є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку держави.

Контрольні запитання і завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте поняття і структуру політичної системи суспільства.
2. Охарактеризуйте суть і елементи політичної організації суспільства.
3. Яке місце в політичній системі суспільства займає політична влада?
4. Охарактеризуйте основні елементи інституційної підсистеми політичної системи суспільства.
5. Висвітліть значення держави для розвитку політичної системи суспільства.
6. Яка структура держави, її основні компоненти?
7. Вкажіть, яку роль у функціонуванні політичної системи суспільства відіграють політичні партії?
8. Які шляхи та способи формування політичних партій?
9. Назвіть політичні, організаційні та ідеологічні функції політичних партій.
10. Чим визначається значення засобів масової інформації для життєдіяльності політичної системи суспільства?
11. Розкрийте суть нормативно-правової підсистеми політичної системи суспільства.
12. Дайте характеристику комунікативної підсистеми політичної системи суспільства.
13. Проаналізуйте ідеологічну підсистему політичної системи суспільства.

14. Чим відрізняється політична ідеологія від політичної теорії?
15. Дайте оцінку взаємодії політичної системи суспільства з середовищем на прикладі моделі Д. Істона.
16. Розкрийте зміст і направленість основних функцій політичної системи суспільства.
17. Як співвідносяться поняття «політична система суспільства» і «політичний режим»?
18. Що таке політичний режим і які його основні чинники?
19. Яку роль відіграє політичний режим у функціонуванні політичної влади та життєдіяльності суспільства?
20. Дайте характеристику демократичного політичного режиму як динамічної характеристики політичної системи суспільства.
21. Порівняйте авторитарні та тоталітарні політичні режими.
22. У чому суть формаційної типології політичних систем?
23. Проаналізуйте цивілізаційні типології політичних систем.
24. Дайте характеристику змагальної, конкурентної та соціопримирливої політичної системи.
25. Проаналізуйте ідеологічні типології політичних систем.
26. Охарактеризуйте основні типології політичних систем за формами держави.
27. Назвіть різні типології політичних систем за характером наявної в суспільстві партійної системи.
28. Проаналізуйте типології політичних систем у відповідності з механізмами виборчого процесу.
29. Яку роль у функціонуванні політичної системи суспільства відіграє місцеве самоврядування?
30. Проаналізуйте громадянське суспільство як ключове поняття посткомуністичної трансформації.
31. Розкрийте основні теоретико-концептуальні підходи до аналізу громадянського суспільства.
32. Охарактеризуйте ознаки, функції та атрибути громадянського суспільства.
33. Проаналізуйте моделі громадянського суспільства.
34. Розкрийте особливості розвитку громадянського суспільства в Україні.

Тематика практичних занять

Семінар 1.

Теоретичні аспекти аналізу політичної системи суспільства

1. Поняття, структура та організація політичної системи суспільства.
2. Теорія політичних систем Д. Істона, Г. Алмонда, К. Дойча. Модель Д. Істона.
3. Поліфункціональність політичної системи суспільства.
4. Основні типології політичних систем.

Реферат: Трансформація політичних систем: політичні реформи та революції.

Семінар 2.

Політичний режим

як динамічна характеристика політичної системи

1. Суть і основні критерії типології політичних режимів.
2. Тоталітарні політичні системи: передумови виникнення, характерні риси та основні різновидності.
3. Поняття, характерні риси та реформаторські можливості авторитаризму.
4. Зміст, основні ознаки та історичні форми демократичних політичних систем.

Реферат: Теорія та практика поліархії.

Семінар 3.

Держава в політичній системі суспільства

1. Держава як політичний інститут, її ознаки, риси та функції.
2. Державна влада й органи управління державою.
3. Система державної влади в Україні.

Дискусія: Місце людини в державі залежно від типу політичного режиму.

Семінар 4.

Держава і громадянське суспільство

1. Сутність та основні теоретико-концептуальні підходи до інтерпретації громадянського суспільства.
2. Ознаки, функції та атрибути громадянського суспільства.
3. Моделі громадянських суспільств.
4. Розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні.

Рольова гра: «Я активний громадянин».

Круглий стіл.

Порівняльні політичні системи сучасності

1. Класичні політичні системи західних країн (Великобританія, США, Франція): основні засади та тенденції розвитку.
2. Суть, напрямки та особливості реформування політичних систем у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.
3. Специфіка функціонування політичних систем у країнах Африки й Азії.

Тематика курсових (кваліфікаційних) робіт

1. Поняття політичної системи суспільства в концептуальній структурі теорії політики.
2. Політична система суспільства та політико-управлінський процес.
3. Політична організація суспільства: суть і місце в політичній системі.
4. Структура інституційної підсистеми політичної системи суспільства.
5. Держава у політичній системі суспільства.
6. Громадянське суспільство та його взаємодія з політичною системою.
7. Політичні відносини та їх місце у функціонуванні політичної системи суспільства.
8. Політичні відносини як комунікативна підсистема політичної системи суспільства.
9. Нормативна підсистема політичної системи суспільства та її особливості.
10. ЗМІ та їх роль у функціонуванні політичної системи суспільства.
11. Політична культура та її місце в політичній системі суспільства.
12. Політична свідомість та її місце в політичній системі суспільства.
13. Політична психологія та її місце в політичній системі суспільства.
14. Теоретичні аспекти визначення та розуміння політичної ідеології.
15. Політична система та політичне життя суспільства.
16. Політичний режим як спосіб функціонування політичної системи.
17. Критерії типології політичних режимів.
18. Тоталітаризм як феномен ХХ століття.
19. Порівняльна характеристика тоталітарного й авторитарного політичних режимів.

20. Різновиди тоталітаризму та їх особливості.
21. Різновиди авторитаризму та їх особливості.
22. Авторитарно-демократичний політичний режим і його особливості.
23. Особливості демократії різних історичних епох (полісна, Нового часу, сучасна).
24. Політологічні концепції демократії.
25. Основоположні принципи ліберальної демократії: політологічний аналіз.
26. Парламентаризм у контексті демократичної політичної системи.
27. Порівняльний аналіз виборчих систем.
28. Політична партія: ознаки, способи формування, структура та функції.
29. Типологія партійних систем (за Дж. Сарторі).
30. Типологія партійних систем (за М. Дюверже).
31. Групи тиску та лобі в структурі політичної системи суспільства.
32. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України.
33. Дискурс концепту держави в теорії політики.
34. Особа і держава: проблема взаємовідносин у демократичному суспільстві.
35. Держава як головний інститут політичної системи.
36. Політичний плюралізм: джерела, сутність, прояви.
37. Громадянське суспільство як соціальна реальність.
38. Громадянське суспільство та його взаємодія з політичною системою суспільства.
39. Діяльність молодіжних громадських організацій в Україні.
40. Нормативно-правове регулювання діяльності громадських організацій в Україні.

Література

1. Авксентьева Т.Г., Бакіров В.С., Герасіна Л.М., Довбня О.М., Кашиновський В.Б., Литвиненко О.В. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна / Віль Савбанович Бакіров (ред.), Микола Іванович Сазонов (ред.). — Х., 2008. — 576 с.
2. Алаев Л.Б., Ахмедов В.М., Беккин Р.И., Белокреницкий В.Я., Володин А.Г. Политические системы и политические культуры Востока / Московский гос. ин-т международных отношений (ун-т)

- МИД России / Алексей Дмитриевич Воскресенский (ред.). — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: АСТ, 2007. — 830 с.
3. Алексеева Т.А. Современные политические теории. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. — 479 с.
 4. Аляев Г.Є. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Г.Є. Аляев. — Вид. 2-ге. — Полтава: АСМІ, 2011. — 312 с.
 5. Арато Е., Коен Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // ПД. — 1996. — № 1. — С.32–47.
 6. Арендт Х. Джерела тоталітаризму: спільний видавничий проект телеканалу «1+1» та видавництва «Дух і літера» / Х. Арендт; пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. — 2-ге вид. — К.: Дух і літера, 2005. — 584 с.
 7. Аркуша О.Г. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності: наук. вид. / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, Є.І. Головаха, В.М. Горобець; Ін-т історії України НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 988 с.
 8. Воронов І.О. Демократичний транзит: людський вимір / І.О. Воронов. — К.: Генеза, 2006. — 328 с.
 9. Воронов І.О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації / І.О. Воронов. — К.: Генеза, 2006. — 232 с.
 10. Воскресенский А.Д. Политические системы и модели демократии на Востоке: учеб. пособие для студ., обучающихся по спец. и направлениям «Международные отношения» и «Регионоведение» / А.Д. Воскресенский. — М.: Аспект Пресс, 2007. — 189 с.
 11. Габермас Ю. Структурні перетворення в сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Перекл. з нім. — Львів, 2000. — 158 с.
 12. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Концептуальні основи теорії політики: Навчальний посібник. — К., 2008. — 307 с.
 13. Громадянське суспільство. Часопис «І» — 2001. — №21. // <http://www.ji-magazine.lviv.ua>
 14. Грушевський М. Початки громадянства. — Відень-Прага, 1921. — 328 с.
 15. Даль Р. О демократии / А.С. Богдановский (пер.с англ.). — М.: Аспект-Пресс, 2000. — 208 с.
 16. Даль Р.А. Демократія та її критики / М. Лупішко (пер.з англ.), О. Лупішко (пер.з англ.). — Х.: Видавнича група «РА-Каравела», 2002. — 440 с.

17. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / О.Д. Білогорський (пер.з англ.). — Х.: Каравела, 2002. — 216 с.
18. Дегтярев А.А. Основы политической теории — М.: ЮЮНИТИ-ДАНА, 2010. — 434 с.
19. Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — 1105 с.
20. Зіллер Жак. Політико-адміністративні системи країн ЄС: Порівняльний аналіз: Пер. з фр. — К.: Основи, 1996. — 420с.
21. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология: Учебник. — М.: Юристь, 2009. — 511 с.
22. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К., 2000.
23. Конончук С.Г., Ярош О.А. Уряд «Гіньовий кабінет»: як можлива вестмінстерська модель у політичному полі України? Дослідження проблеми / С.Г. Конончук, О.А. Ярош. — К.: [Український незалежний центр політичних досліджень], 2007. — 43 с.
24. Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ. / І. Маклін (ред.), А. Макмілан (ред.). — 2-е вид. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. — 789 с.
25. Кудряченко А.І., Бебик В.М., Бортніков В.І., Гаврилюк О.Р., Горбатенко В.П. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / А.І. Кудряченко (заг.ред.). — К.: НІСД, 2007. — 396 с.
26. Кухта Б.Л. Основы политической науки. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути. — Львів, 1997. — 336 с.
27. Мухаев Р.Т. Теория политики: ученик для студентов вузов / Мухаев Рашид Тазитдинович. — М.: ЮЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 623 с.
28. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Луганськ: Видавництво СНУ ім. В.Даля, 2006. — 216 с.
29. Основы демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. — Львів: Астролябія, 2009. — 832 с.
30. Політологія: підручник / за ред. М.П. Требіна. — Х.: Право, 2013. — 416 с.
31. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. — К., 1994.

32. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. — Л.: Тріада плюс, 2004. — 389 с.
33. Рудич Ф. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2011. — № 2. — С. 3–13.
34. Рудич Ф. Політичний режим в Україні: тенденції формування / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2011. — № 5. — С. 3–12.
35. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2010. — № 2. — С. 3–16.
36. Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Ганжуров Ю.С., Дергачов О.П., Зеленько Г.І., Кононенко Н.В. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров, О.П. Дергачов, Г. І. Зеленько, Н.В. Кононенко — К.: Либідь, 2008. — 439с.
37. Скрипнюк О.В. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: монографія: у 2 т. Т. 1. Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження / О.В. Скрипнюк, В.В. Медведчук, О.В. Петришин, В.П. Тихий, О.Д. Крупчан, К.А. Бабенко, Р.Ф. Гринюк, І.В. Гладуняк, Д.Є. Прокопов, О.В. Пушкіна; Нац. акад. прав. наук України. — К.: Логос, 2010. — 626 с.
38. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). — К.: Логос, 2006. — 368 с.
39. Словник-довідник політологічних термінів: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка / Ігор Олексійович Рафальський (уклад.), Олег Михайлович Швидак (уклад.). — Житомир: ЖДПУ, 2003. — 110 с.
40. Стародубский Б.А. Политические режимы европейских буржуазных стран. — Свердловск, 1989.
41. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б.А. Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — 464 с.
42. Тихомирова Є.Б. Держава та громадянське суспільство в ідеології сучасного глобалізму та альтерглобалізму // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернад-

- ского. — Серия «Политические науки». — Том 17 (56). — 2004. — С. 58–63.
43. Токвіль А. Про демократію в Америці. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. — 590 с.
44. Троян С.С. Вступ до теорії політики: Навч. посібн. — К., 2005. — 250 с.
45. Троян С.С. Політичні системи країн регіону: Навч. посібн. — Рівне, 2002. — 232 с.
46. Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності (терміни, поняття, категорії): Навч. посібн. — К., 2001. — 73 с.
47. Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності: Навч. посібн. — К., 2003. — 266 с.
48. Тэтчер М. Искусство управления государством / М. Тэтчер. — М.: Альпина Паблишер, 2003. — 503 с.
49. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / О. Фісун // Політ. менеджмент. — 2005. — № 5. — С. 38–50.
50. Шаповал В. Державний лад країн світу. — К., 1999. — 320 с.
51. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю.Р. Шведа. — Л.: Тріада плюс, 2004. — 523 с.
52. Эндрейн Чарльз Ф.. Сравнительный анализ политических систем: эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч.Ф. Эндрейн; пер. И.И. Мюрберг. — М.: Издательский дом «Инфра-М»: Весь мир, 2000. — 319 с.
53. Ярош Б.О., Ярош О.Б. Загальна теорія політики: Навч. посібн. — Луцьк, 2005. — 240 с.
54. Electoral Systems. — Geneva, 1993. — 87 p.
55. International Encyclopaedia of Laws Texts of Constitutions 1. — Hague-Boston-London, 2000. — 272 p.
56. Lijphart A. Electoral Systems and party Systems. — Oxford, 1994. — 209 p.
57. Mały Leksykon Systemów Politycznych. — Warszawa, 2001. — 130 s.
58. Smith G. Życie polityczne w Europie Zachodniej. — L., 1992. — 463 s.
59. Ware A. Political Parties and Party Systems. — N.Y., 1996. — 435 p.
60. Wprowadzenie do nauki o Państwie i Polityce / pod redakcją Marka Żmigrodzkiego. — Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. — 520 s.

Розділ III.

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Тема 1. Теоретичне розуміння суті та предметного поля міжнародних відносин

1. Теорія міжнародних відносин: суть понять «міжнародні відносини», «міжнародна політика», «зовнішня політика»

Після Другої світової війни були сформовані дві концепції або два підходи до розуміння змісту і направленості міжнародних відносин. Перший одержав назву «традиціоналістського» і найбільш повне втілення знайшов у працях американського політолога Ганса Дж. Моргентгау (наприклад, «Політика націй»). Учений визначав міжнародні відносини як «політичні взаємини між націями», в основі яких лежить боротьба за владу — єдиний «національний інтерес» для всіх учасників або акторів міжнародного життя. Це, на його думку, зумовлюється їхньою природною схильністю до насильства й жагою влади.

Прихильники другого підходу — «модерністського» — намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослідження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток. Найчастіше «модерністи» розглядали тільки окремі компоненти міжнародного життя, наприклад процес прийняття зовнішньополітичних рішень, їх оптимізації та втілення у життя. Тому наука про міжнародні відносини фактично зводилася до визначення поведінки окремих суб'єктів цих відносин, найчастіше до вивчення політики окремих держав, хоча й не завжди. Так, представник школи біхевіоризму Д. Сінгер запропонував вивчати поведінку всіх можливих учасників міжнародних відносин — від індивідів до глобальної спільноти — зовсім не турбуючись про встановлення пріоритету відносно їх ролі на світовій арені. В цілому міжнародні відносини розглядалися «модерністами» насамперед як звичайна сукупність зовнішніх політик окремих держав, що робило можливим виявлення оптимальних засобів досягнення окремих національних інтересів, але недооцінювало небезпеку їхнього зіткнення.

В цілому представникам обох підходів не вистачало розуміння міжнародних відносин як цілісної системи та функціональної єдності її складових компонентів — з одного боку, і як діяльності на міжнародній арені різноманітних політичних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо) — з другого. Такий комплексний підхід почав формуватися з початку 70-х рр. XX ст. Він базувався на поглядах французького соціолога М. Мерля, який у праці «Соціологія міжнародних відносин» пропонував використовувати системну модель американського політолога Д. Істона для дослідження міжнародних відносин.

Фактично *М. Мерль запропонував ввести новий критерій для визначення специфіки міжнародних відносин і назвав його «критерієм локалізації»*. За цим критерієм специфіка міжнародних відносин визначається як **«сукупність угод або потоків, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів»**. Таке визначення дозволяє враховувати особливості кожного етапу в розвитку міжнародних відносин і не зводити їх лише до міждержавних взаємодій. У його зміст також вповні вписуються найрізноманітніші класифікації міжнародних відносин. Виходячи з системного підходу і «критерію локалізації» М. Мерля, можна як дати визначення міжнародним відносинам (хоча, треба зауважити, стосовно дефініції цього поняття у фахівців досі немає одностайної думки), так і вести мову про різні типи, види, рівні та стани міжнародних відносин.

Запропонуємо таке, на наш погляд, найбільш прийнятне визначення міжнародних відносин — це системна сукупність політичних, економічних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних та інших зв'язків і відносин між суб'єктами світового співтовариства, до яких відносяться держава, народ, суспільні та громадські рухи, різноманітні організації тощо. Це в цілому не суперечить точці зору Р. Арона, у відповідності в якою основний зміст міжнародних відносин становлять взаємодії між державами, а незаперечним прикладом міжнародних відносин є міждержавні угоди. Щоправда, відомий американський спеціаліст у галузі міжнародних відносин Дж. Розенау висловив думку, що структурні зміни останніх десятиріч у світовій політиці стали основною причиною взаємозалежності народів і суспільств, викликали трансформаційні зміни у міжнародних відносинах, їх головними діючими акторами стають уже не держави, а конкретні особи (індивіди), які вступають у відносини між собою при мінімальній посередницькій ролі держав або навіть всупе-

реч такій волі. Звідси, символічними суб'єктами міжнародних відносин у Р. Арона виступають дипломат і солдат, а в Дж. Розенау — турист і терорист. Свого роду спробою поєднати обидві точки зору на визначення і зміст міжнародних відносин може вважатися **дефініція політолога І. Кравченко** — «**всі форми обміну діяльністю, яка є предметом відносин між державами (правові, наукові, техніко-виробничі й багато інших), аж до індивідуального спілкування, утворюють міжнародні відносини**». При цьому треба мати на увазі, що в системі міжнародних відносин діє величезна кількість різноманітних взаємозумовлених факторів (географічний, економічний, національний, релігійний, воєнний, науково-технічний, ідеологічний і т.п.), які повинні враховуватися всіма суб'єктами міжнародних відносин. Тому справедливе **визначення російського ученого А. Мурадяна**: міжнародні відносини — це стосунки, які «охоплюють усі різновиди громадських і приватних. політичних та інших відносин, що передбачають перетин державного кордону людьми, товарами чи ідеями».

Виходячи з такої багатогранності міжнародних відносин, треба виділити їхні різні типи, види, рівні та стани.

Типи міжнародних відносин виділяють найчастіше на основі двох критеріїв — класового і загальноцивілізаційного. Згідно першого, є відносини панування і підпорядкування (феодальний і капіталістичний типи відносин), співробітництва і взаємодопомоги (стосунки між соціалістичними державами), перехідні відносини (між державами, що звільнилися від колоніальної залежності). У відповідності з другим критерієм виділяли два наступних типи міжнародних відносин — 1) відносини на основі балансу сил і 2) стосунки на ґрунті балансу інтересів.

Види міжнародних відносин також розглядаються за двома критеріями. За сферами суспільного життя і, відповідно, змістом відносин виділяють економічні, політичні, воєнно-стратегічні, культурні, ідеологічні, науково-технічні. На основі взаємодії учасників або акторів розрізняють міждержавні та міжпартійні відносини, стосунки між різними міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями тощо.

За двома критеріями класифікують і різні **рівні міжнародних відносин**. Так, у залежності від ступеня розвитку та інтенсивності кожного з видів визначають високий, низький або середній рівні. А от на основі геополітичного критерію виділяють глобальний або загально-

планетарний, регіональні (європейський, азійський і т.п.), субрегіональні (наприклад, країни Центрально-Східної Європи) рівні міжнародної взаємодії.

З точки зору ступеня міжнародної напруги можна говорити про різні *стани міжнародних відносин*. До них належать стабільність і нестабільність, довір'я і ворожнеча, співробітництво і конфлікти, мир і війна,

Поняття міжнародних відносин як особливого роду суспільних відносин на світовій арені дуже тісно пов'язане з визначенням міжнародної політики.

Поняття «міжнародна політика» належить до вузлових категорій теорії міжнародних відносин (ТМВ). Однак при цьому постає кардинальне питання: як відрізнити міжнародну політику від міжнародних відносин? Питання тим більше не риторичне і з огляду на те, що, як зазначалося вище, саме поняття «міжнародні відносини» має неоднозначне трактування. Окрім того, у дослідженнях з історії, соціології, політології, ТМВ поряд з категорією «міжнародна політика» як синоніми вживаються терміни «світова політика» і «світовий політичний процес», а близьким до них є поняття «зовнішня політика». Тому при розгляді даного питання ми виходимо на проблему категоріального апарату в науці про міжнародні відносини.

Доцільно погодитися з професором П. Циганковим, що найбільше ясності в дану проблему вносить підхід, який свого часу запропонував російський міжнародник-аналітик *А. Бовін*. Суть його полягає в наступному. **«Світова або міжнародна політика» — це діяльність, взаємодія держав (додамо від себе — а також інших міжнародних акторів — авт.) на міжнародній арені. В свою чергу, «міжнародні відносини» — це система реальних зв'язків між державами, які виступають і як результат їх дій, і як свого роду середовище, простір, у якому існує світова політика. Звідси, міжнародна або світова політика є активним фактором формування міжнародних відносин. Що стосується міжнародних відносин, то вони постійно змінюються під впливом світової політики й у свою чергу впливають на її зміст і характер.**

Відмінності існують також між світовою (міжнародною) політикою і зовнішньою політикою. У спеціальних довідкових виданнях найчастіше зустрічаємо наступне визначення поняття «зовнішня політика» — це «**діяльність держави на міжнародній арені, що регулює стосунки з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяль-**

ності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми й регіональними міжнародними організаціями» (див. напр.: *Политология. Энциклопедический словарь.* — М., 1993. — С. 45). При цьому *зовнішня політика тієї або іншої країни є конкретним, практичним втіленням міністерством закордонних справ або відповідним йому зовнішньополітичним відомством основних принципів міжнародної політики держави, які виробляються державними структурами і покликані відображати національні інтереси держави.* Поняття ж «міжнародна політика» застосовується як для визначення діяльності даної держави у міжнародних справах, так і міждержавної політики на світовій арені взагалі. Тому це поняття більш широке, ніж поняття «зовнішня політика».

В цілому синонімічний ряд «міжнародна політика» — «світова політика» — «світовий політичний процес» може отримати таке визначення — *це сукупна цілеспрямована діяльність народів, держав, їхніх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя з метою реалізації певних політичних цілей.* Міжнародна політика ставить перед собою наступні *головні цілі:*

- створення сприятливих міжнародних умов для успішної реалізації всіма державами своїх внутрішньополітичних цілей і завдань;
- активна співпраця і взаємодія з усіма суб'єктами світового політичного процесу з метою реалізації загальнолюдських інтересів, насамперед збереження цивілізації;
- участь у міжнародному поділі праці та пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винаходами й духовними цінностями;
- захист прав людини взагалі та кожного громадянина тієї чи іншої держави зокрема;
- об'єднання зусиль у боротьбі проти міжнародного тероризму;
- спільна ефективна участь у розв'язанні глобальних проблем сучасного світу.

При реалізації як своїх зовнішньополітичних завдань, так і завдань міжнародної політики *кожна держава здійснює низку притаманних їй функцій.* Серед них треба виділити — 1) *оборонну*, яка має на меті захист і збереження територіальної цілісності та суверенітету держави, прав та інтересів її громадян; 2) *регулятивну*, що полягає у визнанні суб'єктами міжнародних відносин закріплених міжнародними

правовими актами норм, принципів, традицій міжнародного спілкування; 3) *інформаційно-представницьку*, яку здійснюють відповідні органи, що репрезентують державу на міжнародній арені; 4) *організаційно-посередницьку*, котра полягає у втіленні в життя зовнішньо- і внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програмних установок даної держави; 5) *інтегративну*, зміст якої виявляється в тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування всього міжнародного співтовариства. Реалізація окреслених функцій безпосередньо залежить від конкретної історичної і міжнародної обстановки, ступеня розвитку суспільства і держави, зв'язків країни із зовнішнім світом та її спроможністю відігравати конструктивну роль у світовій політиці.

Можна підсумувати, що теорія міжнародних відносин має своїм предметом вивчення основних засад діяльності суб'єктів світового співтовариства на міжнародній арені у контексті їх інтересів і основних тенденцій розвитку сучасного світу.

2. Основні закономірності та тенденції розвитку міжнародних відносин і світової політики

Міжнародні відносини як сфера дії і взаємодії численних і різноманітних державних і недержавних акторів у політичній, дипломатичній, економічній, культурно-гуманітарній, науково-технічній тощо площинах завжди були і залишаються предметом підвищеної уваги політиків, науковців, аналітиків. Це знаходить своє вираження у широкому спектрі фундаментальних монографічних досліджень, фахових статей, аналітичних матеріалів, присвячених як аналізу міжнародних відносин загалом і міжнародно-правових механізмів функціонування сучасної міжнародної системи, так і зовнішньої політики і національної безпеки конкретних держав, у тому числі й України. Тобто, системний аналіз міжнародного комплексу відносин у сучасному світі органічно поєднується із виокремленням і детальною характеристикою його значимих структурно-функціональних складових.

Важливо враховувати, що **активним чинником формування міжнародних відносин виступає міжнародна або світова політика** — діяльність, взаємодія, протистояння різних елементів: держав, а також інших міжнародних акторів на міжнародній арені. **«Актор» або «учасник»** — це термін, яким у науці про міжнародні відносини прийнято називати суб'єктів, тих, хто діє і взаємодіє на світовій арені. При цьому термін «актор» дуже зручний, бо він всеохоплюючий, ак-

центує увагу на поведінці і допомагає зрозуміти, чому різні суб'єкти відіграють різні ролі у міжнародних відносинах. Окрім держав як традиційних міжнародних акторів на світовій сцені діють і взаємодіють не конвенційні учасники, до яких слід віднести міжурядові міжнародні організації, міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації, національно-визвольні, сепаратистські та іредентистські рухи, мафіозні групи, терористичні організації і навіть окремих індивідів.

У контексті наукового аналізу порушеної проблеми — бачення змісту і направленості міжнародних відносин після завершення епохи «холодної війни» — вважаємо за доречне і необхідне зупинитися на двох провідних сюжетах. Перший стосується категоріального розуміння і визначення сучасного — після розпаду Радянського Союзу та світової системи соціалізму — етапу міжнародних відносин. Другий присвячений змістовному аналізу та характеристиці головних закономірностей, тенденцій і перспектив їх розвитку, як у глобальному, так і регіональному та периферійному вимірах.

Після Другої світової війни були сформовані дві концепції або два підходи до розуміння змісту і направленості міжнародних відносин. Перший одержав назву «традиціоналістського» і найповніше втілення знайшов у працях американського політолога Г. Моргентау (наприклад, «Політика між націями»). Учений визначав міжнародні відносини як «політичні взаємини між націями», в основі яких лежить боротьба за владу — єдиний «національний інтерес» для всіх учасників або акторів міжнародного життя. Це, на його думку, зумовлюється їхньою природною схильністю до насильства й жагою влади. Прихильники другого підходу — «модерністського» — намагалися сформулювати концептуально відмінні від державоцентричного підходу «традиціоналістів» та різнобічніші уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослідження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток. Найчастіше «модерністи» розглядали тільки окремі компоненти міжнародного життя, наприклад процес прийняття зовнішньополітичних рішень, їх оптимізації та втілення у життя. Тому наука про міжнародні відносини фактично зводилася до визначення поведінки окремих суб'єктів цих відносин, найчастіше до вивчення політики окремих держав, хоча почасти враховувалися й інтереси недержавних учасників. Так, представник школи біхевіоризму Д. Сінгер запропонував ви-

вчати поведінку всіх можливих гравців на арені міжнародних відносин — від індивідів до глобальної спільноти — зовсім не турбуючись про встановлення пріоритету відносно їх ролі на світовій арені. В цілому міжнародні відносини розглядалися «модерністами» насамперед як звичайна сукупність зовнішніх політик окремих держав, що робило можливим виявлення оптимальних засобів досягнення окремих національних інтересів, але недооцінювало небезпеку їхнього зіткнення.

Однак представникам обох підходів не вистачало розуміння міжнародних відносин як цілісної системи та функціональної єдності її складових компонентів — з одного боку, і як діяльності на міжнародній арені різноманітних політичних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо) — з другого. Такий комплексний підхід почав формуватися з початку 70-х рр. ХХ ст. Він базувався на поглядах французького соціолога М. Мерля, який у праці «Соціологія міжнародних відносин» обґрунтовував можливість використання системної моделі американського політолога Д. Істона для дослідження міжнародних відносин. Фактично М. Мерль запропонував ввести новий критерій для визначення специфіки міжнародних відносин і назвав його «критерієм локалізації». За цим критерієм специфіка міжнародних відносин визначається як «сукупність угод або потоків, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів». Таке визначення дозволяє враховувати особливості кожного етапу в розвитку міжнародних відносин і не зводити їх лише до міждержавних взаємодій. Яскравою ілюстрацією відповідних змін у підходах до розуміння суті та направленості міжнародних відносин слугують класичні образи солдата і дипломата у політичного реаліста Р. Арона, а також туриста і терориста, які доповнюють їх згідно дослідженням прихильника лібералізму в теорії міжнародних відносин Дж. Розенау.

Концептуальні підходи до розуміння сучасного етапу еволюції міжнародних відносин були закладені в період руйнації біполярного світу епохи «холодної війни» і формування нових основ світового і міжнародного порядку. Особливість цього процесу полягає в тому, що крах післявоєнного устрою відбувся в мирних умовах. З'явилися, відповідно, дефініції нової епохи в міжнародних відносинах, які набули швидкого поширення і навіть стали крилатими. Назвемо, наприклад, «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона чи «кінець історії» Ф. Фукуями, «футурошок» і «третю хвилю» Е. Тоффлера, «інформа-

ційну епоху» М. Кастельса, «світ без кордонів» Зб. Бжезинського або «світ-систему» І. Валлерстайна, «уніполярну міжнародну систему» А. Страуса тощо. Водночас жодна з наведених дефініцій не відображає комплексної характеристики сучасної — після 1991 року — системи міжнародних відносин.

Найчастіше для загального окреслення взаємопов'язаності та взаємозалежності процесів у сфері світової політики після падіння «залізної завіси» вживають два терміни — постбіполярна міжнародна система або міжнародні відносини після завершення «холодної війни». У першому випадку — постбіполярна міжнародна система — прагнуть підкреслити зникнення дуалізму на арені міжнародної політики після розвалу Радянського Союзу як наддержави. США залишилися єдиною наддержавою, хоча окремі елементи наддержавності властиві впливовим суб'єктам сучасних міжнародних відносин. Насамперед йдеться про Китайську Народну Республіку, Російську Федерацію і Європейський Союз. Відомий американський дослідник-міжнародник С. Гантінгтон у статті «Поодинокі наддержави» (1999 р.) навіть пропонував розцінювати міжнародну систему після «холодної війни» як комбіновану модель у форматі «однобагатополосного світу», у якому домінування США межує з поліцентричним конгломератом решти країн. У другому випадку — система міжнародних відносин після завершення «холодної війни» — ключовим для оцінки сучасного стану в міжнародних відносинах виступає акцентування уваги на зникненні вузлових розмежувальних ліній на арені світової політики — між соціалізмом і капіталізмом, між державним регулюванням і ринковою економікою, врешті між СРСР і США. Звідси, на думку президента Ради з міжнародних відносин США Р. Хааса, сучасний світ можна трактувати як «безполосний», де владу розподілено між численними, але «відносно рівними» центрами. Не важко помітити, що обидва терміни — постбіполярна міжнародна система і міжнародні відносини після завершення «холодної війни» — мають спільні точки дотику, що як правило дозволяє користуватися ними у якості синонімів і робить найпопулярнішими при виборі загального комплексного визначення для сучасної системи міжнародних відносин.

Необхідно відзначити, що система міжнародних відносин у сучасному світі має дуже складну будову і будь-яке визначення чи типологія тільки більш або менш умовно відображає міжнародні реалії. Не можна не помітити і того факту, що основоположну роль у пізнанні

законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Відповідно до базової ідеї, нескоординована діяльність суверенних держав зі своїми інтересами формує міжнародну систему, головною ознакою якої є домінування обмеженого числа найсильніших держав, а структура її визначає поведінку всіх міжнародних акторів. Звідси, найзагальнішим законом міжнародних систем вважається залежність поведінки акторів від структурних характеристик системи. Ще одним найзагальнішим законом учені, наприклад Р. Арон, називають закон рівноваги міжнародних систем або закон балансу сил, який дозволяє зберегти відносну стабільність міжнародної системи.

Стосовно трансформації міжнародної системи, основним її законом вважається закон кореляції між полярністю і стабільністю міжнародної системи. Однак розпад радянського блоку і крах глобальної біполярної системи поставили на порядок денний такі питання, які не можуть бути вирішені в рамках традиційних термінів «полюсів», «балансу сил», «конфігурації співвідношення сил» і т.п. Світ вступив у смугу невпевненості та зростаючих ризиків. За визначенням російського політолога-міжнародника А.Д. Богатурова, «Ялтинсько-потсдамський порядок розпався, а міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання». Як наслідок, глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії з середовищем, що відповідним чином позначається на її регіональних і периферійних вимірах. Доказом цього слугують події довкола Косово, Грузії, Іраку чи Афганістану, а останнім часом і країн Північної Африки та Близького Сходу, які, на думку фахівців у галузі міжнародних відносин, «увійшли у смугу тривалої «надзвичайної ситуації».

Бельгійський учений А. Самюель у книзі «Новий світовий пейзаж» навіть вважає, що людство уже вступило в «новий міжнародний світ». Американський науковець Дж. Розенау в праці «Турбулентність у світовій політиці» говорив про «світ постміжнародної політики». Насамперед йдеться про політику «роздвоєного світу», де утворилися два водночас взаємозалежних і непримиримих поля. З одного боку, це традиційні міждержавні взаємовідносини, які визначаються «законами» класичної дипломатії і стратегії; з другого — взаємодія «акторів поза суверенітетом», тобто недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Відносини між цими двома групами міжнародних акторів — державних і недержавних — є дуже складними і мають структуру павутини. Це означає, що будь-яке потрясіння на одній із діля-

нок негайно відображається на інших, незалежно від кордонів між внутрішніми і міжнародними процесами, які хоч і нівелюються, але все ще зберігаються.

Швидкість і глибина змін, які спостерігаються в такому «світі постміжнародної політики», мають як мінімум три головних наслідки. По-перше, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного або певною мірою перехідного постбіполярного світу. «Мережеві» теоретики (насамперед Дж. Розенау і подружжя А. і Д. Андерсонів) особливо наголошують на тому, що в сучасному світі все настільки переплетено, що повернення до попередньої структури світопорядку неможливе. По-друге, цей перехідний світ став непередбачуваним і в ньому вже неможливе вирішення питань міжнародної безпеки тільки старими військово-силовими методами за участі лише державних учасників міжнародно-політичного процесу. По-третє, надзвичайно важливого значення в сучасному світі, в тому числі і в сфері світової політики, відіграють інформаційні технології. Це дозволило охарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне, що здійснює кардинальний вплив на еволюцію традиційної політики, дипломатії і стратегії у міжнародних відносинах. Ці наслідки можна звести до одного висновку: відбувається переструктурування всього світового політичного простору, а значить закономірності міжнародних відносин хоча й зберігаються, але набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей або тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

У плані виявлення змісту **основних закономірностей** (наявності довгого ряду схожостей у міжнародних відносинах, які не залежать від особливостей тієї чи іншої епохи) і **тенденцій** (напрямку, направленості еволюції міжнародних відносин) розвитку взаємодій на міжнародній арені між учасниками світового політичного процесу, то, підсумувавши різні точки зору (Ж.-Б. Дюрозеля, Р. Арона, Г. Моргентау), погодимося з провідним російським міжнародником П. Циганковим з приводу таких **фундаментальних закономірностей сучасних міжнародних відносин**: 1) головними дійовими особами міжнародних відносин є держави, а формами їх міжнародної діяльності — дипломатія, війна і стратегія. Зауважимо при цьому, що число «акторів» на міжнародній «сцені» значно більше і часто вони відіграють не менш, а навіть і більш помітну від держав роль; 2) державна політика має дві взаємопов'язані різновидності — внутрішню і зовнішню або міжнародну; 3) основою всіх дій держав на міжнародній арені висту-

пають національні інтереси, елементами яких в безпека, виживання і суверенітет; 4) міжнародні відносини — це силова взаємодія держав, де перевага належить наймогутнішим або великим державам; 5) у залежності від розподілу могутності між великими державами баланс сил може набувати різних конфігурацій — «європейський концерт», біполярний, однополюсний і т.д. Це п'ять основних закономірностей, сформульованих у рамках державно-центричної парадигми міжнародних відносин.

Разом з тим, розвиваючи власне бачення цієї проблеми з *врахуванням подальшої еволюції сучасної світової політики, П. Циганков виокремив такі три її фундаментальних риси*: по-перше, світова політика є результатом глибокої трансформації міжнародних зв'язків і взаємодій, виникнення цілого ряду загальних проблем, вирішення яких вже не може бути знайдено в рамках традиційних або класичних національно-державних кордонів; по-друге, в результаті змін, що відбуваються, міжнародна система набуває глобального, загальносвітового характеру; по-третє, глобалізація й інституалізація міжнародних відносин відображають зростаючий тиск екзогенних факторів на взаємодію держав на міжнародній арені.

Універсальні або найзагальніші закономірності повинні відповідати критеріям просторово-часового та структурно-функціонального характеру. Це означає таке. *По-перше*, їх дія мав стосуватися не лише певних регіонів, а світу в цілому. *По-друге*, вони повинні спостерігатися в історичній ретроспективі, в сучасний період розвитку міжнародних відносин, а також не виключатися в майбутньому. *По-третє*, вони мають охоплювати всіх учасників міжнародних відносин і всі сфери суспільного життя. Звідси, можна виділити **дві основні універсальні закономірності або дві провідних тенденції в розвитку сучасних міжнародних відносин. До них належать глобалізація та фрагментація міжнародних відносин, становлення єдиного, цілісного світу і все нові форми його розколу.** Ці універсальні закономірності є діалектично протилежними сторонами однієї внутрішньо суперечливої тенденції — росту взаємозалежності сучасного світу, а також її конкретних, часто суперечливих і навіть непередбачуваних проявів у сфері міжнародних відносин.

Директор Інституту політичного аналізу і міжнародних відносин С. Толстов резонно відзначив, що специфічною ознакою сучасної міжнародної системи, якщо її тлумачити як стан «дифузії» однополярності, або як початкову фазу переходу до багатопольсної (поліцент-

ричної) моделі, є зміни, що стосуються реалізації інтересів і ускладнення політичних мотивацій у відносинах між провідними державами, а також істотне збільшення кількості держав, які залучаються до участі в діалозі з принципових глобальних проблем та пошуку потенційних спільних рішень. У цьому сенсі полярність знаходить вираження насамперед як комплекс факторів і мотивацій у відносинах між «старими» та «новими» великими державами (економіками, що динамічно розвиваються), включаючи колишні країни третього світу, що мають значний прогнозований потенціал розвитку. Опосередковану участь у цих процесах беруть й інші країни, які долучаються до ситуативних регіональних комбінацій інтересів та форм взаємодії, та, в залежності від їхніх індивідуальних характеристик і можливостей, беруть участь у регіональних балансах, спільнотах і коаліціях. Звідси, якщо поглибити розуміння глобальних політичних тенденцій, причому не тільки з погляду історії, але й соціології міжнародних відносин, ґрунтуючись на вивченні способів впливу держави на суспільство і дослідженні механізмів впливу соціальних спільнот та інститутів на державу і політичний порядок у цілому, то можна урізноманітнити та розширити коло тенденцій міжнародних відносин в сучасному світі.

Переходячи безпосередньо до окреслення та сутнісної характеристики базових тенденцій, які впливають на еволюцію сучасних міжнародних відносин, усього їх комплексу, що склався і функціонує після 1991 р., слід особливо наголосити на принципово важливій, на наш погляд, рисі всіх нижче проаналізованих тенденцій. Вона полягає в тому, що *практично всі виокремлені нами тенденції еволюції міжнародних відносин після «холодної війни» мають не прямий вектор розвитку, а швидше вигляд зигзагоподібної лінії, еволюціонують зигзагоподібно. Це відображає не просто складність їх перебігу і, відповідно, аналізу, але і діалектику глибокої внутрішньої суперечливості, часто неоднозначності і навіть тактичної або стратегічної неокресленості чи невизначеності.* Така оцінка загального процесу еволюції базових тенденцій сучасних міжнародних відносин не тільки не суперечить останнім, а фактично відображає їх наявний і імпліцитний стан.

Тенденція до демократизації міжнародних відносин. *Перший її аспект* зводиться до розмивання кордонів між внутрішньою і зовнішньою політикою. Висновок про прозорість кордонів між ними поряд з висновком про втрату державами монополії на роль звершувача долі міжнародної політики відіграв вирішальну роль у становленні транс-

націоналізму як теоретичного напрямку у вивченні міжнародних відносин. Показово, що у центрі третьої «великої дискусії», яка точиться між теоретичними течіями з кінця ХХ ст., перебувають проблеми ролі держави як актора сучасних міжнародних відносин, особливостей її взаємодії з недержавними міжнародними структурами тощо. Основні суперечки відбуваються довкола того, кому з акторів слід віддавати перевагу в сенсі як аналітичної, так і політичної одиниці сучасного світу. Спектр теоретичного сприйняття дуже широкий: він простягається від заперечення суб'єктного характеру недержавних (нетрадиційних) учасників міжнародних відносин до побудови міжнародних систем, які зав'язані на їх постійно зростаючій і навіть визначальній ролі в міжнародній політиці.

Однак, незважаючи на гострі дебати, на сучасному етапі розвитку міжнародного життя все ще не існує переконливих заперечень провідної ролі державоцентричних підходів до аналізу стану і перспектив еволюції всієї системи актуальних міжнародних відносин. З точки зору представників холістської школи зовнішньополітична поведінка держав як правило визначається за допомогою закріпленої концептуально і практично внутрішньополітичної лінії. Водночас зміцнюється розуміння того, що при здійсненні зовнішньої політики як органічного віддзеркалення внутрішніх процесів державні актори повинні все більшу увагу приділяти м'якій силі і культурним впливам або культурній інтервенції, багатостороннім механізмам регулювання міжнародних процесів у постбіполярному світі.

Звідси, *другий аспект* полягає у наповненні демократичним змістом як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Він спостерігається у всіх країнах незалежно від пануючого в них типу політичного режиму. Всесвітнє поширення отримує таке явище як прогресуюча політизація мас, які повсюдно вимагають доступу до інформації, участі у прийнятті політичних рішень, покращення свого матеріального становища і якості життя. Як доповнення традиційної дипломатії приходить публічна і навіть віртуальна (мережева) дипломатія. Це об'єктивно веде до такого явища як «другий напрям дипломатії», на відміну від її «першого напрямку», тобто офіційної дипломатії. У зв'язку з появою «другого напрямку дипломатії» постало питання про взаємини неурядових організацій з офіційними структурами, виник новий напрям — «багатоканальна дипломатія», тобто співробітництво офіційних осіб («першого напрямку дипломатії») з неофіційними представниками.

За визначенням американських аналітиків, публічна дипломатія це урядова діяльність, яка спрямована на просування національних інтересів та національної безпеки через розуміння, інформування і справляння впливу на зарубіжні аудиторії, а також розширення діалогу з іншими націями. Інформування та розуміння означає поширення інформації про внутрішню та зовнішню політику країни через усі можливі канали комунікації, враховуючи особливості сприйняття та культури цільової аудиторії. Основним принципом є націленість на отримувача інформації: важливим є не те, що сказано, а як це сприйнято аудиторією. Звідси, важливим завданням публічної дипломатії є забезпечення включення інтересів окремих держав і міжнародних регіонів у глобальний світовий порядок. Основними інструментами публічної дипломатії виступають засоби масової комунікації, міжнародні та національні неурядові організації, міжнародні неформальні контакти й обміни.

Американський фахівець із питань публічної дипломатії К. Росе визначив сім «стовпів» публічної дипломатії: 1) захист політичного курсу, тобто здобуття розуміння з боку зарубіжної громадськості; 2) контекст — пошук і створення сфер взаємних інтересів, спільної основи. Поширюючи фундаментальні цінності держави, важливо враховувати специфіку зарубіжних аудиторій і долати існуючі стереотипи, акцентуючи увагу на спільних рисах; 3) поширення послідовних правдивих повідомлень, які викликають довіру; 4) адаптація повідомлень для конкретних аудиторій. Реалізація цієї мети ґрунтується на дослідженні громадської думки та розумінні інших культур; 5) національні і транснаціональні ЗМІ; 6) союзи і партнерства з глобальними корпораціями, гуманітарними організаціями, національними спільнотами за кордоном тощо; 7) підтримка діалогу та здійснення освітніх і культурних обмінів для встановлення довіри і взаєморозуміння.

Третій аспект пов'язаний із розширенням складу і ростом багатоманітності політичних акторів. Тільки за останні 50 років кількість держав — членів Організації Об'єднаних Націй (ООН) зросла з 60 до 193. Зауважимо, що Палестина є державою-спостерігачем, а Ватикан визнаний ООН (на кінець 2014 року в світі існували також 42 залежні території). Водночас поряд з державами зростає кількість і неоднорідність інших діючих суб'єктів на міжнародній арені. Серед них — регіональні адміністрації, сепаратистські сили, релігійні рухи, незалежні профспілки, екологічні партії, транснаціональні корпорації, політичні об'єднання, нарешті, міжнародні організації. У результаті, як

підкреслює Дж. Розенау, виникають контури нової, «постміжнародної політики». Водночас, як ми вже відзначали, взаємодія і взаємовпливи державних і неконвенційних міжнародних акторів у кордонах «постміжнародної політики» дуже непрості, а часом і важко передбачувані. Це, зокрема, викликає широку дискусію щодо реорганізації міждержавних міжнародних організацій, наприклад ООН чи Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), так як механізми і можливості їх впливу на регулювання сучасної системи міжнародних відносин явно недостатні. Так, право вето в Раді Безпеки ООН або принцип прийняття рішення на основі консенсусу не спрацьовують у випадку необхідності врегулювання гострої конфліктогенної ситуації, яка виникла в результаті російської анексії Криму в березні 2014 р. і ведення Росією неоголошеної неконвенційної війни проти України на Донбасі в 2014–2017 рр.

Тенденція до змін у змісті загроз міжнародному миру і розширення поняття безпеки. *Перший її аспект* зумовлений посиленням ролі біфуркаційного чинника в міжнародних відносинах. Дж. Розенау відзначає, що світ «постміжнародної політики» характеризується хаотичністю і непередбачуваністю, спотворенням ідентичності, переорієнтацією традиційних зв'язків авторитету і лояльності. Іншими словами, ріст числа учасників вносить у систему міжнародних відносин велику невпевненість. Тому забезпечення воєнної безпеки держав продовжує залишатися актуальним завданням. Причому до нього додаються виклики, пов'язані із зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, ставок у сфері економічного змагання, проблемами міжнародного тероризму тощо.

При реалізації як своїх зовнішньополітичних завдань, так і завдань міжнародної політики кожна держава здійснює низку притаманних їй функцій. О.І. Шаповалова і Ю.А. Цирфа в цьому сенсі звертають увагу на важливе значення зовнішньополітичної ідентичності держави. Державам, як ключовим акторам міжнародних відносин, притаманні схильність до прагматизму, раціоналізації, відстоювання власних інтересів на міжнародній арені, тобто до вибудовування певної зовнішньополітичної лінії поведінки або ідентичності, яка сприяє здійсненню відповідних функцій. З поміж зовнішньополітичних державних функцій треба виділити, зокрема, такі: 1) оборонну, яка має на меті захист і збереження територіальної цілісності та суверенітету держави, прав та інтересів її громадян; 2) регулятивну, що полягає у визнанні суб'єктами міжнародних відносин закріплених міжнародними

правовими актами норм, принципів, традицій міжнародного спілкування; 3) інформаційно-представницьку, яку здійснюють відповідні органи, що репрезентують державу на міжнародній арені; 4) організаційно-посередницьку, котра полягає у втіленні в життя зовнішньо- і внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програмних установок відповідної держави; 5) інтегративну, зміст якої виявляється в тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування всього міжнародного співтовариства. Реалізація окреслених функцій безпосередньо залежить від конкретної історичної та міжнародної обстановки, ступеня розвитку суспільства і держави, зв'язків країни із зовнішнім світом та її спроможністю відігравати конструктивну роль у світовій політиці. Це прямо стосується і характеристики й оцінки сучасної зовнішньої політики України.

Другий аспект — трансформаційного плану: треба особливо звернути увагу на той факт, що в сучасному світі відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції і структури безпеки, засновані на співробітництві. Цей аспект характеризує взаємовплив і взаємозалежність національного і міжнародного аспектів безпеки. Виникає нове розуміння і зацікавленість кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної. Водночас таке розуміння навіть у світлі сучасних викликів і загроз не є панацеєю від традиційного свавілля на міжнародній арені потужних державних акторів. Одним із останніх прикладів може слугувати анексіоністська і милітаристська політика Росії щодо України. При цьому Кремль, намагаючись виправдати й інформаційно підкріпити свою політику, посилається на відповідні дії США і НАТО на території, наприклад, Югославії і підтримку Заходом незалежності Косово.

Все відзначене вище пов'язано із закріпленням нових елементів у правилах поведінки між державами в рамках сучасного міжнародного порядку, що насамперед характеризується зростанням визначального впливу двох кардинальних постулатів — права гуманітарної інтервенції та нелегітимності авторитарних режимів (інтервенція НАТО 1999 р. в Косово, тиск на С. Мілошевича в Сербії, війна 2003 р. в Іраку, погрози Північній Кореї та Ірану з боку США, надання Францією і Великою Британією допомоги повстанням у Лівії, анексія Криму і війна Росії проти України, включаючи направлення в Донецьку і Луганську області так званих гуманітарних конвоїв, тощо). Новизна ситуації в тому, що США і держави НАТО, а за ними і Російська Федерація,

спираючись на свій силовий потенціал і довільно трактуючи діючі міжнародно-правові норми, стали наполегливо домагатися легітимізації практики гуманітарних інтервенцій і ствердження в міжнародних відносинах нового принципу вибіркової легітимності урядів суверенних держав — тенденції, яка йде врозрід з основоположним принципом невтручання, закріпленим ще Вестфальським миром 1648 р., і загрожує наростанням хаосу в постбіполярній системі міжнародних відносин. Така загроза стає особливо небезпечною з точки зору, поперше, відзначеної вище неефективності в діяльності ООН і ОБСЄ по врегулюванню гострих кризових і конфліктогенних ситуацій в сучасному світі (останні приклади — Сирія і Україна), а, по-друге, грубого порушення нормативно-правових засад функціонування сучасного світопорядку, в тому числі таких засадничих міжнародних документів як Статут ООН від 24 жовтня 1945 р. і Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р.

Звідси, *третьої аспект* зумовлений як утвердженням, так і ревізією новітніх (сучасних) механізмів регулювання міжнародного порядку. Фактично здійснена реорганізація глобальних структур світоуправління таким чином, що поряд з універсальними за охопленням і офіційними за статусом оонівськими механізмами склався напівзакритий і неформальний (за кількістю членів і типом прийняття рішень) механізм. Мова йде про діяльність «великої вісімки» (після вторгнення в Україну навесні 2014 р. Росія була відсторонена від участі в діяльності цієї організації, яка знову перетворилася в G-7), як самостійну, так і з блоком НАТО. На початок XXI ст. ця неформальна коаліція за практичним впливом на світову політику не лише стала врівень з ООН, але й чітко окреслила тенденцію до нарощування свого впливу в подальшому.

Водночас, поряд з двома гілками механізму регулювання міжнародних відносин — універсальною (ООН) та інституційно-груповою (G-7 + Північноатлантичний альянс), у світі стали проступати контури третьої гілки. Мова йде про тенденцію до зростання індивідуально-групового впливу на всю систему міжнародного світопорядку з боку США і, при необхідності, вузької коаліції обраних ними під реалізацію конкретної мети держав (наприклад, коаліція США, Великої Британії, Росії у другій афганській війні 2001–2002 рр. або американо-британська військова коаліція проти Іраку в 2003 р.). Разом з тим ситуація довкола Сирії в 2013–2017 рр. і України в 2014–2017 рр. свідчать про необхідність, потребу і вміння різних політичних акторів

шукати компроміси і досягати домовленостей, насамперед шляхом використання всіх можливостей сучасної дипломатії, а не шляхом застосування сили і нехтування базовими засадами міжнародного права. Зробити це буде вкрай складно, так як останні події на арені міжнародних відносин призвели не лише до загострення відносин між Росією й іншими потужними міжнародними акторами, насамперед США, ЄС і НАТО, але й до втрати взаємної довіри. «Москва більше не довіряє Заходу, а Захід не вірить Москві. Це жахливо», — сказав у інтерв'ю німецькому журналу *Der Spiegel*, яке опубліковане 10 січня 2015 р., экс-президент СРСР М. Горбачов.

Тенденція до глобалізації та фрагментації, інтеграції та дезінтеграції міжнародних відносин. *Перший її аспект* викликаний глобалізацією міжнародного життя, зростанням універсальності, взаємозалежності та взаємообумовленості сучасних міжнародних процесів. Фактично найважливішою сутнісною характеристикою глобалізації стали реалії нової якості «всезагальності» людського буття: воно більше не вкладається у звичні рамки національно-державних утворень і, відповідно, державоцентричної парадигми. Тобто, мова йде про створення глобального («всесвітнього») співтовариства, у рамках якого існуючі національно-державні утворення виступають у якості більш-менш самостійних структурних одиниць. Недаремно, виходячи з основних тенденцій світового розвитку, соціолог Дж. Грум вважає, що сучасне покликання науки міжнародних відносин полягає у створенні політичної соціології глобального суспільства.

Водночас, глобалізаційні процеси ведуть до зростання конфліктості, так як за ними стоять колосальні інтереси (економічні, політичні, інформаційні, воєнні тощо), корінні відмінності між потенціалом і можливостями різних країн світу, культурно-цивілізаційні розбіжності та виклики, а також виникнення нових і загострення багатьох старих глобальних проблем. Глобальні проблеми людства поділяються на: соціально-політичні; соціально-економічні; соціально-екологічні; проблеми людини. Тут не можна оминати увагою тенденцію до наростання загрози проблем техногенного характеру. Прикладом може слугувати викликана могутнім цунамі катастрофа на атомній електростанції Фукусіма в Японії. Загалом, глобальні проблеми — це найсуттєвіші, злободенні проблеми, які торкаються життєвих інтересів всіх народів і для свого розв'язання вимагають колективних зусиль світового співтовариства.

Разом з тим глобальні зміни стимулювали нові підходи до вирішення проблем і конфліктів між державами, внесли корективи в між-

народну політику. Значний вплив на зміну міжнародної політики справили видатні вчені, представники Римського клубу, політичні діячі. Так, Б. Рассел і А. Ейнштейн у своєму маніфесті (1955 р.) наголошували, що в ядерну добу міждержавні сутички, спроби вирішувати проблеми силою загрожують людству знищенням. Автори доповідей Римському клубу закликали суспільство, насамперед політиків, «поглянути далі інтересів нинішнього дня», «потурбуватись про виживання всього роду людського», «приступити до спільних, колективних, координованих дій різних організацій і держав». У цьому дусі висловлювались А. Сахаров, В. Брандт, Е. Кеннеді. Наука, яка займається вивченням впливу глобалізації та глобальних проблем на людство, пошуком ефективних шляхів їх розв'язання отримала назву глобалістики.

У цьому контексті не лише у спільнотах різних країн, а й серед науковців набуває популярності дихотомічний підхід «за» чи «проти» глобалізації. За результатами останніх опитувань громадськості зростає кількість тих, хто «проти». Зокрема помітно набирає сили тенденція до критичного сприйняття глобалізації внаслідок явного розмивання суверенітету національної держави. Окрім того, так звані «антиглобалісти» наголошують на негативних наслідках домінування у світовому масштабі ТНК (транснаціональних корпорацій) та єдиної на сьогодні «наддержави», а також на численних недоліках, що супроводжують цей процес: різке зростання безробіття, посилення соціальної напруги, тенденція до популяризації світового співтовариства і маргіналізації на планетарному рівні, тероризм, «кримінальна глобалізація» тощо. Такі обставини, на наш погляд, є найголовнішим «камнем спотикання» сучасної глобалістики. Звичайно, однополюсна глобалізація «по-американськи» у частини спільнот багатьох країн світу викликає природний опір — «антиглобалізацію». Проте глобалізація не може обмежуватися лише негативними проявами та конкретними, чітко спланованими акціями глобалізаційних «лідерів» і «аутсайдерів». Адже стрижневим компонентом цього явища є об'єктивне підґрунтя — перш за все детермінантний процес всеохоплюючих економічних зв'язків і відповідні соціально-політичні процеси.

Другий аспект характеризує сутність фрагментації міжнародних відносин. І. Лолан говорить про «балканізацію планети». Під нею він розуміє незворотний процес розпаду відносин солідарності і взаємозалежності, що поступово встановились у повоєнному світі. П. Циганков також вважає, що явища «фрагментації», «балканізації», «дроб-

лення» відображають реальні тенденції, що стосуються і політичних рішень. Мова йде про те, що розпад СРСР і Східного блоку, ліквідація біполярної системи ослабили «внутрішню дисципліну» західних держав і виявили раніше приховані суперечності. Колись єдиний Захід змінюють окремі центри сили, про що свідчить утворення ЄС та НАФТА. У цьому сенсі заслуговує на увагу точка зору академіка Є.М. Примакова. В книзі «Мінне поле політики» він зазначив, що закінчення «холодної війни» стало відправною точкою просування до облаштування стабільного і передбачуваного світу на глобальному рівні. Але водночас різко розширилась зона регіональних конфліктів, повсюдний шок спричинив злет хвиль тероризму і, відповідно, зберігається загроза поширення зброї масового знищення.

Міжнародний тероризм став вагомим чинником міжнародного життя і водночас загрозою світопорядку ще в другій половині ХХ ст. Фактично політичний тероризм є специфічною тактикою політичної боротьби на міжнародній арені, що полягає в системному використанні ідеологічно вмотивованого насилля. Потужним терористичним угрупованням, яке оголосило своїм ворогом практично увесь Західний світ, стала створена Усамою бін Ладеном ще в 1988 р. організація «Аль-Каїда». Вона здійснила низку масштабних терористичних актів, більшість із яких були спрямовані проти США. Відправною точкою яскравого прояву міжнародно-терористичної діяльності у ХХІ ст. стали терористичні акти в Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 р. (3 тис. жертв), які пов'язують у тому числі й з «Аль-Каїдою». У відповідь США та їх союзники розгорнули глобальну антитерористичну діяльність.

12 вересня 2001 р. керівники країн-членів Ради євроатлантичного партнерства рішуче засудили терористичні дії проти США, які були скоєні 11 вересня 2001 р., та зобов'язалися докласти максимум зусиль для боротьби з проблемою тероризму. Країни-члени РЄАП у межах своїх повноважень та відповідно до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, положень Статуту ООН та резолюції Ради Безпеки ООН № 1373 докладатимуть усіх можливих зусиль, спрямованих на запобігання та боротьбу з тероризмом у всіх його формах та проявах. Експерти визнали як одну з провідних політику НАТО в боротьбі із сучасним тероризмом, основні напрями якої були започатковані на Паризькому саміті в листопаді 2002 р.

Боротьба проти міжнародного тероризму хоч і завдала суттєвого удару по міжнародному терористичному руху, але не ліквідувала

його як одну із глобальних проблем сучасного світу. Прикладом живучості і небезпечності цього явища можуть слугувати нещодавні атаки палестинських терористів проти Ізраїлю, низка терактів у Парижі на початку січня 2015 р., зокрема вбивство 12 осіб у редакції сатиричного тижневика *Charlie Hebdo*, а також терористичні атаки в Берліні та Лондоні в 2016–2017 рр.

Третій аспект полягає у виявленні феномену економічної, соціальної, політичної інтеграції та дезінтеграції, які спостерігаються сьогодні практично у всіх регіонах світу. Прикладом можуть служити, з одного боку, процеси об'єднання Європи, а, з другого, процеси розпаду на просторі колишнього СРСР і світу соціалізму взагалі. Теоретики й аналітики міжнародних відносин правомірно звертають увагу на ту обставину, що формування цілісного світу супроводжується не тільки інтеграційними процесами, але й створює умови для виключення, відкидання на периферію всіх, хто не здатний включитися до міжнародних взаємозв'язків і справляти вплив на їх розвиток.

Надзвичайно вагомим чинником стабільності, прогнозованості та передбачуваності розвитку як європейської, так і міжнародної системи відносин з початку 1990-х років і до сьогодні залишається Європейський Союз, який об'єднує 28 країн з 500-мільйонним населенням. На перспективу він має всі шанси зберегти свої позиції як одного з найвпливовіших міжнародних акторів. Поряд із ЄС вагому роль в регіональних системах міжнародних відносин з впливом на інтегруючу їх міжнародну складову відіграють й інші інтеграційні об'єднання. Прикладами таких інтеграційних конструктів є, зокрема, Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА), яка утворилася 1 січня 1994 р. після вступу в дію угоди від 17 грудня 1993 р. між США, Канадою і Мексикою; Меркосур (Спільний ринок Півдня) — створений у 1991 р. економічний союз держав у Південній Америці, до якого входять Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай і Венесуела, а як асоційовані члени — Чилі, Болівія, Перу, Колумбія та Еквадор; АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) — створена ще 8 серпня 1967 р. на основі Бангкокської декларації геополітична та економічна міжнародна організація, до якої входять 10 країн, розташованих в Південно-Східній Азії (Філіппіни, Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма, В'єтнам). Тенденція до зростання ролі інтеграційних процесів у сучасній системі міжнародних відносин, у тому числі й на регіональних і субрегіональних її зрізах, зберігає свою актуальність. Підтвердженням цього

можуть слугувати, наприклад, інтеграційні моделі Китай+АСЕАН або Японія+АСЕАН.

За логікою концепції мультиполярності (мультиполярні міжнародні системи характеризуються наявністю багатьох або численних впливових міжнародних акторів), як вважає С. Толстов, ймовірним наслідком взаємодії основних інтеграційних утворень (їх співіснування в режимі співробітництва та конкуренції) може стати нова проміжна форма «концерту держав», мета якого полягатиме в підтриманні стабільності та розв'язанні проблем планетарного значення. Аргументом на користь цієї концепції вважаються зміни традиційних груп протиріч та основних засобів їх урегулювання — збільшення питомої ваги так званих нетрадиційних конфліктів (цивілізаційних, релігійних, етнічних), загострення конкуренції в питаннях контролю за поширенням технологій, позірне зменшення ролі військового фактора в міжнародних відносинах, згортання можливості монодержавної гегемонії, дифузне збільшення можливостей системного впливу для відносно широкого кола держав .

Четвертий аспект знаходить вираження у збереженні впливу геополітичних, економіко-фінансових, демографічних, екологічних чинників на міжнародні відносини. При цьому деякі з них, наприклад фінансовий, роль транснаціональних корпорацій (ТНК) тощо, навіть посилюють свій вплив. Свідченням цього стали прояв і наслідки глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. як для світової спільноти загалом, так і окремих її сегментів, зокрема. Шведські дослідники А. і Д. Андерсони створили свою «мережеву» модель у сфері сучасної світової економіки і міжнародних економічних відносин . Спираючись на наукові факти і міжнародну практику, головною причиною трансформаційних зрушень Андерсони вважають стрімку інтеграцію національних економік у глобальну економічну систему. «Мережеву» модель Андерсонів можна умовно назвати моделлю глобальної економіки, побудованої на основі теорії соціальних мереж. З точки зору еволюції сучасної системи міжнародних відносин треба констатувати, що все чіткіше простежується тенденція до зростання значення і ролі геоекономічних чинників, які суттєво доповнюють і розширюють поле класичної геополітики.

Тенденція інформаційно-комунікативного змісту. *Перший аспект* зумовлений фантастичним зростанням ролі інформації в сучасному світі, швидкістю її надходження, можливостями доступу до неї та оперуванням або маніпулюванням інформаційними ресурсами.

Останній приклад «викидання потрібної інформації» через ресурс Wikileaks — міжнародний мережевий соціальний проект Джуліана Ассанджа — є свідченням того, що Інтернет охоплює всю сферу політичних комунікацій у сучасному соціумі, видозмінюючи та встановлюючи їх нові принципи. При цьому цінність Мережі зростає, за «законом Меткафа», пропорційно квадрату чисельності її користувачів. Практично це значить, що при збільшенні кількості користувачів Інтернетом з 500 млн. до 1 млрд. цінність Інтернету і його можливостей підвищується в чотири рази. У Глобальній Мережі не тільки накопичуються всі «нові знання світу», вона дозволяє за їх допомогою державам-лідерам здійснювати в своїх інтересах кардинальні впливи, в тому числі шляхом тиску, маніпулювання, шантажу, як на міжнародну систему в цілому, так і на її регіональні та периферійні структурні елементи. Загалом, держави, які виграють «світову інформаційну гонку», на думку російського дослідника Д. Пескова, отримують три типи бонусів: безпосередні — за рахунок підвищення ефективності прийняття та реалізації рішень; тактичні — завдяки отриманню нових функціональних можливостей; стратегічні — маючи здатність устанавлювати свої правила гри на якісно новій території інформаційного поля.

Другий аспект — зростання ролі Інтернету в світовій політиці, де він виступає у трьох головних якостях. Насамперед, мова йде про Інтернет як простір світової політики, в якому відображається і відбувається діяльність різноманітних міжнародних інститутів, а також простежуються нові фактори впливу на світову політику і становище держав на планеті. Далі, Інтернет виступає як об'єкт світової політики, тобто окремих простір. У цьому сенсі він залишається на периферії світової політики. Це викликано, зокрема, тим, що питанням його регулювання та розвитку в якості об'єкта приділяється мало уваги. Нарешті, Інтернет потрібно розглядати і як виклик світовій політиці, тобто як свого роду технологію, яка формує життя суспільства, змушує міжнародні інститути видозмінюватися і по-новому впливати на еволюцію людства.

Аналіз Інтернету як виклику в сфері міжнародних відносин веде до необхідності усвідомлення низки серйозних загроз з його боку. Особливу небезпеку таїть використання Мережі для ведення широкомасштабних інформаційних воєн або здійснення спеціальних інформаційних операцій. М. Лібікі — один із провідних теоретиків у галузі інформаційних воєн — у своїй книзі «Що таке інформаційна війна»

визначає сім форм інформаційної війни: 1) командно-управлінська (націлена на знищення каналів зв'язку між командуванням і виконавцями); 2) розвідувальна (збір важливої і захист власної інформації); 3) психологічна (пропаганда, інформаційна обробка населення, деморалізація); 4) хакерська (диверсійні дії та атаки проти ворога шляхом створення спеціальних програм); 5) економічна (інформаційна блокада й інформаційний імперіалізм; 6) електронна (спрямована проти засобів електронних комунікацій — радіозв'язку, радарів, компютерних мереж); 7) кібервійна — кримінальні дії, скоєні з використанням електронних комунікаційних мереж та інформаційних систем або проти таких мереж і систем (Лібкі відокремив кібервійну від хакерської війни, убачаючи в «кібервоїні» істоту, яка селиться в систему і живе в ній). Інформаційна індустрія для провідних держав — міжнародних акторів виступає у якості головного чинника стратегічної конкуренції і ця тенденція на перспективу посилюватиметься.

Тенденція до змін у характері відносин між телуро- і таласократичними силами в світі після завершення «холодної війни». *Перший її аспект* полягає в еволюції сучасної геоісторичної фази планетарного дуалізму, як «певного способу реалізації основної суперечності сил Суші та Моря». Найважливішими тут є особливості структури, конфігурації центросилових відносин. При цьому одночасно існують і розвиваються два виміри: інтеграція таласо- і телурократичної напівсфер під владою домінуючого центру сили — США; формування поліцентричності для запобігання глобалістичним зазіханям (поряд з США — ЄС, Росія, Китай). Така ситуація, коли гегемонія в одній напівсфері співвідноситься з поліцентризмом, досить небезпечна для міжнародного миру. Саме в сучасних умовах загострення міжнародної обстановки і конфронтації, зокрема по лінії США — Росія, ми спостерігаємо загрозливе порушення рівноваги між телурократією і таласократією на глобальному рівні.

В прогнозі «Глобальні тенденції 2020», підготовленому Національною розвідувальною радою США ще в 2004 р. , зазначалося, що геополітичний простір, у якому домінує американська могутність, стане складнішим і багатоманітнішим. Ці ознаки можуть призвести до суттєвих змін у позиціонуванні США, оскільки через піднесення Китаю США тяжітимуть до ролі «балансирів» між Китаєм, з одного боку, та Японією та іншими азійськими країнами — з іншого. Стверджувалося, що тенденції глобального розвитку вимагають від США лідерства, проте американському керівництву знадобляться хист і ви-

нахідливість, аби досягти консенсусу. Гострі суперечки з питань етики і моралі супроводжуватимуться сподіваннями частини міжнародних суб'єктів на збереження ролі США як провідного гаранта міжнародної безпеки, оскільки лише США володітимуть подібними для цього силами і військовими засобами. Проте архітектура міжнародних відносин не пристосована для забезпечення розподілу відповідальності в питаннях безпеки. На думку американського експертного співтовариства, окрім НАТО жодна інша структура чи регіональна організація не здатна взяти на себе таку відповідальність, хоча саме роль НАТО останнім часом викликала найбільші заперечення з боку інших акторів міжнародних відносин, насамперед Російської Федерації та її союзників.

Звідси, *другим аспектом цієї тенденції* еволюції сучасних міжнародних відносин виступає направленість до перетворення світового міжнародного порядку в «постамериканський світ» (за визначенням відомого американського політолога Ф. Закарії). У своїй однойменній книзі, яка вже стала бестселером, він дає таку влучну характеристику нової міжнародної системи: «У цій системі, яка розвивається, Сполучені Штати займають основне місце, але саме їм новий порядок і кидає найбільше викликів. Більшості інших великих держав ще належить визначити свою роль — і цей процес уже йде повним ходом. Китай та Індія стають все серйознішими гравцями у своєму і сусідніх регіонах. Росія завершила пристосування до пострадянських умов і перетворюється у все впливовішу (насамперед за рахунок енергоносії і потужних ядерних озброєнь — С.Т.), і навіть агресивну (свідченням цього стала її анексіоністсько-окупаційна політика щодо України — відторгнення Криму і приєднання до Російської Федерації як її суб'єкта — і неоголошена війна проти України на сході в Донецькій і Луганській областях. Після цього перед Росією постало щонайменше дві загрози: санкції Заходу і падіння цін на нафту на світових ринках — С.Т.). Японія, хоча це розвинена держава, все охочіше говорить сусідам про свої погляди. Європа діє на торговій і економічній площадках зі зростаючою могутністю і цілеспрямованістю. В латиноамериканських справах усе гучніше звучать голоси Бразилії та Мексики. Південна Африка позиціонує себе в якості лідера всього африканського континенту. І ці країни займають на міжнародній арені все більший простір». В останній футурологічній доповіді Національної розвідувальної ради США «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи» (2012 р.) в довгостроковій перспективі вектор очкувань зміне-

но в бік дифузії «глобальної влади», що змушує зосереджувати увагу на критичній динаміці відносин між старими і новими акторами глобального рівня. В такому контексті питання про те, як інші держави реагуватимуть на скорочення або можливий принциповий перегляд ролі і впливу США на міжнародній арені, залишається відкритим. Це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в переструктуризації всієї сучасної системи міжнародних відносин.

Така тенденція має перспективи і з точки зору історичного досвіду, який вказує не лише на обов'язкову множинність реальних суб'єктів політики й альтернативність світового політичного процесу, але й на короткочасність відвертої домінації. За результатами аналізу І. Валлерстайна, спроможність держави-гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим великим державам обмежується 25–50 роками.). Так виникають і поступово набирають сили інші глобалізаційні центри. На першочергову увагу заслуговує КНР, яка в абсолютних вимірах ВВП вже залишила позаду США і є потенційним світовим лідером за темпами прогресу і зростання ВВП (у середньому майже на 10% за рік). «Великий Китай здатний кинути виклик Заходу» — до такої думки схиляється все більше дослідників. Упродовж останніх двадцяти років потужним і впливовим міжнародним актором став ЄС і має всі можливості для збереження і навіть зміцнення своїх позицій. Усе це дозволяє передбачати, що у стратегічній перспективі — 15–20 років — еволюція сучасної системи міжнародних відносин відбуватиметься у бік формування поліцентризму при збереженні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональних і периферійних її рівнях, з прагненням окремих потужних елементів-суб'єктів міжнародної системи до домінації.

Загалом проблема закономірностей і тенденцій еволюції міжнародних відносин, залишається дискусійною в науці про міжнародні відносини, що, зокрема, пов'язано і з її відставанням в осмисленні глобальних міжнародних політичних тенденцій. Це пояснюється, насамперед, специфікою досліджуваної нами сфери суспільних відносин, де особливо важко виявити повторюваність тих або інших подій і процесів. Тому основні риси як закономірностей, так і тенденцій еволюції сучасних міжнародних відносин проявляються у їх відносному, вірогіднісному, стохастичному, минущому характері.

Водночас постійна еволюція, яку вповні можна визначити і як трансформаційну еволюцію, та характер змін у світі «постміжнарод-

ної політики», прикладом чого слугують і останні події в країнах «арабської весни» або «гібридна» чи неконвенційна неоголошена війна Росії проти України 2014–2017 рр., не дають можливості прийти до консенсусу щодо загальноприйнятої назви сучасної системи міжнародних відносин. Перефразовуючи консервативного британського письменника-публіциста, журналіста і політика Д. Прайса-Джонса, можна говорити про «пластичну ситуацію» в формуванні нової системи міжнародних відносин, яка має властивість відносно швидко змінюватися і набирати різних форм. Надзвичайно важливо відчуті і врахувати тенденцію сучасної системи міжнародних відносин до такого характеру змін. У тому числі й з цього приводу дуже актуальні слова рейхсканцлера Отто фон Бісмарка: «Завдання державного діяча — почути кроки Всевишнього, який іде крізь історію, і схопитися за його фалди, коли він буде проходити поряд». Головна ж ціль міжнародної архітектури світу «після холодної війни» полягає в забезпеченні миру, міжнародно-правового світопорядку, розвитку і свободи для всієї світової спільноти.

Безперечно, становлення нового світопорядку на демократичних засадах буде довгим і складним процесом еволюції сучасної системи міжнародних відносин. При цьому його всеохоплююча природа має відображати три фундаментальні основи миру — безпеку, соціальний та економічний добробут і розвиток, демократію і повагу людських прав і свобод. Внесок у їх створення повинні зробити всі міжнародні актори, і насамперед держави, в тому числі Україна як впливова регіональна європейська константа, керуючись при цьому виваженою, добре збалансованою і прогнозованою для партнерів політикою, спрямованою на забезпечення сприятливих для поступального розвитку Української держави і суспільства міжнародних умов. У цьому контексті засобами підвищення безпеки для нас слугуватимуть нарощування довіри, розширення політичного діалогу і співробітництва як з європейськими державами на двох- і багатосторонній основі в рамках загальноєвропейського процесу, так і з державними та недержавними міжнародними акторами на глобальному полі.

3. Національний інтерес

як головне спрямування зовнішньої політики

У наш час в умовах зростання глобальної взаємозалежності людства категорії «інтерес» належить важлива роль у розумінні суті тих подій, явищ і процесів, які відбуваються у сфері міжнародних відно-

син. Вся зовнішньополітична діяльність держав виражається насамперед у прагненні відстоювати свої дійсні чи надумані національні інтереси. При цьому національний інтерес є усвідомленням і відображенням державних потреб, які відстоюються лідерами даної держави. Тому фактично **під національним інтересом треба розуміти національно-державний інтерес**. Традиційно головний національно-державний інтерес **включає три основних елементи**:

- воєнна безпека;
- економічне процвітання і розвиток;
- державний суверенітет як основа контролю над певною територією та населенням.

Таке тлумачення не суперечить твердженню Г. Моргентау, що «теорія ... світової політики повинна будуватися навколо поняття «національний інтерес». Г. Моргентау та інші **політичні реалісти** дали класифікацію національних інтересів. Тут вони **виділяють наступні інтереси**:

- **постійні або фундаментальні** (захист території, населення і державних інститутів від зовнішньої небезпеки; розвиток зовнішньої торгівлі та зростання інвестицій, захист інтересів національного капіталу за рубежом; взаємовідносини із союзниками і вибір зовнішньополітичного курсу);

- **минуці або проміжні** (перемога у збройному конфлікті, створення альянсу для досягнення конкретної мети на даному етапі розвитку міжнародних відносин, вступ до міжнародної організації);

- **інтереси виживання** (усунення загрози самому існуванню держави);

- **життєві інтереси** (захист безпеки і добробуту нації від серйозних потрясінь);

- **периферійні або дрібні інтереси** (інтереси локального характеру).

Треба зазначити, що без точного розуміння національного інтересу неможливо виробити правильний політичний курс, визначити відповідні орієнтації у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Виходячи з цього, український дослідник **В. Кириченко** запропонував таке визначення цього поняття: «... **Національний інтерес — це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Ці інтереси поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому»** (*Віче. — 1992. — № 3. — С. 4*). Отже, оскільки найвищим національним інтересом будь-якої країни є збереження суверенітету і територіальної цілісності, то пра-

вильне визначення національного інтересу є необхідною передумовою забезпечення національної безпеки.

Ідеї сучасного розуміння національної безпеки вперше сформулював «Закон про національну безпеку», введений у США 1947 р. Створена у відповідності з цим законом Рада національної безпеки США повинна була «давати поради Президенту з питань інтеграції внутрішньої, зовнішньої та військової політики, які мають відношення до національної безпеки». Іншою важливою функцією системи національної безпеки був обов'язок виважувати й оцінювати перспективні цілі, зобов'язання та ступінь розвитку для США у зв'язку з їхньою «дійсною та потенційною військовою силою».

Одне із класичних визначень національної безпеки дали Е. Азер і Ч. Мур — це «фізичний захист держави від зовнішніх насильницьких загроз переважно воєнного характеру». Таке визначення, щоправда, є дещо вузьким і з позицій сьогодення вимагає уточнення. Як адекватне сучасним умовам розвитку людства можна сприйняти визначення, запропоноване *Фондом міжнародної безпеки ЮНЕСКО*, що трактує поняття національної безпеки так: «**Стан суспільства, за якого сукупність державних та суспільних гарантій забезпечує його стійкий розвиток, захист базових інтересів нації, джерел його духовного і матеріального благополуччя від зовнішньої та внутрішньої загрози**» (*Політика і час. — 1993. — № 4. — С. 38*). Головними об'єктами національної безпеки виступають громадяни (їх права і свободи), суспільство (його духовні та матеріальні цінності), держава (її конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність). На цій підставі *основними показниками національної безпеки можна визнати такі чинники:*

- національну незалежність і суверенітет, територіальну цілісність держави;
- розвиненість громадянського суспільства, рівень демократизму, сформованість та дієвість законодавчої бази правової держави, захищеність особи;
- економічні можливості держави;
- стан збройних сил, їхню боєдатність та боєготовність;
- національне визначення та самобутність;
- розвиток національної самосвідомості та культури;
- наявність загальної стратегії національного розвитку, «національної ідеї», загальновизнаної мети;
- національну згоду і єдність;

- внутрішньополітичну стабільність;
- готовність та здатність політичних сил реалізувати загально визначені цілі.

Іншими словами, **національна безпека — це міра реального рівня прав і свобод членів людського співтовариства (громадян) відповідної цьому співтовариству держави.** Виокремлюються *три основні властивості національної безпеки.*

Перша. Кожній державі у певний момент розвитку відповідає своя «стеля» національної безпеки. Ця властивість дозволяє порівнювати держави за їхніми «стелями» національної безпеки. Чим вища «стеля», тим потенційно держава сильніша.

Друга. Національна безпека характеризується певним рівнем інтегрованості. Якщо розпад об'єднання держав призведе до помітної стрибкоподібної зміни національної безпеки «уламків», то можна говорити про наявність інтегрованої національної безпеки у такого об'єднання держав. Коли ж після розпаду об'єднаної структури подібної стрибкоподібної зміни не передбачається, то об'єднання держав ще не досягнуло такого ступеня інтегрованості, коли його належить розглядати як «кістяк» нової більшої системи національної безпеки. Об'єднання держав уже відбулося, а об'єднання систем національної безпеки — ще ні. Прикладом може слугувати Європейське співтовариство, у якому держави об'єдналися лише за окремими структурами і функціями.

Третя. Національна безпека для різних верств суспільства однієї і тієї ж держави однакова. В її основі знаходиться прагнення держави захистити своїх громадян, незалежно від їхнього соціального, майнового, національного чи релігійного статусу. Тим самим вона захищає свій національний суверенітет, відповідний рівень прав і свобод у суспільстві.

В сучасному світі відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції і структури безпеки, засновані на співробітництві. Ця тенденція характеризує взаємовплив і взаємозалежність національного і міжнародного аспектів безпеки. Виникає нове розуміння і зацікавленість кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної.

Міжнародна безпека — такий стан міжнародних відносин, за якого створюються умови, необхідні для існування та функціонування держав, забезпечення їхнього повного суверенітету, політичної та економічної незалежності, можливої відсічі воєнно-політичному натиску й агресії, рівноправних відносин з іншими

країнами. Водночас міжнародну безпеку треба розглядати як політику, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і всього світового співтовариства. Останні події, зокрема розпад СРСР та системи соціалізму, крах біполярного світу, воєнні дії НАТО в Югославії, війна Росії на Кавказі, терористичні акти в різних регіонах світу і т.п.. ставлять на порядок денний необхідність побудови єдиної загальнолюдською системи міжнародного правопорядку. Вона має ґрунтуватися на засадах колективізму, добровільності та демократизму, але, разом з тим, передбачатиме жорстко визначені певні зобов'язання її членів. При цьому треба мати на увазі, що *сучасна світова практика виробила три головні засоби дотримання міжнародної безпеки:*

- стримування потенційної агресії чи інших небажаних дій за допомогою різних засобів тиску, в тому числі воєнної сили;

- покарання агресора чи іншого порушника міжнародної безпеки застосуванням проти нього тих чи інших практичних заходів впливу або ж їх поєднання;

- політичний процес як з метою доповнення силових рішень, так і всебічної легітимації (правової, політичної) підсумків даних міжнародних подій.

Уже самі дефініції понять «національна безпека» і «міжнародна безпека» дають підстави говорити про наявність у їх складі певних взаємозв'язаних елементів. **У найзагальнішому розумінні система національної безпеки — це суспільство.** Справа в тому, що людство не створило систему національної безпеки як щось додаткове до суспільства, держави та її інститутів, а тільки відкрило її як об'єктивну реальність. Всі соціальні та біологічні структури створювалися задля підвищення безпеки як суспільства в цілому, так і окремих його особистостей (індивідів).

Оскільки існування суспільства в сучасних умовах неможливе без влади, то держава є найважливішою складовою системи національної безпеки. **Усі державні структури, що функціонують згідно з формальними нормами, розглядаються як формальні структури системи національної безпеки.** Громадські організації (профспілки, кооперативи, партії; спортивні, культурні, релігійні, молодіжні осередки) на протигагу державним називаються неформальними структурами. Формальні та неформальні структури в системі національної безпеки переплетені й існують у широкому діапазоні близькості — від майже повної роз'єднаності до майже повної з'єднаності. Дня систе-

ми національної безпеки притаманне також не лише переплетіння формальних і неформальних структур, але й переплетіння функцій. Ядром і регулятором процесів у системі національної безпеки виступає держава. Головним же об'єктом функціонування системи національною безпеки є людина. Саме люди наділяють державу правом регулювання відносин, а, звідси, ***держава виконує дві основні функції в системі, національної безпеки:*** 1) регулює відносини всередині співтовариства і задля нього; 2) забезпечує своє самозбереження.

З метою забезпечення та зміцнення зовнішньої безпеки членів світового співтовариства, насамперед в особі держав, створюється система міжнародною безпеки. Вона ґрунтується на системі зобов'язань, гарантій і можливостей її суб'єктів. ***Серед різних систем міжнародної безпеки доцільно виділити:***

- ***глобальні*** (прикладом такої системи був біполярний світ з системою протистоянь і стримувань, які існували з боку СРСР і США);

- ***регіональні***, які спираються на конкретні інститути в певному регіоні (в Європі реальною основою регіональною системи безпеки можуть стати три інститути — ЄС, ОБСЄ, НАТО, хоча вони мають різний потенціал, відрізняються складом учасників і головними цілями та напрямками діяльності);

- ***субрегіональні***, де основна зацікавленість у спільному забезпеченні військової безпеки змінюється потребою розвивати економічні зв'язки (наприклад, Вишеградська група, Центральноевропейська ініціатива, Чорноморське економічне співробітництво, Балтійське співробітництво, проект «Єврорегіон»);

- ***двохсторонні домовленості***, які охоплюють військово-політичні та економічні проблеми і виступають нижчим базовим рівнем системи безпеки в Європі.

В цілому ***ефективність будь-якої міжнародної системи безпеки залежить від кількох основних факторів:***

1) від стану і тенденцій розвитку сучасної геостратегічної ситуації, міжнародних реалій на регіональному та субрегіональному рівнях;

2) від внутрішнього становища держав і їх реальних можливостей на далеку перспективу;

3) від характеру сучасних загроз, які найсуттєвіше впливають на стабільність держав на регіональному й субрегіональному рівнях;

4) від ефективності вже існуючих систем безпеки та їх спроможності змінюватися з урахуванням нових завдань;

5) від реальних можливостей створення нових систем безпеки і характеру їх взаємодії з існуючими.

4. Основні методи теорії міжнародних відносин

ТМВ, як і кожна наука, використовує низку пізнавально-дослідницьких методів. Перш ніж зупинитися на їх конкретному аналізі, необхідно дати загальне тлумачення понять «метод» і «методологія». Найдоцільніше це зробити з точки зору загальнофілософського епістемологічного підходу. Тут епістемологія — розділ філософії, який займається проблемами теорії пізнання: аналізом природи пізнання як явища, вивченням передумов виникнення пізнання як практичного процесу, закономірностей його еволюції, природи й сутності знання як явища, співвідношення пізнання та знання, реальності й знань, умов достовірності знання, пошуками визначення і критеріїв того, що взагалі слід вважати знанням.

З таких позицій, причина звернення науки до методу й методології в тому, щоб дотримуватися певних досить строгих правил і прийомів, по-перше, дослідження явищ і процесів; по-друге, роздумів над підсумками спостережень і виведення на їх підставі певних умозаключень; по-третє, перегляду раніше сформульованих положень і висновків чи то в бік відмови від них, часткового корегування або подальшого розвитку. Тільки наявність таких правил і їх строге дотримання дають змогу порівняти, сумістити, перевірити результати всіх окремих спостережень, досліджень, роздумів. Це, в свою чергу, відкриває можливості для формування науки як системи вивіреного певним чином знання, здатного необмежену кількість разів і з високою надійністю забезпечити отримання конкретних передбачуваних результатів свого застосування в схожих умовах. Наявність і використання таких правил дозволяє також визначити, і навіть достатньо точно, вірогідні погрішності або помилку спостереження, досліду, експерименту і тим самим вказати на діапазон (допустимі межі) надійності отриманого знання.

Поняття «методу» знаходиться в єдиному понятійному ряду з такими категоріями, як «метод — методологія — методика — техніка експерименту (дослідження)» тощо. Єдність ряду вказує на наявність спільного для всіх понять, що входять до нього; чисельність останніх — на присутність також і принципово важливих відмінностей.

Методом прийнято вважати сукупність прийомів і операцій, за допомогою яких здійснюється якась конкретна практична і/або

теоретична діяльність. Метод виступає наслідком практики, спирається на наявні досягнення і стає вихідним пунктом та умовою наступних практичних дій і роздумів. Розуміння методу досить широке. Про методи говорять стосовно фази пізнання (методи експерименту, обробки емпіричних даних, побудови наукової гіпотези чи теорії, верифікації теорії, викладу наукових результатів); поділяють їх на філософські та спеціально-наукові, а за типом причинності — на однозначно-детерміністські, вірогіднісні, багато-багатозначні; розрізняють якісні й кількісні. Сучасні науки на певному етапі свого розвитку здійснюють глибоку філософську та практичну ревізію всіх своїх методів, що є принципово важливим кроком у зростанні самосвідомості та самопізнання даної науки, її реальних можливостей. Наука про міжнародні відносини, яка з початку 1960-х рр. різко розширила арсенал своїх методів, зараз об'єктивно стоїть перед потребою і перспективою своєї ревізії.

Під методологією в сучасній науці й теорії пізнання розуміють, по-перше, учення про систему принципів і способів організації якоїсь сфери діяльності (як теоретичної, так і практичної); а, по-друге, конкретний набір, комплекс, систему принципів і способів організації даної діяльності. У цьому сенсі однаково правомірно говорити як про методологію науки, так і про методологію навчання, політичної діяльності, апаратної роботи тощо. При цьому той факт, чи є конкретна сукупність принципів і способів організації даної діяльності набором, комплексом або системою, слугує принципово важливою вказівкою на рівні спеціалізації та розвитку відповідних сфер або виду діяльності: набір переважно свідчить про етап її становлення, система — про високий рівень розвитку.

Методологія міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження, принципів і підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи. Їх вибір визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні.

Стосовно ТМВ поки що правомірно говорити про завершення формування комплексу методологічних прийомів і засобів цієї науки та про перші ознаки якісної трансформації даного комплексу в систему (про це див.: Косолапов Н. Международные отношения: эпистемология и методы исследования (Введение в теорию) // МЭиМО. — 1998. — № 3. — С. 70). *Методологічну базу сучасної науки про*

міжнародні відносини становлять загальнонаукові принципи та положення науки методології, а також широкий спектр методів, які перейшли в ТМВ як з інших наук, так і з практики.

Наслідком наукового осмислення методу як явища, а також сукупності конкретних методів і досвіду їх використання виступає **методика**. Це штучно створений на базі загальної методології й теоретико-методологічних положень конкретної науки комплекс методів, призначених для вирішення певного класу задач, щоб забезпечити високу ступінь стандартизації множини конкретних досліджень і отриманих на їх основі результатів з наступним використанням таких результатів у фундаментальній і прикладній науці та на практиці. У галузі ТМВ методик у повному розумінні поки що не існує, оскільки немає ясності в критеріях стандартизації. Але спроби їх створення здійснюються давно і цілеспрямовано. Найближче до методик підходять дослідження, автори яких мають на меті виявлення об'єктивних, на їх думку, кількісних характеристик явищ міжнародного конфлікту та війни (проект «кореляти війни» Д. Сінгера та напрям «кореляти конфлікту»). Фактично це підтвердження того, що наука про міжнародні відносини тільки вступає в стадію формування своєї теорії у строгому розумінні цього поняття.

Розрізняють *методи формальні й неформальні*, причому останні стали виділятися як клас методів лише з кінця 1960-х рр. Існує «вузьке» і «широке» розуміння формальних методів. У вузькому розумінні під формальними методами мають на увазі застосування формальної логіки й математичного аналізу до вивчення чи пояснення міжнародних відносин у цілому або їх окремих явищ і процесів. У широкому розумінні — взагалі дисципліноване і жорстке використання в методиці дослідження чітко визначених понять і категорій, понятійних рядів, рівнів опису, порівняння тощо. До числа вузьких формальних методів відносяться насамперед методи моделювання міжнародних відносин у цілому або окремих їх сторін чи явищ.

Неформальні методи — це ті, що обходяться без особливо жорстких самообмежень, хоча й дотримуються кожен своїх правил і принципів. Саме вони покладені в основу сучасної ТМВ. У світлі свого відносно вільного характеру кожна з груп неформальних методів може включати значну кількість більш часткових методів і методик (політико-описовий, історико-описовий, порівняльно-історичний, аналітико-прогностичний тощо).

ТМВ притаманні такі головні дослідницькі методи або підходи — системний, діалектичний, дедуктивний, індуктивний, стратегічний, прогностичний, синоптичний, структурно-функціональний, інституційно-нормативний та синергетичний.

На перетині традиційних неформальних і формальних методів виник і утвердився **системний підхід** — методологічний напрямок у науці, основне завдання якого полягає в розробці методів дослідження та конструювання систем різних типів і класів, у т.ч. міжнародних систем. Незважаючи на те, що в ньому багато дискусійного, він розвивається дуже швидко й інтенсивно. Завдяки йому *в науці про міжнародні відносини утвердився широкий спектр розуміння визначень системи, серед яких найбільше значення мають наступне. Система* — поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами таким способом, що може бути встановлена правильність у відносинах. Іншими словами — це сукупність елементів, які перебувають у відносинах і зв'язках між собою й утворюють певну цілісність, єдність, що повністю характеризує і систему міжнародних відносин.

Діалектичний підхід — метод, що охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і сприяє об'єктивному вивченню рушійних сил міжнародних процесів. Він полягає у сприйнятті міжнародних відносин як «динамічної системи, що перебуває в стані руху та розвитку, зумовленому її внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів».

Дедуктивний підхід — спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості; сходження у пізнанні від загального до одиничного. Тобто в процесі дослідження конкретизуються загальні знання про міжнародні відносини.

Індуктивний підхід — спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними. Ці два підходи доповнюють один одного.

Стратегічний (полістратегічний) підхід — метод дослідження міжнародних відносин, який полягає у формулюванні політичної концепції ефективної поведінки на міжнародній арені, визначенні цілей і засобів міжнародної політики, які відповідають нинішньому етапу міжнародних відносин.

Прогностичний підхід — метод здійснення аналізу, постановки діагнозів і гіпотез, виявлення складних довготривалих тенденцій у міжнародних відносинах. Виокремлюються три головні сектори застосування міжнародної прогностики — міжнародні економічні відносини, розвиток науки і техніки, проблеми загального миру та його умов. При цьому треба наголосити, що міжнародні прогнози дуже складні. У процесі їх розробки виділяються чотири етапи: 1) підготовчий; 2) інкубаційний; 3) оперативний; 4) реалізаційний.

Синоптичний підхід (від *syn* — разом, *opsis* — погляд, бачення) — метод, який стисло та узагальнено передає основні проблеми та труднощі бачення міжнародних відносин і тим самим створює можливість для їх теоретичного пізнання.

Структурно-функціональний підхід — дозволяє дослідити міжнародні відносини крізь призму виконання структурними елементами міжнародної системи (акторами міжнародних відносин) функцій, а можливо й дисфункцій, залежно від їхньої ролі й місця в міжнародній стратифікаційній системі.

Інституційно-нормативний підхід — розширює структурно-функціональний підхід і ґрунтується на тому, що міжнародні відносини — це кодифікована система правил поведінки, яких повинні дотримуватися всі учасники міжнародних відносин і виконувати зобов'язання, що покладені на них міжнародними інститутами.

Синергетичний підхід — поглиблює дослідження процесів самоорганізації міжнародної системи, розкриває глибокий зв'язок між порядком і хаосом, зворотніми й незворотніми процесами, випадковістю й необхідністю, лінійністю й нелінійністю, мікро- й макрорівнями середовища, вносить істотні доповнення й зміни в сучасну наукову картину світу, в перебудову світоглядних і методологічних основ дослідження міжнародних відносин.

Окрім підходів, **методологія політичної науки ґрунтується на принципах**, які вимагають неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що постала перед дослідником і впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження. Розмаїтість міжнародних відносин в умовах геополітичних змін у світі на рубежі ХХ–ХХІ ст., надзвичайно насичену подіями, неможливо висвітлити, не використовуючи **принцип структурування**. Вивчення історичної реальності з точки зору її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування сучасного і майбутнього станів забезпечує принцип **історизму**. Він дає можливість розглядати процеси дійсності в їх-

ньому закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. Принцип **об'єктивності** виражає необхідність неупередженого, об'єктивного, наукового підходу до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку історичних процесів у сукупності фактів і подій — суперечливих, багатогранних, позитивних, негативних, типових, нетипових; забезпечує взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного. Науковий об'єктивізм наполягає на тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їх рушійні сили й закономірності незалежні від волі та бажань людини. Водночас **суб'єктивізм** є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що зводить дослідження до особливостей і закономірностей людської натури, яка є у них визначальною. Із суб'єктивізму логічно випливає **антропоморфізм**, який полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідження як макроявища взагалі. **Нормативізм** полягає у твердженні про закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму.

З науковими підходами та принципами тісно пов'язані конкретні методи, що є не менш важливими у науковому пізнанні. Позаяк вивчення міжнародного життя відбувається як на концептуальному, так і на емпіричному рівні, то одні методи застосовуються на теоретичному, а інші — на емпіричному рівнях.

1. На теоретичному рівні дослідження застосовуються методи, що мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливого значення надають методам аналізу, синтезу та абстрагуванню. Методи аналізу та синтезу виступають базою для системного підходу і ґрунтуються вони на широкому використанні таких методичних прийомів:

- **аналогія**, тобто припущення про структуру та особливості певного невідомого явища, через прийняття як таких параметрів уже відомих явищ;
- **порівняння** — зіставлення відомих особливостей різних явищ, щоб виявити спільне та відмінне;
- **групування** окремих елементів явища за певним критерієм спільності, що відображає їхні найістотніші ознаки;
- **структуризація**, тобто визначення елементів явища та зв'язків між ними.

Метод абстрагування (від лат. *abstrahere* — відволікати) — смислова операція, філософський і логічний метод «відволікання», який дає змогу переходити від конкретних предметів до загальних понять і законів розвитку.

2. Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальних міжнародних відносин, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей. На цьому рівні дослідження ґрунтуються на описі та спостереженні й спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Наголошуючи на значенні таких досліджень, Г. Моргентау писав, що теорія передусім «має базуватись не на апріорних та абстрактних твердженнях, а на емпіричних і прагматичних». В науці про міжнародні відносини принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент міжнародного процесу.

Виділяють три групи методів наукового пізнання на емпіричному рівні.

Перша група: загальні методи дослідження, або «*методи аналізу ситуацій*», як їх називає П.А. Циганков, об'єднують найпростіші прийоми та способи пізнання міжнародних відносин, що застосовуються багатьма науковими дисциплінами (*спостереження, аналіз документів*).

Спостереження — метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, які відбуваються в міжнародних відносинах і соціальній реальності.

Вивчення документів охоплює низку джерел правового характеру, мемуарів політичних, військових та інших діячів, засад ідеології, культури, релігії тощо; дає змогу побачити важливі сторони динаміки міжнародних відносин, допомагає виявити основні положення, норми та завдання, що постають перед міжнародними акторами. Особливу роль відіграє статистична інформація. На сучасному етапі наукового пізнання альтернативними є електронні джерела інформації та геоінформаційні системи. *Аналіз документів будується на послідовних стадіях*, а саме:

- дослідження автентичності документа;
- з'ясування достовірності відображених у ньому подій;
- визначення основних понять, якими оперують автори;
- дефініювання провідної ідеї, вираженої у документі;
- формулювання висновків про відображені у документі події.

Окрім того, сучасна політична наука досить широко використовує **компаративістські методи** — зіставлення однотипних політичних явищ (державного ладу, економічних систем, території, геополітичної ситуації), різних способів реалізації одних і тих самих політичних функцій з метою виявлення спільних та відмінних рис міжнародного життя різних народів, країн, епох. Головне досягнення даних методів полягає в тому, що вони націлюють на пошук спільного, того, що повторюється у сфері міжнародних відносин. Порівняльний аналіз робить можливим отримання науково важливих висновків і на основі неподібності явищ та неповторності ситуації.

Друга група: експлікативні методи — група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю. До них належать: **контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів, статистичний метод.**

Контент-аналіз — полягає у систематичному виділенні та фіксації певних одиниць змістової частини тексту, квантифікації (кількісного вираження якісних ознак) отриманих даних та інтерпретації отриманих результатів з метою оцінки та прогнозування дій політичних акторів, аналізу поточних публікацій у ЗМІ/ЗМК. Як правило, **застосовується за умови наявності значного за об'ємами та несистематизованого матеріалу.** В основному виділяють три форми застосування методики: кількісна, якісна та концептуальна.

Івент-аналіз (англ. event — подія) — подієвий аналіз, методика вивчення динаміки політичних ситуацій, що ґрунтується на спостереженні за розвитком та інтенсивністю подій з метою визначення тенденцій їх еволюції, застосуванні класифікованого підходу до збирання інформації, завчасному визначенні елементів міжнародних процесів, які мають для дослідження найбільше значення.

Когнітивне картування — прикладна аналітична методика вивчення особливостей індивідуального (рідко групового) мислення, що дає можливість пояснити поведінку особи за різних обставин, дозволяє з високим ступенем вірогідності прогнозувати вибір, який здійснить політик чи державний діяч. Когнітивна карта — це графічне відображення плану (стратегії) збору, обробки та збереження інформації, який міститься у свідомості людини (політика). Цей план є основою його уявлень про минуле, сучасне та ймовірне майбутнє.

Метод індикаторів — до теорії міжнародних відносин увів Б. Корані, запропонувавши використовувати низку найважливіших, з

його погляду, параметрів поведінки учасників міжнародних відносин. Вчений виділив чотири індикатори: спосіб дипломатичного представництва, економічні угоди, міждержавні візити, договори. Індикатори групуються відповідно до їх типу (наприклад, державні візити можуть здійснюватись на рівні глав держав, прем'єр-міністрів, міністрів, послів з особливих доручень тощо). За таким методом можна також оцінювати характер, структуру та зміст міжнародних систем. Метод індикаторів можна розглядати як спробу запровадити у дослідженні міжнародних відносин статистичні прийоми збирання та опрацювання інформації.

Статистичний метод — полягає у визначенні кількісних параметрів явищ і процесів, їх опрацюванні, аналізі та теоретичному узагальненні. Статистичний метод широко застосовується у дослідженні міжнародних економічних відносин, що пояснюється відносною легкістю кількісного параметрування дотичних до нього явищ.

Третя група: конструктивні методи — пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, до яких відносяться: **експеримент, системний метод, моделювання.**

Експеримент — це вивчення об'єкта в умовах спланованого та спеціально створеного зміщення реальності з метою отримати результати, які можна узагальнити та використати для перевірки експериментальної гіпотези.

Системний метод — не варто ототожнювати із системним підходом, оскільки підхід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод — його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Широке використання цього методу в наукових дослідженнях сучасних міжнародних відносин пояснюється його загальноновизнаними перевагами, що пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в його єдності та цілісності. Системна теорія, що ґрунтується на використанні цього методу, виконує його як своєрідну програму досліджень міжнародних відносин. У межах системного методу Д. Зінгер запропонував схему дослідження, яка містить аналіз поведінки держав у міжнародному середовищі та вивчення міжнародної системи загалом. Дж. Розенау розробив дещо докладнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи:

- індивіди — «творці» політики та їхні характеристики;
- посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують;
- структури уряду, в якому вони діють;
- суспільство, в якому вони живуть і яким управляють;

- системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин;
- світова система (тобто глобальна міжнародна система).

Модельовання — це метод дослідження явищ і процесів, що ґрунтується на заміні конкретного об'єкта досліджень (оригіналу) іншим, подібним до нього (моделлю).

Таким чином, методологія міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження, принципів і підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи, вибір яких визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні. Головним практичним результатом досліджень на основі наведених підходів, принципів і методів у науці про міжнародні відносини є наукове тлумачення явищ і процесів та прогностичні гіпотези, що впливають із них.

Тема 2. Система міжнародних відносин, її структура і середовище

1. Системний підхід до аналізу міжнародних відносин

Системний підхід став здобутком науки про міжнародні відносини в основному впродовж 50–70-х рр. ХХ ст. Соціолог **С. Хоффман** у статті *«Теорія міжнародних відносин»* у 1961 р. з цього приводу пише: *«Ідея систем безумовно має найґрунтовнішу концептуальну основу. Вона дозволяє здійснити чітке розмежування між теорією міжнародних відносин і теорією зовнішньої політики, а також сприяє успішному розвитку як однієї, так і іншої»*. *Основоположником системної теорії вважається американський учений австрійського походження Людвіг фон Берталанфі. Якщо ж говорити про застосування до соціально-політичних наук, то системний підхід у цьому сенсі отримав розвиток насамперед у працях американського соціолога Толкота Парсонса й американсько-канадського політолога Девіда Істона. Основні положення системної теорії були викладені ними в дослідженнях «Головна системна теорія» (Л. фон Берталанфі), «Соціальна система» (Т. Парсонс), «Політична система» і «Системний аналіз політичного життя» (Д. Істон).*

Системний підхід є усталеним напрямом методології наукового пізнання, безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем і логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Його поєднання з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених і породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості. При цьому, — зазначає російський вчений М. Косолапов, — той факт, чи є конкретна сукупність підходів і способів організації даної діяльності набором, комплексом, або системою слугує принципово важливою вказівкою на рівні спеціалізації та розвитку відповідних сфер, або виду діяльності: набір переважно свідчить про етап її становлення, система — про високий рівень розвитку. Польський учений-міжнародник Й. Кукулка доводить, що системний підхід потрібний «...з огляду на взаємозалежність всіх суб'єктів міжнародних відносин і функціонування міжнародних систем».

Вихідним для системного підходу є поняття «система» — за Л. фон Берталанфі, «**сукупність елементів, які перебувають у взаємодії один з одним**». Більш поширене визначення дав **Т. Парсонс**: «**Система — це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами таким способом, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом і його оточенням**». При цьому кожен із елементів є найпростішою складовою частиною системи й одночасно може виступати як «підсистема» із своєю сукупністю елементів.

Поняття системи з точки зору організованості та впорядкованості міжнародного життя та функціонування міжнародних систем може вживатися в таких значеннях:

- система як комплекс «взаємодій в одній площині» (концепції «балансу сил», геополітики);
- система як ієрархічний комплекс взаємозв'язків єдиного цілого (практичний варіант — аналіз процесів прийняття рішень у зовнішній політиці, державному управлінні, воєнній сфері, питаннях безпеки; аналіз процесів формування та здійснення зовнішньої політики держави);
- система як багаторівневий комплекс взаємодій низки (множини) ієрархічних комплексів-суб'єктів міжнародних відносин (концепції інтеграції, стабільних структур міжнародних відносин, взаємозалежного світу);

- система як процес формування нової ієрархічної цілісності з більш простих (концепції світового співтовариства, взаємозв'язаного світу тощо).

Кожна система, в тому числі й політична система та система міжнародних відносин, пов'язана, за Д. Істоном, з середовищем — тим, що впливає на систему і з чим вона взаємодіє. Розрізняють два види середовища: зовнішнє середовище (оточення системи) і внутрішнє середовище (контекст системи). *Згідно системного аналізу політичного життя Д. Істона, політична система розглядається в динаміці — як цілісний організм, що знаходиться у постійній взаємодії з оточуючим середовищем і постійно «звіряє» свої «відповіді» з станом і реакцією своїх елементів (у формі політичних дій, урядових актів та інших заходів тощо). У свою чергу, ця зворотна реакція системи є початком нового циклу її взаємовідносин з середовищем, сприяє певним змінам в оточуючому середовищі, а потім продукує нові «вимоги» та «підтримки», які потребують нових «відповідей».*

Різну ступінь складності системи відображає поняття «структура», яке має три аспекти: 1) співвідношення елементів системи; 2) спосіб організації елементів у систему; 3) сукупність умов і обмежень, які впливають із існування системи для її елементів.

Найважливіше, що французький соціолог М. Мерль у книзі «Соціологія міжнародних відносин» запропонував використати системну модель Д. Істона для дослідження міжнародних відносин. Це, насамперед, дозволяє дати визначення міжнародної системи як комплексу відносин між основними суб'єктами, якими є держави, міжнародні організації та транснаціональні сили. Її специфіка в тому, що вона належить до особливого типу відкритих і слабоорганізованих соціальних систем, в основі якої знаходяться переважно політичні відносини, головною ланкою яких залишаються взаємодії між державами. Тому ядром глобальної міжнародної системи є система міждержавних відносин. Далі, завдяки М. Мерлю, можна уточнити поняття «оточення», яке постійно впливає на суб'єкти міжнародного життя (мова йде про комплекс факторів — людських, матеріальних, технічних, демографічних, ідеологічних, — які можуть впливати на зовнішню політику). Нарешті, застосування соціологічних узагальнень до дослідження міжнародних систем дозволяв сприяти розробці основних принципів розбудови міжнародних відносин на основі взаємодії між «системою» та «оточенням».

До числа найважливіших завдань системного підходу належать: 1) розробка засобів (способів) дослідження об'єктів як систем, зокрема міжнародних систем; 2) побудова узагальнених моделей системи міжнародних відносин, моделей різних класів, які відображають специфічні властивості різних міжнародних систем; 3) дослідження структури систем міжнародних відносин. При системному дослідженні аналізований об'єкт — міжнародні відносини — розглядається як певна множина елементів, взаємозв'язок яких обумовлює їх цілісність. Основний акцент робиться на виявленні багатоманітності зв'язків, які мають місце як всередині міжнародних відносин, так і в її взаємодії із зовнішнім оточенням, середовищем. Для розуміння поведінки міжнародних систем важливо виявити а) властивості її складових елементів, б) форми передачі інформації від одних підсистем до інших, в) способи впливу одних елементів системи на інші.

У цілому базою для системного підходу виступає **метод аналізу та синтезу** — у найзагальнішому значенні процеси розумового розкладу цілого (системи міжнародних відносин) на складові частини (структурні елементи) і відтворення цілого з частин. Розчленування міжнародних відносин на складові частини дозволяє виявити їх будову або структуру, відокремити суттєве від другорядного, звести складне до простого. Аналіз міжнародних відносин як процесу дає змогу виокремити в них різні етапи та тенденції розвитку. Метод аналізу — пізнання окремих частин (сторін) як елементів цілісної і складної системи, сукупності всіх міжнародних відносин. Синтез, навпаки, процес об'єднання в єдине ціле частин, властивостей, окремих сторін міжнародних відносин, виділених шляхом аналізу. Синтез доповнює аналіз і перебуває з ним у діалектичній єдності.

У межах системного підходу привертає увагу **структурно-функціональний аналіз як метод дослідження системних об'єктів**, насамперед соціальних систем, до яких належать і різні міжнародні системи. Він ґрунтується на виділенні в різних системах міжнародних відносин структурних елементів та їх ролі (функцій) відносно як один одного, так і системи в цілому. Розробка цього методу зв'язана з іменами західних соціологів Т. Парсонса і Р. Мертона. Структурно-функціональний аналіз міжнародних відносин як складної системи взаємозв'язків дозволяє здійснити її всебічне, конкретне дослідження шляхом аналізу функцій (наприклад, самозбереження, інтеграції, адаптації і т.п.) окремих елементів.

Поєднання ідей системності з концепціями еволюції та розвитку закономірно приводить до постановки проблеми самоорганізації систем (синергетики) — її природи та причинності, рушійних сил, передумов початку та критичних точок («точок біфуркації»), у яких зароджуються майбутні глибокі кризи, мутації й трансформації вже існуючих систем. Саме тут знаходиться найважливіший і потенційно продуктивний взаємозв'язок ТМВ із сферами внутрішньої еволюції суб'єктів міжнародних відносин, їх зовнішньої політики, а також з ходом і проміжними результатами процесів світового розвитку.

Важливою є точка зору французького вченого Ф. Брайларда, який зауважив, що «системний підхід потрібно відрізнити від його конкретного використання — системної теорії та системного аналізу. Системна теорія виконує завдання побудови, опису та пояснення системи і її структурних елементів, взаємодії системи та середовища, а також внутрішньосистемних процесів, під впливом яких проходять зміни або розпад системи. Щодо системного аналізу, то він вирішує більш конкретні завдання, являючи собою сукупність практичних методик, прийомів, способів, процедур, завдяки яким у пізнання об'єкта (міжнародних відносин) вноситься певна систематизація або порядок».

Отже, як бачимо, системний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як цілісної системи та у розумінні взаємозв'язаності й взаємообумовленості її структурних елементів. Він являє собою сукупність загальнонаукових методологічних принципів, які ґрунтуються на розгляді об'єктів як систем. Цими принципами є:

- необхідність виявлення залежності кожного елемента від його місця та функцій у системі;
- аналіз ступеня зумовленості поведінки системи особливостями її окремих елементів і властивостями її структури;
- необхідність дослідження механізму взаємодії системи та середовища;
- розуміння характеру ієрархічності даної системи тощо.

Таким чином, системний підхід передбачає виокремлення певної системної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, систему зв'язків, структуру, враховуючи при цьому зв'язки і відносини із середовищем.

Водночас, системний підхід до аналізу міжнародних відносин привів до існування різних підходів до вивчення міжнародних систем, серед яких умовно виділяють традиційно-історичний, історико-соціологічний, евристичний, змішаний та емпіричний (детальніше див.: Цыган-

ков П.А. Международные отношения: Учебн. пос. — М., 1996. — С. 131–134), а також до розуміння можливості існування різних типів міжнародних систем із своїми структурами та критеріїв їх класифікації.

2. Типи, структура, закони функціонування і трансформації міжнародних систем

Усі, хто вивчає теоретичні основи міжнародних відносин, повинні чітко розуміти, що відсутня єдина загальноприйнята типологія міжнародних систем. Натомість учені в залежності від критеріїв і свого розуміння квінтесенції системного підходу виділяють низку типів міжнародних систем. Так, у залежності від просторово-географічних характеристик Ф. Брайар і М. Джалілі у праці «Міжнародні відносини» (Париж, 1990) виділили загальнопланетарну міжнародну систему та її регіональні підсистеми-компоненти, елементами яких, у свою чергу, виступають субрегіональні підсистеми. Російські автори книги «Система, структура і процес розвитку сучасних міжнародних відносин» (М., 1984) розглядають регіональні, а також групові та двохсторонні аспекти взаємодії держав як структурні рівні міждержавної системи. На основі мети дослідження виокремлюються стабільні та нестабільні, конфліктні та кооперативні, відкриті та закриті типи міжнародних систем. Але особливо хотілося б привернути увагу до класичних теоретичних типологій, які запропонували американський дослідник М. Каплан і професор Сассекського університету М. Ніколсон.

Грунтуючись на загальній теорії систем і системному аналізі, в праці «Система і процес у міжнародній політиці» М. Каплан сконструював абстрактні теоретичні моделі, покликані сприяти кращому розумінню міжнародної реальності. Таких моделей або типів політичних міжнародних систем, для яких властиві основні правила, правила трансформації, правила класифікації акторів, їх здібностей та інформації, він виділив шість.

Перший тип — *«система одиничного вето»* — кожен актор здатний блокувати систему за допомогою шантажу і водночас чинити опір подібному шантажу, захистити себе від будь-якого противника.

Другий тип — *«система балансу сил»* — мультиполярна система, в рамках якої, на думку М. Каплана, повинні існувати не менше п'яти великих держав, бо якщо менше, то система неминуче трансформується у біполярну.

Третій тип — *«гнучка біполярна система»* — складається з акторів-держав, союзів і блоків держав та універсальних акторів в особі

міжнародних організацій. Вона може бути сильно ієрархізованою, авторитарною і неієрархізованою.

Четвертий тип — *«жорстка біполярна система»* — на відміну від попереднього типу обидва блоки організовані за строго ієрархізованим принципом. На обох полюсах здійснюється ефективне врегулювання конфліктів, формування напрямів дипломатичної поведінки, застосування сукупної сили.

П'ятий тип — *«універсальна система»* — фактично відповідає федерації і передбачає переважаючу роль універсального актора, тобто міжнародних організацій (наприклад ООН).

Шостий тип — *«ієрархічна система»* — по суті це світова держава, де національні держави втрачають своє значення, перетворюються у прості територіальні одиниці, а будь-які центробіжні тенденції з їхнього боку негайно ліквідовуються.

Така концептуальна типологія М. Каплана хоча й була уможливленою, але водночас ще в 1950-х рр. стала однією з перших спроб серйозного дослідження, спеціально присвяченого проблемам міжнародних систем з метою виявлення законів їх функціонування та зміни. Майже через сорок років близьку до неї теоретичну конструкцію з урахуванням сучасних реалій міжнародного життя створив **М. Ніколсон** (див.: *Индивиды в международной политике.* — М., 1996. — С. 126–147). Він *виходить з того, що міжнародна система в цілому належить до структурованих соціальних систем.* Для неї властивий високий ступінь передбачуваності (така позиція суттєво відрізняється від точки зору представників синергетичного підходу, про яку йшлося вище), так як із її недавнього минулого та теперішнього станів можна зробити висновки про її становище в майбутньому. Водночас у певні моменти така система може набути найрізноманітніших напрямів руху внаслідок тих або інших порівняно незначних змін своїх початкових умов. Такі моменти або точки невизначеності (нестабільності) відносно нечисленні, що дозволяє говорити про достатню ступінь передбачуваності системи. Треба мати на увазі, що точки нестабільності є тими моментами, коли стає можливим втручання у функціонування системи, оскільки саме в ці моменти політична дія може реально змінити хід подій. Більше того, враховуючи, що після проходження точки нестабільності система знову стає передбачуваною, міжнародні актори отримують додаткову можливість у певних межах передбачати наслідки своїх дій. На основі такого підходу М. Ніколсон *виділив п'ять типів міжнародних систем.*

1. **Чистий ієрархічний тип** — існує один-єдиний центр влади, з яким взаємодіють усі останні члени системи.

2. **Тип чистої взаємодії** — кожний учасник взаємодіє з рештою на паритетних засадах: жоден з них не користується будь-яким пріоритетом.

3. **Проста реалістична система** — два центральних учасники, якими є домінуючі держави, напряму взаємодіють між собою. При кожній з них існують держави-сателіти, які можуть контактувати один з одним лише через свою державу-патрона, оскільки не мають прямих зв'язків ні між собою, ні з іншим центральним учасником, ні з сателітами цього іншого центрального учасника.

4. **Змішана реалістична система** — поєднує в собі домінування і взаємодію, коли є чотири і більше домінуючих учасників, кожен з яких має своїх сателітів. Відносини між центральними учасниками і їх сателітами у цьому випадку співпадають із простою моделлю реалізму, однак відносини між самими головними учасниками є типом чистої взаємодії.

5. **Комплексна система** — домінуючими учасниками є держави подібно до змішаної реалістичної системи, а другорядними — складові елементи держав (підприємства, організації, індивіди тощо). Згідно концепції реалізму, держави в панівними учасниками міжнародних відносин, здатними контролювати взаємодію між недержавними одиницями. Однак в умовах, коли уряди поступово втрачають здатність здійснювати посередництво у взаємодіях між своїми та чужими недержавними одиницями-учасниками, відбувається розширення і зміцнення зв'язків між такими внутрішньодержавними учасниками.

М. Каплан переконаний, що «аналіз міжнародних систем передбачає вивчення обставин і умов, в яких кожна з них може існувати або трансформуватись у систему іншого типу. При цьому вченого цікавлять питання: чому та чи інша система розвивається, як вона функціонує, причини її руйнації. У зв'язку з цим М. Каплан виділяє п'ять груп змінних, які властиві кожній системі: основні правила системи; правила трансформації системи; правила класифікації акторів; їх можливості та інформації. Головними є перші три групи. «Основні правила» описують відносини між акторами, а їх поведінка залежить не стільки від індивідуальної волі й мети кожного, скільки від характеру системи, компонентом якої вони є. «Правила трансформації» показують закони зміни системи, при цьому кожна система має свої правила адаптації й трансформації. До «правил класифікації акторів»

відносяться їх структурні характеристики, зокрема, існуюча між ними ієрархія, що має вплив на поведінку кожного актора. Такі події як світова війна, або посилення тоталітарного блоку можуть призвести до трансформації системи. Така трансформація розпочалася на рубежі 1980–1990-х років з розпадом біполярної системи міжнародних відносин і переходом сучасного світу в якісно нову фазу розвитку.

Треба сказати, що сучасна система міжнародних відносин найбільше відповідає двом останнім каплановським типам, особливо враховуючи той факт, що все більша кількість взаємодій між індивідами і групами на міжнародній арені здійснюється без участі держав. Однак не можна також не враховувати, що система міжнародних відносин у сучасному світі має дуже складну будову і будь-яка типологія тільки більш або менш умовно відображає міжнародні реалії. Не можна не помітити і того факту, що основоположну роль у пізнанні законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Згідно базовій ідеї, нескоординована діяльність суверенних держав із своїми інтересами формує міжнародну систему, головною ознакою якої є домінування обмеженого числа найсильніших держав, і структура якої визначає поведінку всіх міжнародних акторів. Звідси, *найзагальнішим законом міжнародних систем вважається залежність поведінки акторів від структурних характеристик системи. Ще одним такого роду законом учені, наприклад Р. Арон, називають закон рівноваги міжнародних систем або закон балансу сил, який дозволяє зберегти відносну стабільність міжнародної системи.*

Що стосується трансформації міжнародної системи, то основним її законом вважається закон кореляції між полярністю і стабільністю міжнародної системи. Однак розпад радянського блоку і крах глобальної біполярної системи поставили такі питання, які не можуть бути вирішені в рамках традиційних термінів «полюсів», «балансу сил», «конфігурації співвідношення сил» і т.п. Світ вступив у смугу невпевненості та зростаючих ризиків. Як наслідок, глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії з середовищем.

3. Поняття, різновиди й основні компоненти середовища міжнародних відносин

Ми вже переконалися, що з формальної точки зору будь-яка система передбачає наявність елементів, специфічну взаємодію між ни-

ми, структуру, а також середовище. Перші три компоненти вже були піддані аналізу, тепер черга за останнім, яким виступає **середовище міжнародних відносин**. Це одне із **фундаментальних понять системного аналізу**, згідно якому система знаходиться у **безперервній взаємодії із своїм зовнішнім середовищем** через механізми «входів» і «виходів».

У найзагальнішому розумінні під середовищем системи слід розуміти те, що її оточує. Стосовно до суспільних систем, а значить і міжнародної системи, існує не лише зовнішнє, але й внутрішнє середовище. Розрізняють також **соціальне середовище** — сукупність впливів, походження яких зв'язано з існуванням людини і суспільних відносин, та **позасоціальне середовище** — багатоманітність природного оточення, географічних особливостей, розподілу природних ресурсів, існуючих природних кордонів. Зовнішнє середовище (енвайромент) — це оточення системи, яке вимагає від неї певних примусів і обмежень: клімат, ландшафт місцевості, конфігурація кордонів, корисні копалини тощо. Вони справляють безперечний вплив на взаємодію між державами та іншими акторами міжнародних відносин. **Внутрішнє середовище (контекст)** — це сукупність примусів, які справляють на систему її елементи. При цьому, на відміну від структури як сукупності впливів системи на свої елементи, середовище виступає сукупністю примусів позасистемного характеру. Це правильно як для зовнішнього і внутрішнього, так і соціального та позасоціального середовища.

Розглянемо систему, структуру і середовище міжнародних відносин на прикладі Європейського Союзу (ЄС). Структура ЄС є способом організації економічного, дипломатичного, воєнно-політичного, культурного та інших взаємовпливів держав, які входять до його складу. По відношенню до ЄС середовищем буде виступати сукупність інших держав, а також різних міжнародних організацій на різних рівнях (регіональному — європейському, політичному, економічному і т.д.). Кожний із елементів цього середовища справляє певний вплив на функціонування і розвиток системи Європейського Союзу. Результатом будуть як зміни в системі, так і реакція («відповіді») на ці впливи з боку ЄС.

Абсолютна більшість авторів з ТМВ відзначають як специфічну особливість соціального середовища глобальної міжнародної системи її, за виразом Д. Істона, «інтрасоцієтальний характер». Тобто, мова йде про «внутрішнє оточення» або «контекст» — сукупність факторів, які

справляють вплив на глобальну міжнародну систему, нав'язуючи обмеження і змушуючи її до розвитку. В найзагальнішому вигляді можна сказати, що такою сукупністю факторів є цивілізаційні зміни.

4. Соціальне середовище глобальної системи міжнародних відносин

Поняття «цивілізація» в сучасному розумінні слова — для позначення певного етапу в розвитку суспільства — з'явилося ще у XVIII ст. Його вперше вжив Мірабо-старший в опублікованому в 1756 р. трактаті «Друг людей». Взагалі виникнення цього поняття була пов'язана з поширеним в епоху Просвітництва уявленням про перевагу раціонально мислячих і діючих європейців над іншими, «непросвіщеними», «варварськими» народами. З того часу європоцентризм став причиною широкого розповсюдження поняття «цивілізація». До середини XIX ст. уявлення про цивілізацію як результат добробуту, виховання і доброчинності європейців усе більше ставало предметом самолюбівання, ідеологізованим нормативним поняттям, що втрачало пояснювальну силу як категорія науки.

Зараз немає єдиного уніфікованого поняття «цивілізація», тлумачення якого задовольнило б усіх. *У різні часи існувало й існує зараз кілька пояснень слова «цивілізація»:*

1) синонім культури — історично визначеного рівня розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який виражається насамперед у створених нею матеріальних і духовних цінностях;

2) рівень, ступінь суспільного розвитку, що проявляється в сукупності культурних надбань як таких (наприклад, антична цивілізація — унікальна культура, яка покладена в основу європейської культури наступних епох);

3) ступінь суспільного розвитку, яка слідує за дикістю і варварством (за Л. Морганом і Ф. Енгельсом). Дикість — назва першого етапу людської історії, який бере відлік з появою людини й закінчується виникненням гончарства. Це час становлення самої людини і раннього родового ладу (припадав на палеоліт і мезоліт). Варварство — другий етап історії людства. Розпочався з виникненням гончарного виробництва і завершився з появою писемності;

4) стадія занепаду і вмирання культури, втрати людством творчих сил (визначення німецького філософа О. Шпенглера, яке він запропонував в опублікованій у 1918 р. першій частині книги «Занепад Європи»);

5) характеристика капіталізму в цілому (таке тлумачення притаманне для ХІХ ст.).

Сучасні соціологи, політологи, історики *найчастіше під цивілізацією мають на увазі сукупність унікальних економічних, соціальних, політичних, духовних, моральних, психологічних, ціннісних та інших структур, які відрізняють одні історичні спільноти людей від інших. Тобто, поняття «цивілізація» означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку.*

Прикладом такого розуміння цивілізації може бути теорія «стадій росту» американського соціолога У. Ростоу і концепція «трьох хвиль» американського футуролога О. Тоффлера. У. Ростоу в працях «Стадії економічного росту. Некомуністичний Маніфест» і «Політика і стадії росту» обґрунтував п'ять стадій суспільного розвитку: 1) традиційного або аграрного суспільства; 2) перехідного суспільства, коли створювалися передумови індустріальної революції; 3) суспільства промислової революції («стадія зрушення»); 4) стадію зрілості індустріального суспільства; 5) постіндустріальне суспільство як ера високого масового споживання.

О. Тоффлер свою політичну концепцію виклав у трилогії «Футурошок», «Третя хвиля» і «Зміщення влади». У першій книзі він відзначив, що політичним наслідком для суспільства має бути розширення демократії, а в другій представив історію у вигляді «трьох хвиль цивілізації», які послідовно змінюють одна одну: перша призводить до встановлення сільськогосподарської цивілізації, друга — індустріальної, третя — інформаційної. «Третя хвиля» характеризується домінуванням ЗМІ та використанням наукових досягнень у всіх без винятку сферах суспільного життя.

В основі цих концепцій знаходиться лінійно-стадіальне розуміння цивілізації: вона є стадією у процесі поступального розвитку людства до єдиної світової цивілізації. Ці теорії об'єднують також поняття сучасної (або світової) цивілізації. Найчастіше (хоча й далеко не завжди) сучасна цивілізація при цьому наділяється рисами, характерними для розвитку західного суспільства — ринкова економіка, яка ґрунтується на визнанні приватної власності абсолютною цінністю; демократичний політичний режим; правова держава; реалізація широкого кола прав і свобод людини; автономія особистості, взаємна відповідальність суспільства й особи.

Дещо інший підхід до типології й характеристики цивілізацій використав англійський історик і філософ А. Тойнбі. Він виходив з теорії локальних цивілізацій, яка заперечувала європоцентристські лінійно-стадіальні схеми. Ще у 1819 р. поняття «цивілізація» почало вживатися у Франції в множині. Впродовж 30–40-х рр. ХІХ ст. зміцніли погляди про багатоманітність шляхів розвитку різних народів, про роль релігії у зародженні цивілізацій і про строкатість вірувань як причину різноманітних образів локальних цивілізацій. Через 100 років А. Тойнбі опублікував багатотомну працю «Пізнання історії», де він виокремив і охарактеризував кілька типів цивілізацій. Насамперед, це цивілізації «первинні» — нерозвинуті, пристосовані до життя у певних географічних умовах, слабкі, які легко виникають і легко гинуть. Другий тип — «вторинні» цивілізації, які виникають у відповідь на «виклик», що змінив умови їхнього початкового існування. Нарешті, «третинні» цивілізації — виникають на основі формування єдиних релігій і церков із «вторинних» цивілізацій. На середину ХХ ст., на думку А. Тойнбі, залишилося 7–8 із понад 30 цивілізацій, які існували (уже у виданні своєї книги в 1991 р. він писав про 13 самостійних цивілізацій). Цивілізації розвиваються незалежно одна від одної і їх загибель неминуча, якщо не вдасться сформувати єдину вищу релігію, створити на її основі «вселенську церкву» і «вселенську державу», тобто перейти до «третинної цивілізації».

Водночас розвиток теорії показав, що, по-перше, обидва концептуальні підходи мають рівні права на існування, а, по-друге, між лінійно-стадіальними і локальними моделями цивілізацій існують не тільки роз'єднуючі відмінності, але й насамперед об'єднуювальні моменти. Виходячи з цього, **можна виділити кілька сильних сторін цивілізаційного підходу — з точки зору міжнародних відносин взагалі й зовнішньої політики держав зокрема:**

1) його принципи можна застосувати до політики кожної країни або групи держав. Цей підхід орієнтований на пізнання міжнародних відносин з урахуванням специфіки країн і регіонів. Звідси впливай універсальність даної методології;

2) орієнтація на врахування специфіки передбачає уявлення про міжнародні відносини як багатолінійний, багатоваріантний процес;

3) цивілізаційний підхід не відкидає, а, навпаки, передбачає цілісність, єдність людської історії. Цивілізації як цілісні системи можна співставляти одна з одною. Це дозволяє широко використати порівняльно-історичний і системний методи дослідження. У результаті та-

кого підходу політика держави, групи держав, будь-якого міжнародного актора взагалі розглядається не сама по собі, а в порівнянні з політикою інших суб'єктів міжнародних відносин. Це дає можливість глибше зрозуміти міжнародні процеси, зафіксувати їх особливості в тих чи інших регіонах світу;

4) виокремлення певних критеріїв розвитку цивілізації дозволяє соціологам оцінити рівень досягнень тих або інших держав, народів і регіонів. Їх внесок у розвиток світової цивілізації, в тому числі у формування системи міжнародних відносин і створення системи міжнародної безпеки;

5) цивілізаційний підхід відводить належну роль в історичному процесі людському духовно-моральному та інтелектуальному факторам. У такому підході важливе значення для характеристики й оцінки міжнародних відносин і зовнішньої політики мають релігійні, культурні, соціоментальні та соціопсихологічні фактори.

Таким чином, погодимося з проф. П. Циганковим, багатогранні процеси, що пов'язані з властивою сучасному світу дихотомією єдності та плюралізму цивілізацій і культур, складають соціальну середовище (або контекст), яке справляє суттєвий і зростаючий вплив на еволюцію та характер міжнародних відносин. Водночас не менше значення має позасоціальне середовище (екстрасоціальне), яке накладає свої обмеження і примуси на міжнародну систему. При цьому ми виходимо на аналіз поняття «геополітики».

5. Позасоціальне міжнародне середовище.

Роль геополітики в політології міжнародних відносин

У наукових колах існує два підходи до розуміння геополітики — класичний, традиційний підхід і сучасний, розширений підхід. **Геополітику в традиційному контексті доречно розглядати як науку про вплив географічного середовища на політичне життя держав.** При цьому географічний простір знаходиться у підлеглому становищі по відношенню до держави, яка активно використовує його для реалізації своїх цілей та інтересів. Прикладом такого підходу можуть служити новітні визначення українських авторів. *На думку укладачів «Політологічного енциклопедичного словника», геополітика — «політологічна концепція, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ре-*

сурсів, клімат кількість і густоту населення і т.ін.» (К., 1997. — С. 67). У «Політичній географії з основами геополітики» професора С. Трохимчука геополітика визначається як «погранична між географією і політологією наука, яка виявляє, вивчає і прогнозує внутрішню і зовнішню політику держав, враховуючи їх географічне положення, природні умови і ресурси, поведінку сусідніх країн, історію та менталітет народу» (Львів, 1997. — С. 39). Спільним для цих визначень є те, що головне завдання геополітики вони вбачають у виявленні та дослідженні двосторонніх відносин між політикою (як внутрішньою, так і зовнішньою) держави і тим географічним середовищем, в якому функціонує держава.

Таке розуміння геополітики складалося поступово, починаючи з рубежу XIX–XX ст. *Вперше вжив термін «геополітика» в 1916 році швед Рудольф Челлен, який вважав її основним завданням вивчення держави, як географічного організму. Наріжним каменем геополітики було поняття експансії, тобто завоювання військового, політичного чи економічного контролю над відповідними територіями, що виступає матеріальним вираженням боротьби за виживання держави.*

Німецький політичний географ Фрідріх Ратцель і засновник Інституту геополітики в Мюнхені та «Геополітичного журналу» генерал Карл Хаусхофер впродовж першої третини XX ст. обґрунтували так званий континентальний напрямок геополітики. Їхні ідеї «життєвого простору», «сили і простору», «простору і розташування» були взяті на озброєння нацистами.

Значний внесок у розвиток геополітичних ідей наприкінці XIX — першій половині XX ст. зробили представники океанічного напрямку геополітики в особі американського адмірала Альфреда Мехена (книга «Вплив морської сили на історію», 1890 р.), англійського вченого сера Хальфорда Маккіндера (праці «Географічна вісь історії», «Світове коло і завоювання світу») і професора Йельського ун-ту Нікола-са Спайкмена (монографія «Американська стратегія у світовій політиці. Сполучені Штати і баланс сил»). В основу їх концепції був покладений принцип антагонізму міжнародних відносин, який виражається у постійній боротьбі морських держав проти сухопутних, причому світове панування належить саме морським державам. Морська могутність досягається ефективним поєднанням військового і торгового флотів і військово-морських баз. Передумови для цього створюються відповідним географічним положенням країни, природними

ресурсами і кліматом, протяжністю території, чисельністю населення, національним характером і державним устроєм.

Другий — сучасний або розширений — підхід до розуміння геополітики був пов'язаний з новими тенденціями і змінами в міжнародних відносинах, які з'явилися після Другої світової війни (біполярний світ, ядерна зброя, неоколоніалізм тощо), але особливо наприкінці ХХ ст. З'явилася нагальна потреба і необхідність у розширенні предмету досліджень традиційної геополітики. Сучасна геополітика, якщо вона й надалі прагне розвиватися як наука, а не виродитись у зручний інструмент для створення псевдонаукових концепцій «на замовлення», в яких об'єктивність не грає суттєвої ролі, повинна враховувати низку важливих факторів сьогодення. Зокрема таких:

- військово-технічні досягнення останнього часу (засоби виявлення й ураження, системи контролю й управління, розвиток зброї масового знищення). Їх поширення серед великої кількості країн;

- інформаційна революція, насамперед розвиток електронних засобів зв'язку. Тепер віддаленість держав визначається не відстанню між ними, а рівнем розвитку в них інфраструктури зв'язку;

- економіка, яка, в принципі, завжди враховувалась у світовій політиці, але останнім часом почала відігравати самостійну важливу роль у розвитку геополітичної ситуації в світі, що пов'язано із структурним ускладненням внутрішньоекономічного життя і глобалізацією економічних процесів;

- рівень розвитку в державі наук, в тому числі суспільно-політичних, від стану яких залежить визначення оптимальної стратегії національного розвитку і лінії геополітичної поведінки країни на міжнародній арені;

- культурно-освітній рівень, кількісний склад, фізичний стан, етнічна і релігійна структура населення, що впливають на розвиток науки та економіки (використання на практиці високих технологій), на рівень боєздатності військових сил (моральний стан особового складу, його здатність оволодіти сучасною складною військовою технікою);

- ефективність політичного режиму країни, його внутрішня стабільність, повага до законів самої держави і суспільства, легітимність керівництва країни, компетентність правлячої еліти.

У контексті цього підходу заслуговують на увагу два визначення російських дослідників: 1) геополітика — напрям, який вивчає взаємозалежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин і системи політичних, економічних, екологічних, військово-

во-стратегічних та інших взаємозв'язків, які обумовлені географічним положенням країни (регіону) та іншими фізико- та економіко-географічними факторами (Ю. Тихонравов); 2) геополітика — комплексна дисципліна про сучасну і перспективну «багатошарову та багаторівневу» глобальну політику, багатовимірний і багатополісний сучасний світ (К. Сорокін).

Таким чином в останні роки все більш впливовим стає широке тлумачення геополітики, яке знайшло найповніше вираження в книзі французького соціолога *П'єра Галуа «Геополітика» (Париж, 1990)*. Під геополітикою мають на увазі сукупність фізичних і соціальних, матеріальних і моральних ресурсів держави, що складають той потенціал, використання чи навіть наявність якого дозволяє їй досягнути своїх цілей на міжнародній арені. В сучасних умовах заявляється необхідність узгодженої взаємодії всіх членів міжнародного співтовариства у виробленні та реалізації загальнопланетарної геополітики як позасоціального середовища міжнародних відносин. В основу такої геополітики мають бути покладені інтереси порятунку цивілізації для майбутніх поколінь. Іншими словами, мова йде про створення міжнародної системи з відповідним порядком міжнародних відносин.

6. Міжнародна система і міжнародний порядок. Особливості світопорядку в сучасних умовах

Людство завжди мало схильність до свідомого регулювання міжнародних відносин. У міру їх зрілості це знайшло вираження у прагненні до стабілізації міжнародного життя і поступовому формуванні на цьому шляху цілісної глобальної міжнародної системи, яка була б відповідним чином впорядкована. Звідси, **міжнародний порядок** — це такий устрій міжнародних (насамперед міждержавних) відносин, який покликаний забезпечити основні потреби держав та інших інститутів, створити та підтримати умови їх існування, безпеки та розвитку.

Термін «міжнародний порядок» має багато спільного і відмінного з поняттям «світовий порядок». На думку *С. Хофмана, міжнародний (міждержавний) порядок вповні може існувати без наявності світового порядку*. Як приклад можна навести держави, між якими існують відносини взаємної поваги і водночас повної байдужості до внутрішніх справ одна одної, що робить можливим у тій або іншій державі наявність геноциду, порушення свободи слова чи совісті,

економічну експлуатацію основної маси населення. Що стосується світового порядку, то він неможливий без створення ефективних процедур міждержавного співробітництва, що передбачають особливий міжнародний порядок, який відповідає загальним основним цілям і цінностям їх громадян. На мові юридичних термінів треба говорити про відмінність між правами держав (взаємній повазі суверенітету) і правами людини. Отже, **міжнародний порядок є важливою складовою частиною світового порядку, має спільні з ним міжнародні економічні, науково-технічні, політичні, соціокультурні основи.**

Спеціалісти виділяють *три виміри міжнародного порядку*:

- *горизонтальний* — стосунки між головними акторами міжнародних відносин;

- *вертикальний* — стосунки між сильними і слабкими акторами;

- *функціональний* — роль, яку відіграють у стабілізації міжнародного життя різні сфери міжнародних відносин — дипломатія і стратегія поведінки акторів, економічні обміни між ними, моральні цінності та політичні амбіції лідерів, діяльність транснаціональних корпорацій, різноманітних об'єднань й асоціацій неполітичного характеру тощо.

Однак головне в тому, що у всіх вимірах міжнародного порядку основним засобом його підтримки на різних етапах історичного розвитку міжнародних відносин залишалася сила, і насамперед воєнна сила.

Елементи нової міжнародної системи й нового світового порядку зародилися після другої світової війни, але особливо наприкінці ХХ ст. разом із завершенням «холодної війни» в результаті розпаду СРСР і світової системи соціалізму, об'єднання Німеччини, розширення НАТО та ЄС на Схід, активного поглиблення процесів глобальної інтеграції. Певні перспективи розвитку, погодимося в цьому з авторами дослідження «Глобальні трансформації і стратегії розвитку» (К., 1998), *окреслюються у трьох підходах*:

1. *Неореалістичний погляд*: продовження деякої анархії в міжнародній системі зробить своїм наслідком такі елементи як пріоритет нації-держави, вузько національних інтересів, самовіддача, максимізація сили й балансу сил як чинників, які визначатимуть міжнародні відносини, У цьому контексті головну загрозу міжнародному миру становлять не акти зовнішньої агресії, а внутрішні конфлікти і громадянські війни на зразок подій 1990-х — початку 2000-х рр. у Росії (війна в районі Кавказу — на території, насамперед, Чечні-Ічкерії) та колишній Югославії.

2. *Другий підхід поєднує марксистську (радикальну) теорію з теорією залежності*, які передбачають, що динаміка світової капіталістичної системи, гегемонія у світі держав «великої сімки» викликати збереження нерівності в розподілі багатства, сили і різноманітних вигод між Північчю і Півднем. При цьому відзначається, що на глобальному фоні тільки меншість держав знаходиться на рівні навіть мінімальних стандартів демократії. Це вимагає особливої турботи про створення добре розвиненої правової системи, балансу сил і суворого розподілу влади між виконавчими, законодавчими й судовими структурами, дотримання на практиці режиму прав людини.

3. Третя перспектива — *теорія ліберальної взаємозалежності* — інтеграції, яка демонструє модифікацію анархії насамперед у міжнародних союзах і організаціях. Цей підхід також виходить з того, що глобальна система анархії модифікувалася значною мірою взаємозалежністю, інтеграцією і транснаціоналізмом. Ці процеси ґрунтуються насамперед на фактах інформаційно-технічних досягнень сучасного суспільства, діяльності транснаціональних корпорацій, а також розвитку і поглиблення інтеграційних процесів на Європейському континенті.

Зауважимо, що *світовий сценарій* важко прогнозувати, тут немає чітких рецептів, але певні *загальні принципи* можна сформулювати.

Перший. Реальність появи нових держав, якщо етнічний сепаратизм дістане свіжий стимул. Міжнародні інститути і механізми мають гарантувати їхню незалежність і суверенність.

Другий. Треба чітко домовитись, що будь-яке втручання у внутрішні справи держав неприпустиме. Суверенність означає заборону втручання. Єдина умова порушення суверенітету існуючої державної структури — це надання гуманітарної допомоги на добровільній основі. Якщо так, то це повинно йти по лінії, під контролем і за участю ООН.

Третій. Недопущення нав'язування західних культурних і соціальних цінностей різним цивілізаціям. Народи мають самі обрати свою систему через вільно висловлену волю.

Четвертий. Це механізми реальної глобальної та регіональної безпеки, де попереду Європа, а Азія робить перші кроки. Потреба в цих механізмах у сучасних умовах дуже велика і, безумовно, буде зростати.

П'ятий. Нові виміри міжнародної безпеки. Взаємодія глобалізації та локалізації, інтеграції та фрагментації. Пошук нової системи без-

пеки має ґрунтуватися перш за все на спільних цінностях і методах гармонізації національних інтересів.

Безперечно, встановлення нового світопорядку на демократичних і справедливих засадах буде довгим і складним процесом еволюції сучасної «гібридної» (за Ф. Закарією) системи міжнародних відносин. При цьому його всеохоплююча природа має відображати три фундаментальні основи миру — безпеку, соціальний та економічний добробут і розвиток, демократію і повагу людських прав та свобод. Внесок у їх створення мають зробити всі міжнародні актори, а особливо держави сучасного світу.

Тема 3. Проблема правового регулювання і дії моральних норм у міжнародних відносинах

1. Міжнародне право як юридична база системи міжнародних відносин. Принципи міжнародного права

У наші дні проблема регулювання міжнародних відносин набула особливої ваги. Це пов'язано із зростанням взаємозалежності сучасного світу, загостренням глобальних викликів людській цивілізації в екології і демографії, економіці та політиці, з поширенням зброї масового знищення і збереженням загрози ядерної війни. Основними соціальними регуляторами суспільних відносин, які були вироблені людством і застосовуються зараз, стали правові та моральні норми. У сфері міжнародних відносин вони мають свої суттєві особливості та відмінності.

Сучасне міжнародне право — це сукупність норм і принципів, які регулюють усю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в рамках окремих груп або на двохсторонніх засадах. Головними суб'єктами міжнародного права, носіями правоповноважень і юридичних обов'язків виступають держави. Водночас ними є і всі інші міжнародні актори як от міждержавні та міжнародні організації, транснаціональні корпорації, а також окремі індивіди.

Сутнісний зміст міжнародних відносин відбивають принципи як фундаментальні норми міжнародного права. Вони закріплюють засади сучасної системи міжнародних відносин і міжнародного права, сприяють нормальному функціонуванню та розвитку цих систем. *Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому сформульовані найперші, принципи міжнародного права, є Ста-*

тут Організації Об'єднаних Націй. Його прийняли в 1945 р. 50 держав — засновників ООН, у тому числі Україна. Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладені також у «Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх зносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН» (1970 р.). Істотну роль у розвитку головних принципів, у наповненні їх новим змістом відіграв Заключний акт Наради з безпеки й співробітництва в Європі (Гельсінки, 1975 р.).

До головних принципів сучасного міжнародного права належать наступні:

- 1) принцип мирного співіснування;
- 2) принцип суверенної рівності держав;
- 3) принцип рівноправності народів та їхнього права самостійно визначати свою долю;
- 4) принцип незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах;
- 5) принцип непорушності державних кордонів;
- 6) принцип територіальної цілісності держав;
- 7) принцип мирного врегулювання суперечок;
- 8) принцип невтручання у внутрішні справи держав;
- 9) принцип сумлінного виконання зобов'язань по міжнародному праву та угодах;
- 10) принцип всезагальної поваги прав людини й головних свобод.

Неважко помітити, що зміст багатьох принципів переформується, а тому *їх можна систематизувати в три групи:*

перша — принципи, які формулюють положення про рівність суб'єктів міжнародних відносин;

друга — принципи, які відстоюють незалежність міжнародних акторів;

третья — принципи, спрямовані на мирне врегулювання міждержавних суперечностей.

Перелічені принципи сучасного міжнародного життя становлять найважливіший імператив існування людства, їх дотримання у здійсненні міжнародних, міждержавних взаємин робить можливим вилучення війни з життя суспільства. Безумовно, принципи міжнародного права не можна недооцінювати, але їх не слід абсолютизувати й переоцінювати. Вони впливають на всю систему міжнародних відносин разом з певними моральними імперативами та нормами.

2. Основні моральні імперативи і норми у міжнародних відносинах

Розуміння сучасного міжнародного життя передбачає з'ясування ролі й місця в ньому моралі. **Мораль** тут виступає як **один із регуляторів політичних відносин, у яких суб'єктами є держави, нації, міждержавні та недержавні організації, транснаціональні корпорації і навіть окремі індивіди**. Значення та поява моралі в міжнародній політиці, як і в політиці взагалі, визначається трьома її рисами соціального регулятора:

1) мораль — це система принципів і норм поведінки, в тому числі на міжнародній арені;

2) моральні принципи мають всезагальне значення для людського суспільства;

3) мораллю оцінюється як практична діяльність людей, включаючи фактично всіх міжнародних акторів, так і їх мотиви та наміри.

Вперше політику від моралі відокремив Н. Макіавеллі. Він зробив висновок, що політична поведінка, зокрема і в сфері міжнародних відносин, ґрунтується не на моралі, а на силі та вигоді. Громадянська вимога — поставити політику в залежність від моралі — була сформульована ще І. Кантом на рубежі XVIII–XIX ст. У наш час контроль політики з боку моралі — одна з найефективніших форм контролю, що здійснюється і може успішно надалі застосовуватися в суспільстві.

Визначенням місця моралі в політиці займається окрема галузь політичної науки — політична етика, яка включає в себе й етику поведінки у галузі міжнародних відносин. Науковою основою політичної етики є нормативні теорії моралі. Спираючись на загальні принципи, ці теорії намагаються обґрунтувати уявлення про те, якою повинна бути політична поведінка за тих чи інших умов. Стосовно сфери міжнародних відносин мова йде про політичну поведінку в залежності від рівня взаємовідносин між суб'єктами міжнародного життя, цілей і стратегії, які вони ставлять перед собою, засобів для їх досягнення тощо. Виходячи з нормативної теорії, формуються основні поняття, пріоритети та принципи, ціннісні настанови, визначається стратегія і тактика політичної поведінки. Політична етика, передбачає наявність власних моральних переконань і відповідальність за свої вчинки. Це насамперед стосується професійного політика.

Політична етика включає моральні аспекти політичних рішень, типи, способи і форми їх реалізації. Звідси її розуміння у широкому і вузькому контексті. **У широкому розумінні до політичної етики**

відносяться теорія соціальної справедливості, легітимного управління, справедливих воєн, правильного використання влади правлячими колами. Політична етика у вузькому розумінні — це професійна етика, яка стосується, наприклад, поведінки державних лідерів, діяльності керівників міждержавних організацій і недержавних об'єднань. Тобто, носіями політичної етики виступають самі політики.

З точки зору політичної етики, в політиці — міжнародна не виключення — завжди існує моральна дилема, тобто проблема морального вибору. Так, наприклад, політичний діяч стає перед дилемою правди і неправди. Згідно Н. Макіавеллі, творячи добро, політики за певних обставин порушують моральні норми і їх не можна за це засуджувати. Навпаки, німецький філософ І. Кант вважав умисну неправду недопустимою, навіть якщо ця неправда рятує. *З позицій і засад сучасної політичної етики найчастіше вважається, що політик діє морально тоді, коли добро від його вчинків перебиває зло. Єдиним етичним у ситуації морального вибору буде діяння за девізом: «Сміливість і благородство» (на відміну від: «Ціль виправдовує засоби»). При цьому істотною ознакою зрілої політичної етики є звернення політиків до такого загальнолюдського принципу як ненасильство. Воно виступає не як пасивність злу, а як особлива форма опору йому.*

Можливі різні варіанти розв'язання проблеми співвідношення політики та моралі взагалі і в міжнародних відносинах зокрема. Російський політолог Г. Батигін вказував на чотири.

Перший — *«російський»* — «хороші» люди повинні керувати «розумними», тобто, якщо людина хороша, то вона знає, що потрібно іншим, якими ті повинні бути і що для цього слід зробити. Другий — *«фарисейський»* — передбачає суворе дотримання правил; тут не виникає питання, що морально, а що ні. Третій — *нова протестантська мораль громадянського суспільства* (за М. Вебером) або мораль справи (бізнесу) — досягай успіху, в цьому твоє служіння, найбільший гріх — омана. Четвертий — *традиція І. Канта* — існують професійні вимоги, котрі треба виконувати; вони ні погані, ні добрі, вони поза мораллю.

В цілому, виходячи із сучасного рівня розуміння співвідношення моралі та політики, принципів і завдань політичної етики, треба прагнути до створення такого демократичного гармонійного суспільства, коли такі соціальні та моральні цінності, як свобода, рівність, справед-

ливість, честь і гідність, переходять із сфери моральної або філософської у сферу практичної політики, що прямо стосується політики міжнародної. При цьому мораль у міжнародних відносинах насамперед відіграє роль свого роду універсального соціального регулятора.

3. Особливості взаємодії права і моралі у міжнародних відносинах

Міжнародне право завжди перебувало у взаємодії та діалектичній єдності з нормами міжнародної моралі. Це обумовлювалося, зокрема, їх нормативно-ціннісною природою: і право, і мораль — це обов'язкові правила поведінки, які набувають роль юридичного або морального обов'язку і відповідальності за його порушення, відображають існуючий рівень розвитку міжнародної системи, людської цивілізації в цілому. Нові тенденції морального характеру знаходять відображення в сучасному міжнародному праві, тут особливо показові три моменти, на які звертає увагу французький юрист Б. Жак'є (див.: Жак'є Б. Международные отношения. Т. II. — Нижний Новгород, 1997. — С. 17–18):

- еволюція у поглядах на відмову від визнання держав, створених на нелігитимній основі, а також анексії або їх спроб, які здійснюються з порушенням норм міжнародного права;

- перегляд принципу конституційної самостійності держав у зв'язку з тим, що деякі підходи до організації політичного і соціального життя є в наш час недопустимими і відкидаються міжнародним співтовариством. Звідси зрозумілі труднощі, з якими, наприклад, зіткнулася на міжнародній арені ПАР у зв'язку з проведенням там до кінця 80-х рр. політики апартеїду або Югославія з причини політики порушення прав людини, яку проводив режим С. Мілошевича;

- все більший розмах, якого набуває надання міжнародної гуманітарної допомоги. Як логічну кульмінацію цього процесу можна розглядати право втручання з гуманною метою. Саме в цьому напрямі проглядаються контури інституційної системи, побудова якої може завершитися створенням нової, наддержавної влади.

З метою забезпечення юридичної та моральної цілісності міжнародне співтовариство має щонайменше три правові яруси.

Перший — «*м'яке право*» — система правових норм, яка поступово складається на основі численних резолюцій ООН, її органів, спеціалізованих закладів і цілої низки регіональних організацій. Ці норми позбавлені будь-якого відтінку примусовості. Як приклад,

можна назвати Хартію прав та економічних зобов'язань держав (1974 р.), резолюцію ГА ООН про визначення агресії (1974 р.), Манільську декларацію 1982 р. про мирне врегулювання міжнародних протиріч.

Другий — *«жорстке право»* — система правових норм англо-американців. Яскравими прикладами її застосування стали події навколо Іраку та в районі Перської затоки в 1990–1991 рр. і в Югославії навесні 1999 р.

Третій — *«загальне міжнародне право»* — система правових норм, які займають провідне місце у правових системах держав і не залежать від волі останніх, тобто норм, які мають повністю обов'язковий характер і не допускають жодних відхилень. Загальне міжнародне право закладає фундамент світового правопорядку, що повинно сприяти перетворенню світового співтовариства, заснованого на принципах міждержавності (інтеретатизму), у справжнє співтовариство націй, яке домінуватиме над державами в інтересах людини.

Разом з тим моральна і правова єдність не означає тотожності міжнародного права та міжнародної моралі. Відмінності між ними можна звести до трьох наступних положень. *По-перше*, правові норми носять фіксований характер і записані у відповідних статутах, угодах, міжнародних договорах, що пов'язано з інституційним характером міжнародного права (воно тісно пов'язано з державними інституціями та міжурядовими організаціями). У механізмі ж морального регулювання відсутній елемент інституціоналізму. *По-друге*, міжнародна мораль і міжнародне право відрізняються за сферами своєї дії: моральні норми носять всеохоплюючий характер, а право має в кожний конкретний момент обмежену сферу застосування. *По-третє*, міжнародне право і міжнародна мораль розрізняються за можливостями регулювання системи міжнародних відносин. Це означає, що правове регулювання передбачає насамперед застосування засобів примусу (суд, санкції, розрив дипломатичних відносин), а моральне регулювання — застосування світової громадської думки.

Однак в цілому відмінності між міжнародно-правовими і моральними нормами не заперечують їх єдності та взаємодії як регуляторів системи міжнародних відносин, у т.ч. з метою подолання конфліктів і налагодження співробітництва міжнародних акторів різних рівнів.

Тема 4. Теоретико-концептуальні основи міжнародних відносин

На дослідження міжнародних відносин у сучасних умовах суттєво вплинуло те, що протягом тривалого часу суспільствознавчі науки знаходилися під жорстким контролем тоталітарних режимів. Наукові праці повинні були відповідати обов'язковим на той час ідейно-політичним стандартам і бути узгодженими з цілями тогочасної пропаганди.

Геополітичні зміни у світі та на європейському континенті на рубежі 1989–1990-х рр. вимагають нового теоретичного осмислення й пояснення, відмови від усталених стереотипів і догм, пошуку нових парадигм і методів дослідження історії міжнародних стосунків. З 1990-х роках дослідження міжнародних відносин набуває підвищеної наукової актуальності у контексті теоретичної й концептуальної дискусії між істориками, політологами, соціологами та міжнародниками. Справжній прорив у методології міжнародних відносин зробила сучасна західна міжнародно-політична наука. Центром у дослідженні проблем світової політики і міжнародних відносин стали Сполучені Штати Америки, міцні традиції мають також західноєвропейські держави, насамперед Франція, Велика Британія, Німеччина. Завдяки працям Г. Моргентау, Дж. Розенау, Р. Арона, К. Дойча, Д. Зінгера, М. Жирара, Б. Жак'є, М. Каплана, А. Уолферса, С. Хоффмана, А. Камінського та багатьох інших вчених у суспільних науках міцно утвердився відносно самостійний напрям, який вивчає реалії міжнародного життя.

Розпад Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, а також заснованого на її основі світопорядку, поставив багато складних завдань перед вченими, експертами і державними діячами. Під сумнівом виявились попередні завоювання теоретичної думки. Надзвичайно високий динамізм розвитку та реструктуризація всієї системи міжнародних відносин зумовили необхідність переосмислення традиційних і розробки нових підходів до вивчення міжнародних відносин. Тому, важливою темою наукової дискусії протягом останнього десятиліття є переоцінка здобутків минулого та спроба використати нові методологічні підходи до аналізу міжнародних процесів.

У сучасних науках про міжнародні відносини склалися два напрями у дослідженні й тлумаченні сутності міжнародних відносин. Американський вчений Хедлі Булл вирізняє *класичний і науковий напрями у дослідженні міжнародних відносин*. Класичний базується на фі-

лософії, історії, а також праві. Його прихильники виводять свої загальні тези на основі недосконалих процесів перцепції чи інтуїції. Науковий напрям ґрунтується на логічних, математичних й емпіричних методах пізнання.

Згідно з класичною теорією, сутністю міжнародних відносин є взаємодія держав, а головний засіб її здійснення — дипломатія. Для багатьох представників традиціоналістського напрямку (Г. Морґентау, К. Томсон, У. Фокс, А. Уолферс, Р. Арон, С. Хофман та ін.) царина міжнародних відносин є ареною вічного, неминучого суперництва їх учасників, яке зумовлене природною схильністю останніх до насильства й жагою влади. Тому найперше, до чого звертаються дослідники міжнародних відносин — це проблеми конфліктів, причини їх виникнення та шляхи розв'язання, проблеми війни й миру, розвиток співробітництва між країнами та народами. Схожі позиції у тій чи іншій мірі характерні для всіх попередників і представників «класичної парадигми» від Фукідіда до Н. Макіавеллі й Т. Гоббса, від Н. Спайкмена до Г. Морґентау, від Дж. Кеннана до Г. Кісінджера.

У межах традиціоналістського напрямку значною мірою залишалися і вітчизняні рефлексії щодо міжнародної політики, які виходили з одnobічних ідеологічних засад, із бачення міжнародних відносин тільки як невпинної боротьби їх учасників. Такі погляди призводили до спрощеного тлумачення подій і процесів міжнародного життя. Прихильність конфронтаційній ідеології стала на заваді розвитку міжнародного співробітництва, розширення світових зв'язків.

Класична (традиціоналістська) школа поєднує в собі теорії ідеалізму та реалізму. Історія міжнародних відносин — це історія невпинної боротьби двох парадигм, двох систем поглядів щодо основ міжнародного порядку та засобів стабілізації міжнародних відносин. Одна парадигма — парадигма *політичного ідеалізму*, прихильники якої вважають, що стабільний міжнародний порядок може бути побудований і збережений лише з врахуванням універсальних моральних принципів та правових норм, що на них базуються. Теорія ідеалізму зазнала жорсткої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позицій аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин. Такими є ідеї другої парадигми — *політичного реалізму*.

Основи другого підходу були закладені після Другої світової війни американським політиком Гансом Морґентау (головна праця «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу») та французьким ученим Раймоном Ароном (фундаментальне дослідження «Мир і вій-

на між націями» та ін.). Одним із найбільш привабливих положень теорії політичного реалізму стало положення про необхідність розглядати міжнародні відносини не з точки зору будь-якого ідеалу, а з точки зору міжнародної політики, яка перебуває в боротьбі за володіння та утримання влади. «Міжнародна політика, подібно до будь-якої іншої політики, є боротьба за владу; якою б не була кінцева мета міжнародної політики, її безпосередньою метою завжди є влада», — пише Г. Моргентау.

Прихильники політичного реалізму надовго визначили шляхи розвитку науки про міжнародні відносини, виклали засадничі принципи політичного реалізму, суть яких зводиться до того, що міжнародна політика підпорядкована об'єктивним законам і є ареною гострого протиборства держав. В основі їх міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та, відповідно, зменшення влади інших двома головними шляхами — воєнної стратегії й дипломатії. Результатом прагнення кожної з держав до максимального задоволення своїх національних інтересів є встановлення на світовій арені певної рівноваги або балансу сил, що вважається єдиним реальним способом забезпечення й збереження миру. Разом з тим, існує й інша точка зору щодо балансу сил.

Наприклад, сучасна концепція «гегемонії США» (одним із провідних теоретиків цього напрямку є Р. Каглер), що також ґрунтується на школі реалізму, але орієнтується на моделі стабільності, яка заснована на гегемонії США. «Оптимальною основою безпечного світу, — стверджують «гегемоністи», — є не поліполярність, а однополярність, не баланс сил, а їх явний дисбаланс на користь держави-гегемона». «США, — пише Каглер, — прийдеться добиватись глобальної стабільності за рахунок політики, що в першу чергу виходить з односторонньої готовності використовувати силу для досягнення цієї мети. А вже потім вони будуть співробітничати з тими, хто поділяє цю мету, і жорстко поводить з тими, хто її не визнає».

Автори цього навчального посібника узагальнюють, що політичний реалізм виходить із конфліктного розуміння всієї системи міжнародних відносин і силового розв'язання проблем. Російський вчений П. Циганков зазначає, що саме «політичний реалізм став основою таких широковідомих понять як біполярна, мультиполярна, врівноважена та імперська міжнародні системи». Додамо, що при цьому доцільно враховувати норми міжнародного права й моралі, але в жодному випадку не можна їх надмірно ідеалізувати та надто довірятися їм.

З вищесказаного стає зрозумілим, що успішна зовнішня політика та дії держави щодо інших держав повинні опиратися на достатній рівень сили та можливостей; мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні; не допускати посилення й об'єднання своїх ворогів; жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої; жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожний з них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі; виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їх відповідності ситуації.

Разом з тим, було б неправильно зводити дану теорію лише до загальних положень. По-перше, політичний реалізм не є монолітом, а його прихильники не демонструють повної єдності поглядів. Пожвавлена дискусія ведеться не тільки між політичним реалізмом та іншими напрямками, але і в межах самої «класичної парадигми» (на це вказують ідеалістичні теорії). По-друге, реалізм не отримав би такого поширення як в академічному, так і в політичному середовищі, якби він не прагнув осмислити під кутом зору наявних у ньому вихідних положень всі актуальні проблеми міжнародних відносин. І те, й інше можна прослідкувати на прикладі праці директора Вашингтонського центру досліджень зовнішньої політики Арнольда Уолферса «Протиріччя та співробітництво. Ессе з міжнародної політики». У відповідності з позиціями політичного реалізму він вважав основним мотивом поведінки держав на міжнародній арені національні інтереси. В той же час зовнішня політика різних держав не є автоматичною реакцією на зовнішні виклики. По-перше, вона багато в чому залежить від психологічних особливостей політичних лідерів (про це зазначають прихильники біхевіористичного або модерністського підходу); по-друге, дедалі в більшій мірі зовнішня політика визначається зростаючою взаємозалежністю держав, тому міжнародні відносини, які складаються з різноманіття зовнішніх політик різних держав, не тільки не виключають, але і передбачають міжнародне співробітництво, що розуміється як взаємодія між державами. Мабуть, не випадково проблема міжнародного співробітництва все частіше переміщується в центр уваги як академічних кіл, так і державних діячів, міжнародних організацій та інших структур і об'єднань, що є суб'єктами міжнародного життя.

Суспільні зміни сприяли тому, що у другій половині ХХ ст., поряд з класичним (традиціоналістським) підходом, формується науковий (за Х. Буллоу) або *модерністський (біхевіористичний)* стиль сприйняття міжнародних відносин і політики. Модернізм, як новий науковий напрям, активно почав розвиватися після Другої світової війни. Його представники виходять із того, що міжнародні відносини є не лише цариною міждержавних стосунків, а коло суб'єктів розширюється за рахунок різноманітних приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо. Прихильники модерністського підходу (М. Каплан, Р. Роузкранс, Р. Снайдер, Х. Брук, Б. Сепін та ін.) намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. З їх точки зору, сучасна суспільна наука має спиратись на точні, емпіричні дослідження, які давали б змогу формулювати однозначні висновки.

Модернізм об'єднав групу теорій, які намагались на основі нової (частково математичної) методології створити абстрактно-логічні моделі, завдяки яким пояснення окремих явищ і процесів міжнародних відносин могло б бути зрозумілим і доказовим. Модерністи прагнули надати «більшої науковості» науці про міжнародні відносини, застосовуючи у аналізі міжнародних відносин і політики новітні методи й технології. До таких відносяться експлікативні методи, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю (про них йшлося вище). Новітні математичні методи й методика містяться також у теорії ігор, теорії систем, теорії ймовірностей тощо. Отже, як бачимо, модернізму властива прагматична спрямованість. Полеміка між прихильниками модернізму і політичного реалізму стосувалася, головним чином, не природи й змісту, а методів дослідження міжнародних відносин.

З критикою основних положень реалістичної парадигми виступає транснаціоналізм, неомарксизм та інші постмодерністські теорії.

Основні ідеї *транснаціоналізму* були викладені в праці американських учених Дж. Ная і Р. Кохейна «Транснаціональні відносини та світова політика». Вони стверджують, що політичний реалізм вичерпав себе, так як міжнародні відносини виходять далеко за рамки міждержавних взаємодій і на міжнародну арену виходять нові актори міжнародних відносин, якими є міжнародні організації та транснаціональні корпорації. Транснаціоналізм об'єднав у собі теорії інтеграції та взаємозалежності. Але разом з тим, не можна не помітити, що

транснаціоналізм у певній мірі «ідеалізував» зміни характеру міжнародних відносин.

Після Другої світової війни на перший план виходить також теза про реально існуючу залежність економічно слабких країн від індустриальних держав, що лежить в основі *неомарксистської концепції* міжнародних відносин. І. Валерстайн, С. Амін, Р. Кокс, Ф. Кардозо та інші уявляють світ у вигляді глобальної системи різноманітних економік, держав, суспільств, ідеологій і культур, а експлуататорами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів. У практичну площину було поставлено питання про створення нового світоустрою, що передбачає докорінні трансформації всього суспільства. Положення концепції неомарксизму знайшли своє втілення в сучасній теорії та практиці міжнародних відносин. Вони поповнили науку про міжнародні відносини, але аж ніяк не привели до синтезу її теорій.

Про це свідчить те, що наприкінці 1970-х років після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів і став провісником *неореалізму*.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі «вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження міжнародної політики, що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі». Така необхідність продиктована змінами в міжнародному середовищі: такими як зростання економічної, фінансової та інформаційної взаємозалежності держав, завершення «холодної війни», посилення інтеграційних і глобалізаційних процесів у світі.

Західні вчені К. Уолц, Р. Гілпін, К. Кіндерман, Дж. Міршаймер та інші поставили собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система є головною категорією неореалізму й розглядається як структура взаємовідносин між державами: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Важливим елементом неореалізму є зазначений у його теоретичних концепціях тісний взаємозв'язок між політикою та економікою. Слід зауважити, що в сучасній науці неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, що характеризу-

ється логічністю й послідовністю викладу основних положень. Неореалісти формулюють дві принципи для розуміння міжнародних відносин тези:

- у сучасному світі держави, використовуючи силу, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;
- держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом.

Отже, найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силових політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, які визначають їх поведінку, скільки — в жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

У 1980-х роках розпочались так звані «інтерпарадигмальні» дебати, що фактично були продовженням дискусії між ідеалістами і реалістами, і у яких основним опонентом неореалізму виступив *неолібералізм*. Гострота дискусії між неореалістами та неолібералістами подібна до тієї, яку свого часу провадили їх попередники, що не повинно наштовхувати на думку про діаметральну протилежність цих теорій.

Джерелами неолібералізму є не тільки ідеалізм І. Канта, Г. Гроція чи класичні концепції ідеалістів 20–30-х років ХХ ст., його джерелами є також економічні теорії ХVIII–ХІХ ст. А. Сміта, Д. Рікардо, У. Петті, погляди представників сучасної філософії політики Ю. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та інших. На відміну від неореалізму, неолібералізм не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства. Плюраліст Дж. Розенау доводить тезу про неможливість війни між демократичними державами й наполягає, що діяльність держав у глобальній системі залежить від правових та інституційних норм. Загалом неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка з сторін отримує більше.

В кінцевому підсумку альтернативність неореалізму та неолібералізму досить умовна: в їх поглядах на міжнародну політику більше спільного, а ніж відмінного, тому дискусія між ними торкається обмеженої сфери міжнародно-політичної науки. Не зважаючи на те, що за двадцять років пошуків було сформульовано цілу низку досить

оригінальних теоретичних концепцій, теорії модерністів переважно виявились близькими за змістом і формою до теорій класичної школи. Це спричинило виникнення постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи пояснення міжнародних відносин.

Непередбачуваність геополітичних змін та їх характеру наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. привели до двох важливих висновків. Перший вказує на неможливість створення єдиної універсальної теорії міжнародних відносин, правильність положень якої могла б підтверджуватись, або ж навпаки, заперечуватись самими подіями і фактами міжнародного життя. Погляди вчених, які дотримувались цієї точки зору, свідчили про різноманіття міжнародних відносин, участь у них як традиційних, так і нетрадиційних акторів, що не давало можливості зробити загальні теоретичні висновки.

Однак, другий висновок пов'язаний саме з різноманітністю теорій. Він полягає в тому, що взаємна критика різних теоретичних традицій, парадигм, концепцій і теорій зовсім не призводить до їх руйнування. Навпаки, вона змушує вчених переглядати накопичений багаж знань, сприяє взаємному збагаченню їх поглядів і, таким чином, розвитку науки в пізнанні свого об'єкта, його природи та закономірностей. Це означає, що при вивченні будь-якої проблематики нам не уникнути розгляду протилежних теоретичних позицій.

Варто зазначити, що сьогодні досить впливовими парадигмами залишаються теорії класичної школи, теорії неореалізму й неолібералізму. В останні десятиліття виявляється тенденція до злиття цих теорій. Цілком ймовірно, що у майбутньому вони можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

Загалом, багатоманітність існуючих сьогодні в міжнародно-політичній науці теорій і поглядів може бути зведена до таких найпоширеніших і найвідоміших парадигм: реалізму (включає в себе класичний реалізм і неореалізм), лібералізму (традиційний ідеалізм і неолібералізм), неомарксизму. Теорії класичної школи базувались на врахуванні історичного досвіду, визначенні певного ідеалу та логічності аргументації. У 1970-х роках класичні теорії зазнали гострої критики, було започатковано так звану «біхевіористичну революцію», що мала на меті докорінний перегляд фундаментальних основ. Модернізм об'єднав групу теорій, зокрема, неореалізм і неолібералізм, які намагались на основі нової методології пояснити окремі явища та процеси в міжнародних відносинах.

За змістом теорії модернізму були досить близькими до класичних теорій, що призвело до появи нових постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи тлумачення міжнародних відносин. Але все частіше мова йде про формування нової теорії — раціоналізму, яка ґрунтується на концепціях класичної школи й намагається поєднати досягнення інших теорій. Це пов'язано з геополітичними змінами в міжнародному середовищі. А тому, аналізуючи поведінку держав у глобалізованому світі, слід враховувати їх національні інтереси, структурну силу, яка, власне, забезпечує ці інтереси й виступає гарантом безпеки держави, геополітичне становище, конфігурацію розстановки політичних акторів, причини, форми, шляхи та наслідки співробітництва.

У 1990-і роки модерністські методологічні настанови «прориваються» і на терени вітчизняної історичної та політичної науки й практики. Значною мірою цьому сприяла інтенсивна деідеологізація, декомунізація, демократизація суспільного життя в Україні. Це цілком зрозуміло, адже демократичне суспільство потребує інших підходів: мислити, висловлюватися й діяти людина має вільно, спираючись на власний розум, досвід попередніх генерацій і почуття, що продиктовані їй власною совістю.

Концептуальні висновки до розділу III

Теоретичні основи міжнародної політики становлять базу для розуміння власне політології міжнародних відносин, тобто тієї частини політичної науки, предметом вивчення якої є система міжнародних відносин, природа воєн, проблеми національної та світової політики, національної безпеки та національних інтересів, мирного співіснування держав тощо.

Загалом окреслені вище категорії при збереженні первинної сутнісної характеристики в реаліях нового міжнародного порядку початку третього тисячоліття, в умовах епохи, яка отримала назву інформаційної, постіндустріальної, глобальних викликів тощо наповнюються якісно новим змістом. Все це вимагає переосмислення старих підходів не лише до розуміння відносин на міжнародній арені, але й поведінки міжнародних акторів з метою збереження та зміцнення своєї безпеки, досягнення та реалізації власних зовнішньополітичних цілей при обов'язковому непідвищенні загального «кризового порогу».

Якісно нового характеру набуває боротьба за політичні, економічні, фінансові та інші дивіденти в будь-якому регіоні світу. Високий рівень взаємозалежності останнього, зумовлений явищами глобалізації, зумовлює пошук нової системи міжнародних координат, до якої зможе прив'язатися з мінімальним ризиком для себе кожен суб'єкт світового співтовариства.

З цієї точки зору все більшої ваги набуває вміння мислити й аналізувати нестандартно, пророкувати та моделювати ймовірний розвиток міжнародних подій і міжнародної ситуації з максимальним врахуванням всіх факторів. Звідси, в теоретико-концептуальному плані зростає роль нетрадиційних — постмодерністських, неоліберальних, цивілізаційних підходів до оцінки міжнародних відносин. Саме у використанні їх прогнозів, підсумків дискусій вбачаються основні перспективи розвитку політології міжнародних відносин.

У практичному сенсі зростає роль норм міжнародного права і моральних імперативів у гармонізації сучасної системи міжнародних відносин. Водночас це означає, що така система передбачатиме складну і як мінімум не однополюсну, а дво- чи багатопольну конфігурацію розстановки основних міжнародних акторів з відповідним розподілом між ними силових полів. Основними факторами функціонування та розвитку такої системи міжнародних відносин («постміжнародної», за Дж. Розенау) стають глобалізація, взаємозалежність, інформатизація і, на жаль, високий ступінь ризику, що вимагає погоджених і зважених кроків на міжнародній арені всіх членів світового співтовариства.

Усі ці аспекти знаходять концептуальне осмислення та відображення в сучасних теоретичних підходах до розуміння й узагальнення характеру, протікання процесів і визначення направленості основних тенденцій розвитку міжнародних відносин після краху біполярного світу та завершення епохи «холодної війни».

Контрольні запитання

і завдання для самостійної роботи

1. Що таке міжнародні відносини і в чому їх специфіка?
2. У чому полягає суть традиціоналістського та модерністського підходів до розуміння міжнародних відносин?
3. Наведіть характеристики міжнародної політики.
4. В чому полягають принципи, форми та методи зовнішньої політики держави?

5. Визначте зміст і основні цілі зовнішньої політики.
6. Розкрийте зміст поняття «дипломатія».
7. Які закономірності міжнародних відносин слід вважати універсальними?
8. Окресліть коло основних тенденцій розвитку сучасного світу.
9. Чому національний інтерес виступає головним спрямуванням зовнішньої політики?
10. Яку класифікацію національних інтересів запропонували політичні реалісти?
11. Дайте визначення національної безпеки та її властивостей.
12. У чому полягає суть сучасної системи національної безпеки?
13. Визначте суть понять «метод» і «методологія» у політології міжнародних відносин.
14. Охарактеризуйте системний, стратегічний, прогностичний і синоптичний підходи до аналізу міжнародних відносин.
15. Проаналізуйте роль системного підходу для аналізу міжнародних відносин.
16. Розкрийте зміст поняття «міжнародна система».
17. Дайте характеристику типологій міжнародних систем М. Каплана та М. Ніколсона. Визначте, в чому їх значення.
18. Обґрунтуйте своє розуміння поняття, різновидів і основних компонентів середовища міжнародних відносин.
19. Яку оцінку цивілізаційного підходу можна дати з точки зору міжнародних відносин?
20. Що таке геополітика?
21. Проаналізуйте геополітику як позасоціальне середовище міжнародних відносин.
22. У чому полягає спільне і відмінне міжнародного порядку та світопорядку?
23. Що таке міжнародне право і які його головні принципи?
24. Яка діалектика функціонування моральних імперативів і норм у міжнародних відносинах?
25. Визначте особливості взаємодії права та моралі в міжнародних відносинах.
26. Змодельуйте структуру сучасної системи міжнародних відносин.
27. Наведіть характеристики новітніх концепцій і підходів до розуміння й аналізу міжнародних відносин.

Тематика практичних занять

Семінар 1.

Предметне поле теорії міжнародних відносин

1. Специфіка міжнародних відносин: характеристика різних точок зору.
2. Поняття і зміст міжнародної політики та зовнішньої політики.
3. Наука про міжнародні відносини: сукупність різних дисциплін, самостійна теорія чи складова частина політології.
4. Основні закономірності та тенденції еволюції міжнародних відносин.

Реферат: Місце теорії міжнародних відносин в системі наук.

Семінар 2.

Система міжнародних відносин

1. Поняття системи міжнародних відносин. Проблеми типології міжнародних систем.
2. Глобальна, регіональні та субрегіональні міжнародні системи.
3. Геополітичні характеристики та особливості розвитку глобальної системи міжнародних відносин на початку XXI ст.

Реферат: Закони функціонування та трансформації міжнародних систем.

Ділова гра.

Стратегія національної безпеки та національна воєнна стратегія

1. Національна безпека та її місце в структурі національних інтересів.
2. Основні елементи національної безпеки та їх ієрархія.
3. Поняття стратегії національної безпеки та особливості її формування.
4. Воєнна безпека в структурі національної безпеки.
5. Визначення воєнної стратегії відповідно вимог у сфері національної безпеки.

Тематика курсових (кваліфікаційних) робіт

1. Політологія міжнародних відносин: об'єкт, предмет, функції.
2. Політологія міжнародних відносин у системі наук і навчальних дисциплін.
3. Основні методи політології міжнародних відносин.

4. Проблеми міжнародних відносин у політичних теоріях минулого.
5. Традиціоналістський і модерністський підходи до аналізу міжнародних відносин.
6. Глобальна система міжнародних відносин: політологічний аналіз суті й основних тенденцій розвитку.
7. Політичні аспекти глобальних проблем сучасного світу.
8. Регіональні міжнародні системи: політологічний аналіз основних особливостей функціонування.
9. Субрегіональні міжнародні системи: зміст, форми, механізми функціонування.
10. Середовище міжнародних відносин: основні компоненти.
11. Геополітичні характеристики міжнародних систем початку ХХІ ст.: теоретичний вимір.
12. Геополітичні концепції ХХ ст. (континенталізм, атлантизм, мондіалізм, євразійство, континенталізм і поліцентризм).
13. Міжнародний актор: теоретичний і конкретно-політичний статус.
14. Співвідношення і взаємозв'язок основних учасників міжнародних відносин.
15. Національні інтереси: поняття, структура, роль у міжнародних відносинах.
16. Національна безпека в структурі державних інтересів.
17. Сила — серцевина міжнародних відносин.
18. Взаємодія права та моралі в міжнародних відносинах: історія та сучасність.
19. Міжнародні конфлікти: суть, причини, особливості, шляхи розв'язання.
20. Співробітництво як фактор стабілізації міжнародних відносин.
21. Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: теоретичне обґрунтування та політична практика.
22. Цивілізаційні особливості сучасної системи міжнародних відносин.
23. Політичний реалізм Г. Моргентау та Р. Арона: порівняльний аналіз.
24. Теорії інтеграції в науці про міжнародні відносини.
25. Неореалізм в теорії міжнародних відносин.
26. Джеймс Розенау про взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики.
27. Системний підхід у дослідженні міжнародних відносин.
28. Синергетичний підхід у дослідженні міжнародних відносин.

29. Особливості прийняття зовнішньополітичних рішень у кризових ситуаціях (Оле Р. Холсті, Грем Т. Алісон).
30. Роль сили в міжнародних відносинах.
31. Глобальна макросистема міжнародних відносин.
32. Співробітництво у міжнародних відносинах.
33. Глобалізаційні процеси в сучасному світі.
34. Гуманітарна діяльність ООН у врегулюванні збройних конфліктів (2010–2017 рр.).
35. Транскордонний вимір європейської інтеграції.
36. Національна безпека в структурі державних інтересів.
37. Міжнародна безпека: теоретико-концептуальні підходи.
38. Міжнародний тероризм та особливості боротьби з ним.
39. Політика Росії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.
40. Асиметрія в українсько-російських відносинах.
41. Енергетична політика Росії в умовах глобалізації.
42. Військова присутність як інструмент зовнішньої політики Росії та США.
43. Формування зовнішньополітичної стратегії США після «холодної війни».
44. Нова американська зовнішньополітична глобальна стратегія: особливості формування.
45. Особливості європейської політики Росії на рубежі ХХ–ХХІ ст.
46. Вплив зовнішньої політики Росії на світовому політику.
47. Політико-правова оцінка анексії Криму.
48. Сучасна дипломатія як засіб регулювання міжнародних відносин.
49. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі.
50. Глобальний вимір конфлікту Україна — Росія.
51. Вплив Інтернету на сучасну систему міжнародних відносин.
52. Зовнішньополітичний імідж України та особливості його формування.
53. Особливості реалізації Україною євроінтеграційної стратегії.
54. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави.
55. Формування та здійснення зовнішньої політики України в 1999–2004 рр.
56. Особливості формування зовнішньополітичної стратегії України в 2005–2009 рр.
57. Особливості формування зовнішньополітичної стратегії України в 2010–2013 рр.

58. Особливості формування зовнішньополітичної стратегії України в 2014–2017 рр.
59. Роль ТНК у формуванні міжнародної політики.
60. Міжнародний тероризм в інформаційно-комунікативному просторі світової політики.

Література

1. Актуальні проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. пр.] / [редкол.: В.В. Копійка, М.С. Дорошко, В.А. Вергун та ін.; відп. ред. Л.Ф. Макеєнко] ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. — Вип. 117 (Ч. I). — К.: [ІМВ], 2013. — 156 с.
2. Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях. Монографія. / Макаренко Є.А., Погорська І.І., Рижков М.М. та ін. — К.: Центр вільної преси, 2014. — 472 с.
3. Бжезінський З. Велика шахівниця. — Львів–Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2000. — 236 с.
4. Бжезінський З. Вибір: Світове панування чи світове лідерство / Пер. з англ. А. Іщенко / З. Бжезінський. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. — 254 с.
5. Білорус О. Закономірності і нові тенденції глобального розвитку / О. Білорус // Глобальний кризовий розвиток чи антикризові тенденції: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 24 червня 2011 р.) / Відп. ред. О.Г. Білорус. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. — С. 32–37.
6. Богатуров А.Д. Системная история международных отношений. Том 1-4. — М.: Изд-во НОФМО, 2004. — 2087 с.
7. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. — М., 2002. — 345 с.
8. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / Пер с англ. / И. Валлерстайн. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — 248 с.
9. Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики: Учебн. пособ. / Н.А. Ломакин (руковод. автор. коллект.). — СПб., 2001. — 346 с.

10. Віднянський С.В. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. — 2001. — Вип. 4. — С. 41–57.
11. Вовк Р.В. Моделювання міжнародних відносин: навч. посібн. / Р.В. Вовк. — К.: Знання, 2012. — 246 с.
12. VIII Международный антитеррористический форум «Ксенофобия — вирус терроризма и экстремизма». — М.: Европейский центр изобразительных искусств, 2014. — 283 с.
13. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів: Монографія. — 2-е вид. / Пер. з пол.; наук. ред. С.С. Троян, А.М. Киридон. — К.: НІКА-Центр, 2015. — 320 с.
14. Герасимчук Т.Ф. Концепція міжнародних режимів у теорії міжнародних відносин // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — Вип. 19. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 319–323.
15. Герасимчук Т.Ф. Методологічні та концептуальні основи дослідження міжнародних відносин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. — Вип. 10. — 2008. — С. 13–22.
16. Герасимчук Т.Ф. Міжнародний порядок XXI століття: основні теоретико-концептуальні підходи // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — Вип. 25. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. — С. 335–355.
17. Герасимчук Т.Ф. Міжнародний режим як форма співробітництва // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Вип. 10. — Рівне: РІС КСУ, 2010. — С. 191–198.
18. Герасимчук Т.Ф. Особливості формування системи безпеки сучасного світу // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — Вип. 17. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — С. 186–200.
19. Герасимчук Т.Ф. Проблеми війни та миру в теорії демократичного миру // Вісник дипломатичної академії. Збірник наукових праць. Вип. 16. — К., 2010. — С. 177–186.
20. Герасимчук Т.Ф. Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 186–199.

21. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Концептуальні основи теорії політики: Навч. посібн. — Рівне, 2008. — 308 с.
22. Глобалізація і сучасний міжнародний процес: Монографія / За заг. ред. Б.І. Гуменюка, С.О. Шергіна. — К.: Ун-т «Україна», 2009. — 508 с.
23. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія. — К.: НІСД, 2010. — 288 с.
24. Грум Дж. Растущее многообразие международных акторов / Дж. Грум // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. — М.: Гардарика, 1998. — С. 222–239.
25. Гура В. Світ-системні перспективи ХХІ ст. у контексті трансформації геополітичних пріоритетів США / В. Гура // Світ ХХІ ст. Взаємодія «Північ-Південь» у вимірах перспектив глобального співіснування: Матеріали Міжвідомчої науково-теоретичної конференції (м. Київ, 21 червня 2011 р.) / Відп. ред. В.К. Гура. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. — С. 4–14.
26. Добронравова І.С. Філософія і методологія науки: Підручник / І.С. Добронравова, Л.І. Сидоренко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 223 с.
27. Дорошко М.С. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД: Навч. посібн. — К., 2011. — 204 с.
28. Дудинская С.И. «Сетевые» модели современного миропорядка / С.И. Дудинская. http://www.confcontact.com/2010alyans/ist_dudin.php
29. Жакье Б. Международные отношения: В 2 т. — Нижний Новгород, 1998.
30. Жалоба І.В. Сучасні міжнародні відносини та виклики класичній дипломатії / І.В. Жалоба // Зовнішні справи. — 2014. — № 7. — С. 36–39.
31. Закария Ф. Постамериканский мир будущего / Ф. Закария. — М.: Европа, 2009. — 280 с.
32. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А.М. Зленко / Худож.-оформлювач Б.П. Бублик, В.А. Мурликін. — Харків: Фоліо, 2003. — 559 с.
33. Зленко А.М. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: Підручник. — К., 2008. — 383 с.
34. Зовнішні справи (UA Foreign Affairs). — 2007–2017.

35. Зовнішня політика у постбіполярному світі (Аналіз. Проблеми. Прогнози): Монографія / Наук. ред. д.і.н., проф. С.С. Трояна. — К.: ДАУ, 2014. — 189 с. — <http://troyan-ss.yolasite.com/3.php>
36. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. проф. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 352 с.
37. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004–2007) / Авторський колектив С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — 394 с.
38. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2008–2013) / Авторський колектив С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — 378 с.
39. Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. проф. Г.М. Перепелиці. — К.: Стилос, 2006–2016.
40. Івченко О.Т. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О.Т. Івченко. — К.: РІЧ УАННП, 2010. — 756 с.
41. Ігнат'єв П.М. Геополітичні та гео економічні інтереси у світовій політиці: Підручник. — Чернівці-Київ: Книги — XXI, 2014. — 364 с.
42. Інформаційна безпека: контрманіпулятивні стратегії: Монографія / Макаренко Є.А., Ожеван М.А., Білоусова Н.Б., Піскорська Г.А., Панченко Ж.О., Кучмій О.П., Рижков М.М., Піпченко Н.О., Даниленко С.І., Добржанська О.Л., Запорожець О.Ю., Литвиненко Н.П., Андреева О.М., Хлистун Г.Ю., Шевченко О.В. — К.: КНУ ІМВ, 2009. — 464 с.
43. Ітвелл Дж., Еллімен М., Карлссон М., Нуті Д.М., Шапіро Дж. Трансформація та інтеграція: Формування майбутнього Центральної та Східної Європи: Пер. з англ. — К., 1998. — 192 с.
44. Ильин И.В. Политическая глобалистика: учебник и практикум для академического бакалавриата / И.В. Ильин, О.Г. Леонова. — М.: Издательство Юрайт, 2016. — 216 с.
45. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. — Львів, 1995. — 144 с.

46. Камінський А. Основи міжнародних відносин. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка. — 2001. — 165 с.
47. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. / Пер с исп. / М. Кастельс. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
48. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. — М., 1997. — 897 с.
49. Ключников Б.Ф. Большая Европа Владимира Путина / Б.Ф. Ключников. — М.: Звонница-МГ, 2013. — 208 с.
50. Копійка В.В., Миронова М.А., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз на сучасному етапі: структурні зміни та стратегія розвитку. — К.: Знання, 2010. — 94 с.
51. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: Навч. посібн. — К., 2001. — 323 с.
52. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна: Монографія. — К.: Логос, 2008. — 352 с.
53. Коппель О.А. Міжнародні відносини ХХ ст. — К., 1999. — 345 с.
54. Кучик О.С. Україна в міжнародних організаціях : підручник / О.С. Кучик; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. — 411 с.
55. Лебедева М. М. Мировая политика. Учебник для бакалавров. изд. 2-е., перераб. — М.: Кнорус, 2013. — 365 с.
56. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна геополітика України. — К., 2003. — 172 с.
57. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2011. — 406 с.
58. Международные отношения: социологические подходы. — М.: Гардарики, 1998. — 352 с.
59. Международные отношения: теории, конфликты, организации: Учебное пособие / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. — М.: Альфа-М, 2009. — 288 с.
60. Международные отношения: теории, конфликты, организации: Учебное пособие / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. — М., 2004. — 590 с.
61. Мерль М. Соціологія міжнародних відносин / М. Мерль. — К.: КНЕУ, 2000. — 350 с.
62. Мировая политика и международные отношения: учебное пособие / под ред. Ю. Косова. — СПб.: Питер, 2012. — 400 с.

63. Міжнародні відносини та світова політика. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. — 863с.
64. Міжнародні системи і глобальний розвиток. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. — 606 с.
65. Моргентау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир / Г. Моргентау // Социально-политический журнал. — 1997. — № 2. — С. 189–201.
66. Науковий вісник Дипломатичної академії України. — Вип.1 — 23 / За ред. В.Г. Ціватого. — К., 1996 — 2016.
67. Олбрайт М. Религия и мировая политика / М. Олбрайт. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — 352 с.
68. Основи теорії міжнародних відносин: Навчальний посібник / Бучин М.А., Ільницька У.В., Кучма Л.О. та ін. — Львів: Академія сухопутних військ, 2010. — 240 с.
69. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. — К.: Вид. дім «КМА», 2015. — 498 с.
70. Примаков Е.М. Минное поле политики / Е.М. Примаков. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 362 с.
71. Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем: навчальний посібник / М.А. Кулінич, В.Г. Ціватий, Н.О. Татаренко, Л.Д. Чекаленко та ін. / За конц. та наук. ред. Л.Д. Чекаленко / Відп. ред. проф. Н.О. Татаренко. — К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. — 628 с.
72. Системная история международных отношений: В 4-х т. События и документы. 1918–2003 / Отв. ред. А.Д. Богатуров. — М.: Культ. революция, 2003–2006. — 720 с.
73. Современные международные отношения и мировая политика: учебник / А.В. Торкунов, И.Г. Тюлин, А.Ю. Мельвиль и др.; Московский гос. ин-т междунар. отношений (МГИМО — Университет) МИД России; отв. ред А.В. Торкунов. — М.: Просвещения, 2005. — 990 с.
74. Современные международные отношения. Отв. ред. А.В. Торкунов и А.В. Мальгин. — М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2012. — 575 с.
75. Современные международные отношения: Учебник / Ред. А.В. Торкунов. — Москва: РОССПЭН, 2010. — 584 с.
76. Страус А.Л. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России / А.Л. Страус // Полис. — 1997. — № 2. — С. 27–44.
77. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: моногр. / керівник авторського колективу

- і науковий редактор доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». — К. : Фенікс, 2014. — 444 с.
78. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. / М.П. Требін, Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна та ін. ; за ред. М.П. Требіна. — Х. : Право, 2016. — 540 с.
79. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / Под ред. С.У. Ларсена; [пер. с англ. Е.А. Жуковой]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. — 751 с.
80. Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 2002. — 590 с.
81. Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник матеріалів / За ред. М.М. Розумного. — К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2006. — 34 с.
82. Теорія міжнародних відносин: Термінологічний словник / [Гетьманчук М.П., Івахів О.С., Кукарцев О.В., Кучма Л.О. та ін.]: за заг. ред. Гетьманчука М.П. — Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2011. — 368 с.
83. Толстов С. Міжнародна система початку XXI століття / С. Толстов // Зовнішні справи. — 2013. — № 10. — С. 8–13; № 11. — С. 12–17.
84. Толстов С.В. Тенденції міжнародної взаємодії в XXI столітті: досвід політичного аналізу і моделювання / С.В. Толстов. — 6872-17005-1-B.pdf
85. Тоффлер Э. Третья волна / Пер с англ. / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 781 с.
86. Трохимчук С. Політична географія сучасного світу з основами геополітики. — Львів, 1997. — 100 с.
87. Троян С.С. Вступ до теорії міжнародних відносин: Навч. посібник. — К., 2000. — 140 с.
88. Троян С.С. Міжнародні відносини в постбіполярному світі: основні закономірності та тенденції еволюції / С.С. Троян // Зовнішні справи. — 2013. — № 12. — С. 40–45.
89. Троян С.С. Політологія міжнародних відносин: теоретико-експлікаційний підхід / С.С. Троян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. — Вип. 19. — Рівне: РДГУ, 2010. — С. 276–283.

- 90.Троян С.С. Сучасні підходи до аналізу системи міждержавних відносин: глобальний і регіональний виміри // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 18–19 вересня 2000 р. — Чернівці, 2000. — С. 114–126.
- 91.Троян С.С. Сучасні проблеми дослідження міжнародних відносин, зовнішньої політики та національної безпеки України // Зовнішні справи. — 2014. — № 1. — С. 6–11.
- 92.Троян С.С., Киридон А.М., Герасимчук Т.Ф. Наука про міжнародні відносини (базові категорії, методи, теорії) Навчальний посібник для студентів вузів. — Рівне, 2007. — 72 с.
- 93.Україна в європейському безпековому просторі : монографія / В.А. Манжола, О.Л. Хилько, С.О. Божко, В.М. Вдовенко; ред.: В.В. Копійка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2012. — 319 с.
- 94.Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. — Вип. 1-4. / Відп. ред. М.М. Варварцев. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009 — 2013. — 184 с.
- 95.Україна в міжнародних організаціях: Навчальний посібник / За ред. Ю.І. Макара. — Чернівці, 2009. — 880 с.
- 96.Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підручник / В.А. Манжола та ін. — К., 2008. — 512 с.
- 97.Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна. — К: ДАУ, 2014. — 226 с. — <http://troyan-ss.yolasite.com/3.php>
- 98.Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна. — К: ДАУ, 2014. — 226 с. <http://troyan-ss.yolasite.com/3.php>
- 99.Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. I — XVI. — К., 2000 — 2015.
- 100.Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах / Редколегія: Л.В. Губерський та ін. Том I. — К.: Знання України, 2004. — 760 с.
- 101.Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах / Редколегія: Л.В. Губерський та ін. Том II. — К.: Знання України, 2004. — 812 с.

102. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: Колективна монографія / Упорядник і редактор проф. О. Задорожній. — К.: К.І.С., 2014. — 1016 с.
103. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки: Учебник / Е.В. Ушаков. — М.: Издательство «Экзамен», 2005. — 528 с.
104. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 588 с.
105. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер с англ. / С. Хантингтон. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
106. Циганкова Т.М., Гордєєва Т.Ф. Міжнародні організації: Навч. посібн. 2-е вид. — К., 2001. — 340 с.
107. Цимбалістий В.Ф. Теорія міжнародних відносин: навчальний посібник. — Львів: Новий Світ-2000, 2010. — 360 с.
108. Цирфа Ю.А. Становлення зовнішньополітичної ідентичності держави в рамках сучасної системи міжнародних відносин: теоретичний аспект / Ю.А. Цирфа // Науковий вісник Дипломатичної академії України / За заг. ред. Н.О. Татаренко, В.Г. Циватого. — К.: ДАУ, 2014. — Вип. 21. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Ч. II. Серія «Політичні науки». — С. 97–104.
109. Цыганков А.П., Цыганков П.А. Социология международных отношений: Анализ российских и западных теорий. — М.: Аспект Пресс, 2008. — 238 с.
110. Цыганков П. Мировая политика: содержание, динамика, основные тенденции. — <http://ecsocman.hse.ru/data/576/864/1217/014Tsygankov.pdf>
111. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие / П.А. Цыганков. — М.: Гардарики, 2002. — 590 с.
112. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: Підручник для студ. ВНЗ / Л.Д. Чекаленко. — К.: ДАУ, 2015. — 749 с.
113. Шепелев М.А. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М.А. Шепелев. — К.: Вища школа, 2004. — 622 с.
114. Шергін С.О. Політологія міжнародних відносин: навч. посібн. / С.О. Шергін. — К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. — 204 с.
115. Яковенко Н.Л., Халаджи В.В. Європейська політика сусідства: роль та місце України: монографія. — К.: Науковий світ, 2012. — 218 с.

116. Bilorus O.G. *Ekonomiczny świat-system globalizmu: monografiya / O.G. Bilorus*. — K.: Universitet «Ukraina», 2014. — 371 s.
117. Buzan B., Little R. *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*. — N.Y., 2000. — 452 p.
118. *Complexity, Global Politics and National Security / Edited by D. Alberts and T. Czerwincki*. — Washington, DC. 1997. — 179 p.
119. *Geopolityka: Podręcznik akademicki / pod red. A. Dybczyńskiego*. — Warszawa: Poltext, 2013. — 450 s.
120. *Globalizacja polityki światowej: wprowadzenie do stosunków międzynarodowych / red. J. Baylis, S. Smith*. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008. — 1058 s.
121. *Great issues of international politics: The international system and national policy / Ed. M.A. Kaplan*. — Chicago, 1970. — 432 p.
122. Harrison E. *Waltz, Kant and Systemic approaches to international relations // Review of International Studies*. — 2002. — N 28. — P. 143–162.
123. Jervis R. *Complexity and the Analysis of Political and Social Life // Political Science Quarterly*. Winter 1997–1998. — Vol. 112. — № 4. — P. 569–593.
124. Jervis R. *System Effects: Complexity in Political and Social Life*. — N.Y., 1997. — 328 p.
125. Kaplan M. *Balance of Power, Bipolarity and Other Models of International Systems // The American Political Science Review*. — Sep., 1957. — Vol. 51. — N 3. — P. 684–695.
126. Kłusak M. *Geopolityka i geostrategia Europy na początku XXI wieku*. — Elbląg: Elbląska Uczelnia Humanistyczno-Ekonomiczna, 2016. — 215 s.
127. Kukułka J. *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*. — Warszawa, 2003. — 270 s.
128. Kuźniar R. *Pozimnowojenne dwudziestolecie 1989–2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku*. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2011. — 536 s.
129. *Post-crisis Global Economy: Restoration of Equilibrium: Monograph. / A. Andreeva, O. Anisimova, Yu. Bilenko and others. / Edited by O. Shnyrkov and A. Filipenko*. — K.: Publishing center «Kyiv University», 2013. — 311 p.
130. *Quantitative International Politics: Insights and Evidence*. Ed. by D. Singer. — N.Y., 1968. — 394 p.

131. Rosenau J. Turbulence in world politics: a theory of change and continuity. — Princeton, 1990. — 504 p.
132. Singer J.D. Inter-nation Influence: A Formal Model // American Political Science Review. — Vol. 57. — N 2. — June 1963. — P. 420–430.
133. Stosunki międzynarodowe. Praca zb. Pod red. Wł. Malendowskiego i Cz. Mojsiewicza. — Wr, 2004. — 593 s.
134. Sykulski L. Geopolityka. Skrypt dla początkujących. — Częstochowa, 2014. — 183 s.
135. Troyan S. Świat po zimnej wojnie: zasady ewolucji współczesnego porządku międzynarodowego // Ład światowy w perspektywie relacji transatlantyckich / Redakcja naukowa Wojciech Gizicki. — Lublin: Instytut Sądecko-Lubelski, 2014. — S. 37–46.
136. Waltz K. Theory of International Politics. 1979. — P. 76–77.
137. Wendt A. Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics // International Organization. — Spring, 1992. — N 46. — Vol. 2. — P. 391–425.

Навчальний посібник

Герасимчук Таміла Федорівна

Киридон Алла Миколаївна

Троян Сергій Станіславович

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 32-027.21

ББК 66.4 (О) Я 73

Т70

Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С.

Т70 **Загальна теорія політики:** Навчальний посібник / Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. — 226 с.

Навчальний посібник висвітлює вузлові проблеми загальної теорії політики. У ньому відображено концептуальне розуміння суті теорії у загальному контексті політичної науки, висвітлено основні аспекти теорії політичної влади, теорії політичної системи суспільства та теорії міжнародних відносин.

Навчальний посібник структурно складається із вступу і трьох розділів, які включають 10 тем. Він забезпечений питаннями для контролю знань і самостійної роботи, тематикою семінарських занять, ділових ігор, диспутів, тренінгів і круглих столів, темарієм курсових (кваліфікаційних) робіт, а також переліком рекомендованих джерел і літератури.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів, у тому числі насамперед тих, які навчаються за напрямками підготовки «Міжнародні відносини», «Політологія», «Соціологія», «Державне управління» та «Історія».

Навчальне видання

Т.Ф. ГЕРАСИМЧУК
А.М. КИРИДОН
С.С. ТРОЯН

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів — Ястребов А.О.
Друкується в авторській редакції
Комп'ютерна верстка — Тишківська Н.М.
Дизайн обкладинки — Тишківська Н.М.

Підписано до друку 29.09.2017 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman, Trebuchet MS.
Умовн. друк. аркушів — 13,14.
Обл.-вид. аркушів — 12,34.
Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»
Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua